

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ІСТОМІНА АЛЛА ОЛЕГІВНА

УДК 930:37.091.8(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ
(1861-1917 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство

та спеціальні історичні дисципліни

03 Гуманітарні науки

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. О. Істоміна

Науковий керівник:

Патриляк Іван Казимірович,

доктор історичних наук, професор

Переяслав – 2020

АНОТАЦІЯ

Істоміна А. О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.): історіографія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032 – Історія та археологія). Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав, 2020.

Актуальність дослідження. Історія фінансової політики є ваговою складовою внутрішньої та зовнішньої політики держави, а її дослідження дозволяє виявити фактори, які за звичай, залишаються поза увагою вчених які досліджують етнічні, політичні чи соціальні проблеми. Проте саме такі фактори відіграють важливу роль у розумінні багатьох чинників, зокрема причинно-наслідкових зв'язків різних історичних процесів. Актуальними напрямками які потребують наукового осмислення є складові економічних процесів в українських землях в імперську добу та визначення їхніх особливостей. Історія фінансової політики тісно пов'язана із багатьма науковими проблемами, зокрема соціально-економічною історією та історією владних інституцій. Багато аспектів фінансової політики російського уряду в Наддніпрянській Україні та на окупованих Росією в роки Першої світової війни теренах Галичини й Буковини знайшли відображення у різноплановій літературі XIX – початку XXI ст. Таке осмислення дає можливість визначити перспективні напрямки подальших досліджень, а і відповідно розвитку української історичної науки. Саме тому, на наше переконання, комплексне дослідження історіографії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період є досить актуальним.

Наукова новизна дисертації зумовлена відсутністю у спеціальних узагальнюючих історіографічних праць з означеної тематики у вказаних хронологічних межах. У дисертаційному дослідженні вперше в українській та

світовій історичній науці комплексно систематизовано й узагальнено науковий доробок дослідників праці яких вийшли протягом 1860-х – 2019 рр. і в яких розглядаються різні аспекти фінансової політики російського уряду на українських землях у попереформену епоху, комплексно досліджено історіографічні джерела з проблем фінансової політики російського уряду на українських землях роки Першої світової війни, також з'ясовано чинники, які впливали на процес розвитку наукового пізнання фінансової політики уряду Російської імперії в українських землях.

Нами *удосконалено* теоретико-методологічні та джерелознавчі підходи у дослідженні історіографії фінансової політики уряду Російської імперії, зокрема комплексного використання результатів наукових студій не лише істориків, а й представників економічної та юридичної наук.

У процесі наукового пошуку нам також вдалось *надати подальшого розвитку* питанням, раніше не висвітленим у історіографічних студіях. Так, зокрема, у дисертації проаналізовані теоретичні підходи представників різних наукових напрямків до проблеми фінансової політики уряду Російської імперії в пореформений період, а також визначенно перспективні напрямки подальших наукових студій.

Практичне значення дисертації полягає у теоретичних результатах проведеного дослідження, систематизованому історіографічному матеріалі та його узагальненні у висновках, особливо щодо визначення найменш розроблених в історіографії питань з історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні в пореформений період, а отже перспективних для подальшого вивчення проблем.

Проведений в дисертації аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у попереформену добу засвідчив, що лише певні аспекти цієї складної наукової проблеми стали предметом вивчення дослідників і вона, безперечно, потребує поглибленого й комплексного вивчення.

Доведено, що вивченням проблем фінансової політики займаються не лише історики, а й юристи та економісти, що пов'язано із прикладним характером подібних досліджень. адже вивчення досвіду функціонування органів фінансового, податкового та митного контролю, а також банківських установ, часом навіть негативного, може враховуватися у розв'язанні проблем сучасності, на чому і наголошують фахівці. Проаналізований та систематизований корпус різнопланових історіографічних джерел з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу, дозволяє виокремити 7 груп таких праць і здійснити аналіз їх інформативності.

З'ясовано, що проблеми історії місцевих бюджетів у Наддніпрянській Україні знайшли відображення у корпусі різнопланових праць. Сучасники тієї епохи акцентували увагу на недостатність земських бюджетів для реалізації покладених на них функцій, на конфлікті інтересів представників земств та міського управління у фінансовій сфері, а також відмічали негативну роль земських установ у посиленні податкового тиску на населення, що знижувало платоспроможність останнього. У радянській історіографії ці проблеми практично не досліджувалися, а поодинокі праці це радше виняток із цієї негативної тенденції. У той же час питання історії місцевих бюджетів в українських губерніях Російської імперії в пореформену епоху в контексті діяльності органів місцевого самоврядування є досить популярними серед сучасних дослідників.

У результаті проведеного дослідження, ми можемо констатувати, що проблеми особливостей податкової політики та діяльності податкових і митних органів у Наддніпрянській Україні у пореформений період стали предметом дослідження багатьох сучасних українських науковців. Аналізуючи наукові студії з проблем діяльності органів податкового контролю, зокрема казенних палат та їхніх чиновників у Наддніпрянській Україні, необхідно зазначити, що науковці не приділяють достатньо уваги дослідженню повсякдення службовців даної фінансової інституції та їхній ролі у культурних і суспільних процесах в Україні. І це притому, що членами корпусу службовців казенних палат Наддніпрянщини

були і яскраві особистості, зокрема Опанас Якович Рудченко – відомий український письменник Панас Мирний.

Встановлено, що проблеми грошового обігу та діяльності банківсько-кредитних установ на теренах Наддніпрянської України в пореформену добу стали предметом дослідження у багатьох науковців. Проте окремі питання грошового обігу в губерніях Наддніпрянської України, зокрема, особливості грошових реформ, купівельна спроможність грошей, ставлення населення до грошових знаків та боротьба владних інститутів із фальшивомонетництвом, на наше переконання, усе ж залишаються недостатньо дослідженими в сучасній історіографії.

З'ясовано, що питання історіографії цінової політики уряду Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, досліджувалася лише у загальному контексті, проте, аналіз усього комплексу історіографічних джерел, дозволяє нам виокремити три основні напрямки її висвітлення: 1) ціни на продукти та товари першої необхідності в рамках досліджень повсякденного життєвого рівня населення; 2) ціноутворення на готову продукцію окремих галузей промисловості та тарифне формування на транспорті; 3) ціни на землю та хлібна торгівля; 3) ціни в роздрібній торгівлі (в т.ч. на ярмарках).

Ми можемо констатувати, що проблема грошової та банківської політики російського уряду періоду Першої світової війни в цілому та на окупованих територіях Галичини та Буковини зокрема, залишалася, переважно, поза увагою дослідників або розглядалася побіжно. Загалом варто визнати, що спеціальних комплексних досліджень з історії грошового обігу та банківництва на землях Наддніпрянської України в роки Першої світової війни, на жаль, немає. Здебільшого, ці питання згадуються вкрай побіжно в загальному контексті викладення історії грошового обігу та грошової системи та банківництва початку XX століття у монографіях та навчальній літературі. На наше переконання, проблеми історії грошового обігу в Україні в роки Першої світової війни є перспективним напрямком наукових досліджень, особливо з погляду історичної антропології, у тому числі й із залученням етнологічних матеріалів.

Проведене нами дослідження, засвідчує, що питання податкової політики уряду Російської імперії періоду Першої світової війни, були предметом дослідження у дореволюційній, радянській та сучасній історіографії та мали певні характерні відмінності. Автори, які були сучасниками і учасниками процесу фінансово-економічного життя Російської імперії у своїх працях надавали аналіз та рекомендації з удосконалення тогочасної податкової системи, розглядаючи податки як джерело наповнення бюджету у складні воєнні часи. Автори радянської доби, у своїх працях жорстко критикували праці дореволюційних авторів, а у викладенні матеріалу дотримувалися марксистсько-ленінських постулатів просування ідеї пригноблення буржуазними класами і царатом трудящих мас в т.ч. через застосування механізму посилення податкового тиску. Сучасна історіографія податкової політики російського уряду часів Першої світової війни в Україні охоплює незначну кількість спеціальних досліджень з цієї проблеми. Більшість дослідників, питання оподаткування торкалися лише побіжно, в загальному контексті не багаточисельних соціально-економічних досліджень зазначеного періоду. На думку дисертантки, у подальшому дослідження можуть здійснюватися за двома напрямками: 1) загальний – розгляд податкової політики, як складової державної фінансової політики Російської імперії, в частині забезпечення грошовими коштами військових потреб з проекцією на її реалізацію в губерніях Наддніпрянської України; 2) антропологічний – розгляд безпосереднього сприйняття українським населенням (селянином, міським жителем тощо) процесу реалізації податкової політики російського уряду.

Історіографічний аналіз праць з питань фінансового становища українських міст та сіл в часи Першої світової війни, засвідчує, що комплексного дослідження зазначеної проблеми на території Наддніпрянської України не має. Проблеми фінансового стану міст і земств в умовах війни, науковцями розглядалися вкрай побіжно, переважно в контексті розгляду усього спектру соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. Ми вважаємо, що подальші дослідження цієї проблеми, мають здійснюватися з точки зору практичного застосування історичного досвіду проведення реформ місцевого

самоуправління, удосконалення бюджетного процесу при складанні міських кошторисів, проведення аналізу тенденцій і проблем, які виникають у фінансуванні міського та сільського самоуправління в умовах війни.

Проведений в дисертації аналіз історіографії проблем становлення та діяльність органів реалізації фінансової політики на українських землях в роки Великої війни засвідчує, що дане питання у дореволюційній та радянській історіографії не розглядалося, або згадувалося побіжно. Найбільша зацікавленість даною темою відбулася за останні 20 років сучасними українськими дослідниками. Враховуючи те, що період Першої світової війни є завузьким для дослідження діяльності фінансових органів, то здебільшого дана тема розглядалася в контексті загальних досліджень фінансової політики або фінансового апарату Російської імперії у хронологічних межах від післяреформеного періоду до початку ХХ століття, який часто завершувався періодом Першої світової війни. Саме такий стан у сучасній вітчизняній історіографії зазначеної проблематики призвів до того, що відрізок часу 1914-1917 рр. залишився не досліджений, або розглянутий вкрай побіжно.

Проаналізувавши стан дослідження різних аспектів історії фінансової політики в Наддніпрянській Україні сучасними вітчизняними науковцями, можна констатувати те, що, на жаль, на сьогодні в Україні не має узагальнюючої фундаментальні праці з історії фінансової політики. А серед найменш розроблених в історіографії питань історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні в пореформений період, а отже перспективних для подальшого вивчення проблем, ми можемо виділити наступні: дослідження різноманітних натуральних повинностей населення, які були не від'ємною складовою державних і місцевих доходів у феодальній імперії Романових, навіть у пореформену добу; питання повсякдення службовців фінансових інституцій, їхньої ролі у культурних і суспільних процесах в Україні, ставлення населення до представників фінансових органів взагалі залишилися поза увагою дослідників.

Ключові слова: Історіографія, Наддніпрянська Україна, Галичина, Буковина, фінансова політика, грошовий обіг, мита та оподаткування, цінова політика, фінансові реформи, банківська справа.

ABSTRACT

***Istomina A. O.* «Financial Policy of the Russian Empire Government in Ukraine (1861-1917): Historiography. – Qualifying researching work on the rights of the manuscript».**

The thesis for a candidate degree in historical sciences, specialty 07.00.06 – «Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines» (032 – History and archeology). State Higher Education Institution «Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University». Pereiaslav, 2020.

Relevance of research. The history of financial policy is a significant component of overall domestic and foreign policy of the state. Studying it allows to reveal the factors that, as a rule, remain out of the reach with the researchers, who specialize in studying ethnic, political or social issues. However, it is these factors play an important role in understanding of many factors, including the causal relations within different historical processes. The components of economic processes in Ukrainian lands in the imperial era, the definitions of their peculiarities are among the current trends that require scientific comprehension. Many aspects of the financial policy exercised by the Russian government in the Dnieper Ukraine and in the territories of Galicia and Bukovina occupied by Russia during the First World War were reflected in the diverse literature of the 19th – beginning of the 21st centuries. Such an understanding makes it possible to identify perspective areas for further research, as well as for the development of Ukrainian historical science. That is why, in our opinion, a comprehensive study of the historiography sources within financial policy of the Russian Empire Government in Ukraine in the post-emancipation- reform period since the year 1861 of abolishing serfdom in Russia is quite relevant.

While working on the thesis we have improved the theoretical, methodological

and source-based approaches in the study of the historiography of financial policy implemented by the Russian Empire government, in particular, enhanced the complex use of research results not only by historians but also by economics and law researchers.

The scientific novelty of the thesis is predetermined by the lack of special consolidating historiography works on the specified subject within the specified chronological borders. The thesis research, for the first time in Ukrainian and world historical science, comprehensively systematized and summarized the scientific achievements of the scholars, whose works came out during the 1860s – 2019th years, looking into and problems of financial policy of the Russian government in the Ukrainian lands during post- emancipation-reform epoch, comprehensively exploring the historiography sources regarding the financial policy implemented by Russian government in Ukrainian lands during the First World War. For the first time, there were also revealed the factors that influenced the development of scientific comprehension with regard to finance policy of Russian Empire government in Ukrainian lands.

In the course of research, we have also succeeded in giving more energy to further developing the issues not previously covered in historiography studies. In particular, the thesis weighs and analyzes the theoretical approaches of different scientific directions researchers to the issue of the Russian Empire Government financial policy in the post- emancipation-reform period, as well as identifies perspective directions of further scientific studies.

The practical significance of the thesis lies in the theoretical results of the study, systematized historiography materials and their consolidation through conclusions, especially regarding the definitions of the least worked out issues in the historiography of the financial policy of the Russian Empire Government in Ukraine in the post emancipation reform period, and hence the perspective for further exploring relevant issues.

The analysis of historiography works on the issues of financial policy of the Russian Empire Government in Ukraine in the post-emancipation-reform era proved

the fact that only some certain aspects of this complex research theme became the subject of studies by the researchers. This theme undoubtedly requires in-depth and comprehensive exploration.

It is proved that not only historians but also lawyers and economists are involved in the study of financial policy issues, which is explained by the applied nature of such studies. After all, studying the functioning of financial, tax and customs control bodies, as well as banking institutions, sometimes even negative practice, can be taken into account under solving the problems of the present time, which is what experts emphasize on. The analyzed and systematized set of diverse historiography sources on the issues of financial policy implemented by the Russian Empire Government in Ukraine in the post- emancipation-reform period allows to distinguish 7 groups of such works and to analyze their informative content.

It is found that the issues of local budgets history in the Dnieper Ukraine were reflected in the set of diverse works. The contemporaries of that era emphasized the insufficiency of the budgets within local regional governments (*zemstva*) for the implementation of the functions assigned to them, stressed on the conflict of interests in the financial sphere between the representatives of local regional governments and city administrations. They also noted the negative role of some institutions within local regional governments in increasing the tax pressure on the population, which reduced the solvency of the latter. In Soviet historiography, these issues have been hardly studied, and few single works are rather an exception to this negative tendency. At the same time, the issue of local budgets history in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the post- emancipation-reform period in the context of local governments' activities is quite popular among modern researchers.

As a result of the performed research, we can conclude that the specifics of tax policy and activities of tax and customs authorities in the Dnieper Ukraine during the post- emancipation-reform period became the subject of study for many modern Ukrainian scientists. Analyzing the studies of the activities of tax control bodies, in particular, state- owned chambers and their officials in the Dnieper Ukraine, we should note that the researchers do not pay enough attention to the exploring the day-to-day

routines of the employees at particular financial institutions and their role in cultural and social processes in Ukraine. And this is despite the fact that among the officials of the state chambers in the Dnieper Ukraine region there were also bright personalities, such as Opanas Yakovich Rudchenko, nicknamed Panas Myrny as a famous Ukrainian writer.

It was found that the issues of money circulation and the activities of banking and credit institutions in the territory of Dnieper Ukraine in the post-emancipation-reform period became a subject of research for many scientists. However, some issues of monetary circulation in the provinces of Dnieper Ukraine, in particular, the peculiarities of monetary reforms, the purchasing power of money, the attitude of the population to money and the struggle of power bodies with counterfeiting, in our opinion, still remain poorly researched in modern historiography.

It was found that the historiography of the pricing policy of the Russian Empire Government in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the Dnieper Ukraine, were studied only in general context. However, the analysis of the whole complex of historiography sources allows to identify three main areas of its coverage: 1) prices for basic necessities and products in the context of everyday living standards; 2) pricing for finished products of certain industries and transport tariff formation; 3) land prices and grain trading; 4) prices in retail trade (at the fairs included).

We can state that the problem of monetary and banking policy of the Russian government during the First World War as a whole and in the occupied territories of Galicia and Bukovina, in particular, remained largely out of the attention of researchers or was considered casually. In general, it should be acknowledged that unfortunately there are no special complex studies on the history of monetary circulation and banking on the lands of the Dnieper Ukraine during the First World War. For the most part, these issues are mentioned very briefly in monographs and educational literature, in the general context of the history of monetary circulation, the monetary system and banking in early twentieth century. In our opinion, the issues of monetary circulation history in Ukraine during the first World War is a promising area

for research, especially in the context of historical anthropology, with ethnological materials being involved.

Our research shows that the tax policy issues in the Russian Empire during World War I have been the subject of research in pre-revolutionary, Soviet, and contemporary historiography and have some distinctive differences. Authors who were contemporaries and participants of financial and economic life in the Russian Empire in their works provided analysis and recommendations for improving the tax system at that time, considering taxes as a source of budget replenishment in difficult wartime reality. The authors of the Soviet era, in their works severely criticized the works of pre-revolutionary authors, and in the presentation of the material adhered to the Marxist-Leninist tenets of promoting the idea of working masses being oppressed by the bourgeois classes and the tsar, in particular through applying tax pressure. The modern tax policy historiography of the Russian government since World War I in Ukraine covers a small amount of specialized research on this issue. Most researchers have only touched the taxation issues casually, mostly within not numerous socio-economic studies of the period and in general context. The author of the thesis believes that further studies can be carried out in two directions: 1) general - considering tax policy, as a component of the state financial policy of the Russian Empire, in terms of serving military needs with cash, projecting its implementation in the provinces of Dnieper Ukraine; 2) anthropological - considering the direct perception of the Russian government's tax policy implementation by the Ukrainian population (peasants, urban dwellers, etc.)

The historiographical analysis of the works on the financial state of Ukrainian cities and villages during the First World War shows that there is no comprehensive study of this issue with regard to the territory of Dnieper Ukraine. The issues of financial conditions at the cities and local regional governments in the wartime were considered by researchers very casually, mainly in the context of exploring the whole spectrum of socio-economic and socio-political problems. We believe that further studies of this issue should be carried out in terms of applying practically the historical experience of implementing local administration reforms, improving the budgeting

process when drawing up city estimates, analyzing the trends and problems that arise under financing urban and rural self-administrations in the wartime.

The analysis of the historiography of formation and activities of the bodies commissioned to implement the financial policy in Ukrainian lands during the Great War shows that this issue was not explored or was mentioned casually in the pre-revolutionary historiography and Soviet as well. The biggest interest in this topic has been expressed over the past 20 years by contemporary Ukrainian researchers. Taking into account that the period of First World War is too narrow to investigate the activities of financial bodies, this topic has largely been considered in the context of studying generally the financial policy and financial apparatus of the Russian Empire in the chronological range from the post-emancipation-reform period to the early twentieth century, which often ended with the period of First World War. It is this state of affairs in contemporary domestic historiography that has led to the fact that the period of time 1914 to 1917 remained unexplored or was considered extremely casually.

Also, analyzing the progress of the research within various historical aspects of financial policy in the Dnieper Ukraine performed by modern domestic scientists, we can state that, unfortunately, today in Ukraine there is no consolidating fundamental work on the history of financial policy. And among the least developed issues and therefore most promising for further study in the historiography of financial policy exercised by the Russian Empire Government in Ukraine in the post-reform period, we can distinguish the following: studying the various natural obligations of the population, which were integral components of state and local incomes in the feudal empire of the Romanovs, even in the post-reform era; questions of the day-to-day employees of financial institutions, their role in cultural and social processes in Ukraine, and the attitude of the population to the representatives of financial institutions have generally remained out of the limelight of researchers.

Keywords: Historiography, Dnieper Ukraine, Halychyna, Bukovina, financial policy, monetary circulation, duties and taxes, pricing policy, financial reforms, banking.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Істоміна А.О. Сучасне наукове осмислення особливостей справляння податків російською владою на українських землях в роки Першої світової війни. *Переяславський літопис*. 2019. № 15. С. 54 – 65.

2. Істоміна А.О. Податкові органи в Наддніпрянській Україні в пореформений період: сучасна українська історіографія. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2019. № 2 (141). С. 10 – 14.

3. Істоміна А.О. Грошова політика уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни як об'єкт наукових досліджень. *Етнічна історія народів Європи*. К., 2019. Вип. 57. С. 61 – 75.

4. Істоміна А.О. Історіографічні студії з фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у 1861 – 1917 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 43. С. 69 – 83.

5. Істоміна А.О. Історіографічні джерела з історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.). *Forum Numizmatyczne. Studia i Materialy*. Bilystok, 2019. №3. С.119–127.

6. Істоміна А.О. Сучасні історіографічні джерела як складова наукової комунікації з проблем державного регулювання грошового обігу та діяльності фінансово-кредитних установ у Наддніпрянській Україні в пореформений період. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 156–185.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Істоміна А.О. Науковий дискурс щодо грошового обігу в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Історія торгівлі, податків та мита*: тези доповідей ХІІІ міжнародної наукової конференції, 24-25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 44–45.

ЗМІСТ

ВСТУП.	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.	24
1.1. Стан наукової розробки проблеми.	24
1.2. Основні групи історіографічних джерел та їх інформаційні можливості.	39
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.	50
Висновок до розділу 1.	53
РОЗДІЛ 2. РОСІЙСЬКА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ОБ’ЄКТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	55
2.1. Дослідження історії місцевих бюджетів Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	55
2.2. Наукове осмислення податкової та митної політики імперського центру в Україні.	78
2.3. Державне регулювання грошового обігу та фінансово- кредитних установ в інтерпретаціях науковців.	90
2.4. Ціноутворення та цінова політика російського уряду у наукових дослідженнях.	114
Висновок до розділу 2.	138
РОЗДІЛ 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА НА ОКУПОВАНИХ ЗЕМЛЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ОБ’ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.	142

3.1. Грошово-кредитна політика: стан наукового вивчення.	142
3.2. Наукове осмислення особливостей справляння податків російською владою на українських землях.	169
3.3. Вивчення особливостей фінансового стану українських міст та сіл.	201
3.4. Становлення та діяльність органів реалізації фінансової політики на українських землях в роки Великої війни як об'єкт історичних досліджень.	221
Висновок до розділу 3.	231
ВИСНОВКИ.	235
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.	241
ДОДАТКИ.	328

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історія фінансової політики є ваговою складовою внутрішньої та зовнішньої політики держави, а її дослідження дозволяє виявити фактори, які за звичай, залишаються поза увагою вчених які досліджують етнічні, політичні чи соціальні проблеми. Проте саме такі фактори відіграють важливу роль у розумінні багатьох чинників, зокрема причинно-наслідкових зв'язків різних історичних процесів. Цілком погоджуємося із тезою видатного українського історика О. Реєнта, про те, що актуальними напрямками які потребують наукового осмислення є «особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперії; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора економіки»¹. Історія фінансової політики тісно пов'язана із усіма перерахованими науковими проблемами, а після виходу праці О. Реєнта з якої ми привели цитату, за останні 17 років були опубліковані сотні праць у яких розглядалися різні складові історії фінансової політики в Україні. Переважна більшість таких праць стосуються фінансової політики російського уряду в Наддніпрянській Україні та на окупованих Росією в роки Першої світової війни теренах Галичини й Буковини. Окрім того, багато питань знайшли відображення у різноплановій літературі ХІХ – початку ХХІ ст. Тому, осмислення та узагальнення усього комплексу історіографічних джерел з проблем історії фінансової політики російського уряду в Україні в пореформену є ваговою науковою проблемою, адже на сьогодні, в українській історичній науці відсутні узагальнюючі праці з історіографії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період. Таке осмислення дає можливість визначити перспективні напрямки подальших досліджень, а і відповідно напрямки розвитку української історичної науки. Саме тому, на наше переконання, комплексне дослідження

---

¹ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2003. С.328.

історіографії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період є досить актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Становлення і розвиток наукових шкіл на теренах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: зміни наукових концепцій, закономірності та механізми розвитку науки» (номер державної реєстрації 0112U005221).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі історіографії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період, вивченні основних періодів, особливостей і тенденцій розвитку наукового осмислення цієї наукової проблеми.

Для досягнення мети означені такі **дослідницькі завдання**:

- провести аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу;
- проаналізувати й систематизувати праці з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу, створені протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст., виокремивши групи історіографічних джерел та здійснити аналіз їх інформативності;
- здійснити аналіз відображення проблем історії місцевих бюджетів у Наддніпрянській Україні у корпусі різнопланових праць;
- з'ясувати стан висвітлення проблеми особливостей податкової політики та діяльності податкових і митних органів у Наддніпрянській Україні у пореформений період сучасними українськими науковцями;
- проаналізувати висвітлення історії грошового обігу та діяльності банківсько-кредитних установ на теренах Наддніпрянської України в пореформений період й окреслити недостатньо досліджені в історіографії аспекти, а також окреслити вектори перспективних студій з цієї проблеми;

- охарактеризувати історіографію цінової політики уряду Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні та визначити основні напрямки її висвітлення дослідниками;

- розкрити наукове осмислення проблеми грошової та банківської політики російського уряду періоду Першої світової війни в Російській імперії в цілому та в Наддніпрянській Україні, а також на окупованих територіях Галичини та Буковини зокрема;

- з'ясувати висвітлення податкової політики уряду Російської імперії періоду Першої світової війни на українських теренах;

- проаналізувати стан наукового вивчення питань фінансового становища українських міст та сіл в часи Першої світової війни;

- з'ясувати стан наукової розробки проблем становлення та діяльність органів реалізації фінансової політики російського уряду на українських землях в роки Великої війни;

- визначити найменш розроблені в історіографії питання історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні в пореформений період, а отже перспективних для подальшого вивчення проблем.

Об'єктом дослідження є комплекс історіографічних джерел із проблем історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період.

Предмет дослідження – є основні тенденції, зміст та особливості процесу наукового осмислення проблеми фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Хронологічні межі нашого дослідження характеризуються двома вимірами – історіографічним та конкретно-історичним. Перший рівень визначається періодом кінця XIX– початку XXI ст., тобто часовим простором, у якому відбувалося нагромадження досліджень означеної проблеми, другий рівень визначається періодом 1861 – 1817 рр., у якому нижня межа є датою початку буржуазних реформ у Російській імперії, які ознаменували якісно новий етап у розвитку фінансової політики її уряду, а верхня межа позначає падіння

російського самодержавства, вивід російських окупаційних військ з Галичини та Буковини й розвиток Української революції.

Географічні межі дослідження включають територію 9 губерній Наддніпрянської України, а також етнічних українських областей Австро-Угорської імперії які були окуповані Росією в роки Першої світової війни.

Методологічну основу дисертації становить сукупність принципів і методів пізнання, вибір яких визначався міждисциплінарними підходами до розкриття теми, поставленими завданнями та специфікою джерел. Аналіз теоретичних напрацювань представників не лише історичної науки, а в деяких випадках юристів та економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вимагає комплексного використання методів не лише історичної науки, а й економічних та правових.

У процесі дисертаційного дослідження історіографічних джерел з історії фінансової політики уряду Російської імперії в пореформену добу, ми використовували методи історіографічного аналізу та синтезу; для забезпечення логіки викладу та визначення структури роботи використовувався *структурно-логічний аналіз*; історичний та порівняльно-історичний методи дали змогу порівняти наукові погляди вчених у динаміці історичного розвитку суспільства та науки, а також проаналізувати стан наукового дослідження окремих інститутів фінансової політики; логічний метод використано для розуміння еволюції наукової думки; ретроспективний метод – для виявлення закономірностей еволюції наукового осмислення фінансової політики уряду Російської імперії.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що в дисертаційному дослідженні *вперше*:

- систематизовано й узагальнено науковий доробок дослідників праці яких вийшли протягом 1860-х – 2019 рр. і в яких розглядаються різні аспекти фінансової політики російського уряду на українських землях у пореформену епоху;

- з'ясовано чинники, які впливали на процес розвитку наукового пізнання фінансової політики уряду Російської імперії на українських землях;

- комплексно досліджено історіографічні джерела з проблем фінансової політики російського уряду на українських землях в роки Першої світової війни.

Удосконалено: теоретико-методологічні та джерелознавчі підходи у дослідженні історіографії фінансової політики уряду Російської імперії, зокрема комплексного використання результатів наукових студій не лише істориків, а й представників економічної та юридичної наук.

Набули подальшого розвитку питання: висвітлення теоретичних підходів представників різних наукових напрямків до проблеми фінансової політики уряду Російської імперії в пореформений період;

- визначення перспективних напрямків подальших наукових студій.

Практичне значення дисертації має як наукове, так і важливе практичне значення, яке полягає у теоретичних результатах проведеного дослідження, систематизованому історіографічному матеріалі та його узагальненні у висновках, особливо щодо визначення найменш розроблених в історіографії питань з історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні в пореформений період, а отже перспективних для подальшого вивчення проблем. Матеріали дисертаційного дослідження також можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, підручників і навчально-методичних посібників із історіографії, історії України, економічної історії, а також при підготовці лекційних занять і спецкурсів у закладах вищої освіти.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації належать особисто автору та є його науковим доробком. Дана дисертаційна робота – самостійна наукова праця, в якій вперше висвітлено історіографію фінансової політики уряду Російської імперії на українських землях в пореформений період (1861 – 1917 рр.)

Апробація результатів дослідження. Матеріали, основні положення та ключові позиції дисертаційного дослідження оприлюднено на 3 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: VII Forum numizmatyczne: Polska

– Wschod. «W 100. Rocznice restytucji zlotego» (Польща, м. Августов, 11–14 червня 2019 р.); XIII міжнародній конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 24–25 жовтня, 2019 р.); XX Джерелознавчі читання «Архівознавство в контексті історичної пам'яті та цифровізації суспільства», присвячені 75-річчю від дня заснування кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. (м. Київ, 28 листопада 2019 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 7 наукових праць, з них 5 – наукові статті у фахових виданнях України та 1 у зарубіжному періодичному фаховому виданні (Польща). Загальний обсяг публікацій становить 3,7 ум. друк. арк.

Структура та зміст дисертації обумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Праця складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 11 підрозділів, списку використаних джерел і літератури (943 позиції). Загальний обсяг дисертації – 330 сторінок (із них 223 сторінки – основний текст).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Питання економічної історії Наддніпрянської України, як і в цілому Російської імперії у пореформену добу, досить складне у плані методології досліджень, у той же час одне із найбільш досліджених в історіографії. Щоправда, автори чисельного корпусу різнопланових праць здебільшого розглядають питання розвитку селянства, промисловості та торгівлі, проте й проблеми фінансової політики знайшли належне відображення в історіографії. А історіографічні дослідження проблем фінансової політики уряду Російської імперії у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. непопулярні серед історіографів. На жаль, теза Л. Годунової про те, що історіографічні дослідження податкової політики російського царату в Україні є «досить рідкісним явищем у історичній науці»¹, стосується і фінансової політики в цілому.

На сьогодні в українській історичній науці відсутні узагальнюючі праці з історіографії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформений період. Проте, існує корпус історіографічних праць із окремих складових цієї складної проблеми.

На сьогодні існують не чисельні (як із проблем політичної історії) праці, присвячені дослідженню історіографії фінансової політики уряду Російської імперії. Для їхньої систематизації ми взяли за основу поділ на 3 групи, запропонований Л. Годуною, при класифікації корпусу історіографії податкової політики², адже податкова політика – складова фінансової політики держави. Так, до першої групи ми відносимо історіографічні праці, у яких

---

¹ Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 9.

² Там само. С.10.

розглядаються проблеми історіографії складових урядової фінансової політики, зокрема, бюджетної політики, особливо місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо. До даної групи історіографічних джерел належать монографії, дисертації, підручники та навчальні посібники. Другу групу історіографічних праць складають історіографічні вступи до монографій і дисертацій, а третю – історіографічні статті в наукових журналах і збірниках. Проте, ми змушені констатувати, що на сьогодні не існує узагальнюючої історіографічної праці з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні у пореформений період.

Першою історіографічною працею у якій проблеми історіографії фінансової політики посідають значне місце є розгорнута рецензія на видання Б.Б. Веселовського присвяченого 40-річчю діяльності земств у Російській імперії, російського історика О. Корнілова, видана окремою книгою¹. О. Корнілов у згаданій праці проводить комплексний аналіз історіографії земських фінансів, показує вклад у їхнє дослідження ряду тогочасних російських учених та громадських діячів, зокрема, О.І. Васильчикова, О.А. Головачева, Ю.В. Скалона, І.Х. Озерова та ін. Автор вказує на методологічні прорахунки Б.Б. Веселовського здійснені під час аналізу земських фінансів². Загалом на переконання рецензента праця Б.Б. Веселовського є досить слабкою, часто компілятивною, створеною «на підставі вже більш-менш оброблених і скомбінованих даних, а іноді і просто монографій інших дослідників»³. До речі, О. Корнілов указує й на взаємозв'язок трактування Б.Б. Веселовським проблем земств із його «корінними історіософічними переконаннями»⁴. Проте, рецензент цілком об'єктивно зазначає, що головне значення праці Б.Б. Веселовського

---

¹ Корнілов А. А. Б. Б. Веселовский. «История земства за сорок лет». Санкт-Петербург., 1910. 72 с.

² Там же. С. 13-14.

³ Там же. С. 72.

⁴ Там же.

«полягає в тому, що вона є першою великою спробою зібрати весь значний і різнобічний матеріал для з'ясування розвитку всієї земської справи за сорокарічний період існування»¹.

Серед праць першої групи особливе місце посідають дисертації Т. Шаравари та Л. Годунової. Перша – це докторська дисертація, у якій проблемам історіографії фінансових реформ в Російській імперії присвячено окремий розділ², а друга – кандидатська дисертація з історіографії податкової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні³. Дисертація Т. Шаравари опублікована як монографія⁴.

Аналізуючи другу групу історіографічних праць, не можна залишити поза увагою історіографічні огляди в дисертаціях та монографіях В. Жвалюка, В. Гончарука, С. Орлик, О. Морозова, А. Берестового та ін.

Детальний аналіз історіографічного огляду в монографії В. Жвалюка неодноразово здійснювався нашими попередниками, проте необхідно зазначити, ще це була перша в сучасній українській історіографії спроба дослідження наукової спадщини з проблем податкової політики російського самодержавства у Наддніпрянській Україні. Автор цілком слушно наголошує, що «наукова література, в якій у тій чи іншій мірі зачіпалися питання, пов'язані зі становленням та розвитком місцевих податкових органів у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., почала створюватися вже у 60-х роках»⁵.

Певні аспекти історіографії фінансової політики розглянуті у монографії О. Прищепи, присвяченій містам Волині у XIX – на початку XX ст.⁶ Авторка

---

¹ Там же. С. 71.

² Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX - початку XX століття в Російській імперії: історіографія : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2011. 541 с.

³ Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. 237 с.

⁴ Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра К., 2011. 487 с.

⁵ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ: Атіка, 2001. С.9.

⁶ Прищепка О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

цілком слушно вказує, що «якщо такі сторони економічного життя Волині, як промисловість та торгівля, хоча б частково в радянській історіографії розглядалися через призму урбанізаційного процесу, то інша важлива частина життєдіяльності міст – банківсько-кредитна складова – так і не зайняла в ній окремої тематичної ніші. Виняток можуть скласти роботи радянських істориків І. Гіндіна і С. Борового, присвячені розвитку кредитної системи в царській Росії, а також визначенню місця України в системі російського фінансового капіталу»¹.

Проблеми історіографії фінансових повноважень губернаторів у контексті економічного аспекту діяльності цього владного інституту у Волинській губернії висвітлено у кандидатській дисертації В. Желізняка².

У кандидатській дисертації С. Орлик, присвяченій проблемі еволюції оподаткування нерухомого майна в українських губерніях Російської імперії, міститься історіографічний аналіз цієї проблеми. Авторка розглядає історіографію оподаткування нерухомого майна в контексті податкових реформ³. А в монографії та докторській дисертації С. Орлик здійснено ґрунтовний аналіз історіографії російської фінансової політики в Україні в роки Першої світової війни. Якщо в монографії розглядається історіографія фінансової політики в цілому на українських теренах⁴, то в дисертації авторка сконцентрувала свою увагу лише на історіографії фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині й Буковині. Дослідниця вказує, що «враховуючи наявний величезний корпус сучасних наукових праць із проблем історії Першої світової війни, ми обмежуємося лише аналізом праць українських та зарубіжних дослідників, які висвітлювали економічне й соціально-економічне

---

¹ Там само. С. 18.

² Желізняк В.М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796-1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 242 с

³ Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). дис. ... кан. екон. наук: 08.00.01. Кіровоград, 2012. 246 с.

⁴ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

становище окупованих територій Галичини та Буковини у період Великої війни, оскільки саме ці аспекти життя були результатом практичної реалізації фінансової політики російської окупаційної влади»¹.

Проблеми історіографії митної політики досліджено у монографії² та докторській дисертації О. Морозовим³. Історіографію митної політики учений розглядає за складовими, які її формували, зокрема праці з історії зовнішньоторговельних відносин, проблем митного регулювання, митниць і боротьби з контрабандою⁴.

У кандидатській дисертації⁵ та написаній на її основі монографії⁶ В. Гончарука розглядається історіографія правового регулювання виробництва та обігу алкогольних напоїв у кінці XVIII – на початку XX ст., у тому числі й на теренах Наддніпрянщини.

Проблеми історіографії податкової політики російських урядовців щодо українського селянства висвітлив А. Берестовий у відповідному підрозділі кандидатської дисертації⁷.

Щодо історіографічних підрозділів монографій та дисертацій, то це праці сучасних російських дослідників присвячені переважно проблемам фінансової політики імперського уряду в цілому, його окремим складовим або регіональним особливостям. Так, зокрема, однією з перших дисертацій присвяченій дослідженню органів реалізації фінансової політики на рівні провінцій є праця Л. Кузнецової, Історіографію проблеми, авторка розглядає у вступові до

---

¹ Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. К., 2018. С. 39–40.

² Морозов О.В. Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. 312 с.

³ Морозов О. В. Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII - початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д., 2012. 33 с.

⁴ Морозов О. В. Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. С. 18.

⁵ Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. Харків: НУВС, 2002. 234 с.

⁶ Там само.

⁷ Берестовий А.І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Черкаси, 2011. 205 с.

дисертації, наголошуючи, що на час захисту її дослідження (2000 р.) у російській історіографії «добре вивчені ... переважно центральні органи державних структур і найбільші недержавні банківські утворення. Однак повністю залишаються невивченими державні казначейства і приватні товариства взаємного кредиту, а також в значній мірі діяльність численних дрібних міських громадських банків і корпоративних ощадкас некооперативного характеру, які отримали в країні масовий розвиток. Найменшою мірою досліджена периферійна система фінансових органів»¹. Я. Соловйов який присвятив дисертаційне дослідження діяльності міністерства фінансів², досить детальний історіографічний огляд також розмістив у вступній частині дисертації. Досить аргументовано дослідник виділяє чотири групи історіографічних джерел, зокрема, «1) праці, присвячені самому Міністерству фінансів в цілому, і різним його структурам та підвідомчим установам зокрема; 2) праці, що досліджують умови служби фінансових чиновників і принципи внутрішньовідомчого управління; 3) роботи, присвячені особам, які займали пост міністра фінансів, їх діяльності на цій посаді, а також діяльності інших осіб фінансового управління, і 4) дослідження різних аспектів історії російської економіки і фінансів XIX - початку XX ст., в яких розглядається роль фінансового відомства в економічному житті Росії»³. У той же час автор після детального історіографічно аналізу не робить жодних висновків. О. Кравцова у докторській дисертації аналізуючи історіографію податкових реформ 1885-1917 рр., зазначає, що незважаючи на значну кількість праць із проблем оподаткування відсутнє спеціальне дослідження модернізації фіскальної системи Російської імперії⁴. У історіографічному аналізі праць з проблем державних регалій в Російській імперії у докторській дисертації російського історика права О. Ларіної

---

¹ Там само. С. 7.

² Соловьев Я.В. Министерство финансов Российской империи в 1858-1903 гг.: организация и функционирование: дис. ... кан. ист. наук. Москва, 2003. 393 с.

³ Там же. С.5-6.

⁴ Кравцова Е.С. Модернизация налоговой системы России: 1885-1917 гг.: дис. ... док-ра ист. наук : 07.00.02 / ОУВПО «Курский государственный технический университет». Курск, 2011. С. 27.

наголошується, що «проблемам регалійних джерел доходів в Росії даного періоду приділялася велика увага, як в сучасній, так і дореволюційної літературі, з іншого - практично всі джерела носять фрагментарний безсистемний характер, а регалії розглядаються в більшій мірі з точки зору політичних і економічних аспектів»¹. У той же час, характеризуючи погляди різних учених на порушену проблему, дослідниця констатує, що в історико-правовій науці не має єдиної думки щодо системи державних фінансових прерогатив Російської імперії, а автори «пропонують включати в дану систему різні складові, що, природно, не дозволяє отримати достовірну та об'єктивну картину існуючої в Росії протягом практично всієї її історії системи джерел доходів скарбниці, ускладнює розуміння природи податків як сучасного фінансового інституту, а також сутності неподаткових платежів»².

Найбільш чисельною та значущою є третя група історіографічних праць – статті, присвячені різним аспектам історіографії фінансової політики російського уряду в Наддніпрянській Україні, опубліковані в наукових журналах та збірниках.

Одним із перших сучасних українських істориків, праці якого присвячені історіографії фінансової політики російських урядовців у Наддніпрянській Україні, є В. Орлик. Учений у серії історіографічних статей проаналізував різні аспекти фінансової політики, переважно еволюцію дослідження податкової політики. Першою його працею у цій групі публікацій є стаття, у якій представлено взаємозв'язок розвитку фінансової та фінансово-правової думки в Російській імперії із фінансовими реформами в державі³. Аналізу «аграрної» історіографії з проблем податкової політики російського уряду в українському

---

¹ Ларина О.Г. Система финансовых прерогатив государства в России второй половины XVII - начала XX веков (историко-правовое исследование): автореф. дис. ... д-ра юридич. наук: 12.00.01 / ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». Москва, 2011. С. 4.

² Там же.

³ Орлик В.М. До питання розвитку фінансових і фінансово-правових знань в Російській імперії та проведення податкових реформ XIX ст. *Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку. Збірник наукових праць*. Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2003. С.66-69.

селі присвячена інша стаття автора¹. У 2005 р. на шпальтах провідного вітчизняного історичного журналу Орлик В.М. опублікував статтю, присвячену історіографії податкових органів². Автор указує, що «історіографічний масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, в якій переважає досить характерне для студій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. формально-юридичне висвітлення теми»³. У статті, присвяченій історіографії фінансової політики в українських губерніях Російської імперії, учений наголошує, що «буржуазні реформи 1860-1880-х рр. у Росії сприяли розвиткові досліджень, щодо державних фінансів»⁴. Також В. Орлик присвятив окремі статті проблемам фінансової політики Російської імперії у науковій спадщині М. Бржеського⁵ та І. Гуржія⁶. Окрім цього, ученим проаналізовано корпус дожовтневої фінансово-правової літератури з проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.⁷. Автор увесь історіографічний масив, «користуючись видовим принципом, виходячи із специфіки досліджуваної проблеми», поділяє на «три основних групи джерел: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна література й довідкова література; 3) мемуари, публіцистичні твори й

---

¹ Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в «аграрній» історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей)*. Вип. 27. Київ: Інститут історії НАН України, 2004. С. 224–239.

² Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) *Український історичний журнал*. 2005. №4. С. 190–199.

³ Там само. С.196.

⁴ Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у ХІХ ст.(історіографія проблеми). *Проблеми історії України ХІХ-початку ХХ ст.* 2006. Вип.11. С.87.

⁵ Орлик В. М. Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії. *Український селянин*. Черкаси, 2010. Вип. 12. С. 67–69.

⁶ Орлик В. Проблеми фіскальної політики Російської імперії в науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія. *Гуржійівські історичні читання - збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О. Гуржію*. Черкаси, 2009. С. 25–28.

⁷ Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. №2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf (дата звернення: 25.03.2019).

періодика»¹. У спільній статті В. Орлика та С. Лишко досліджено підручники з фінансового права кінця XIX – початку XX ст. як історіографічне джерело².

Аналізу поглядів вітчизняних дослідників останньої третини XIX ст. – початку XX ст. на трансформацію податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період присвячено статтю А. Берестового³.

Дорадянська історіографія фінансових реформ в Російській імперії стала предметом дослідження Т. Шаравари⁴. Учена цілком аргументовано наголошує, що «у тогочасній історіографії науковці окремо аналізували реформи: бюджетну; консолідованості касового устрою «єдності каси»; попереднього та основного державного фінансового контролю; податкову (під якою розуміли скасування подушного податку і запровадження податку на прибуток); скасування винних відкупів; грошову»⁵. Проте, аналізуючи історіографію податкових реформ, акцентує увагу лише на скасуванні подушного оподаткування та введенні податку на прибуток, а також акцизним реформам. У той же час такі складові податкових реформ, як оподаткування нерухомого майна та введення земельного податку, залишилися поза увагою дослідниці. Досить ґрунтовним є здійснений Т. Шараварою аналіз дорадянської історіографії грошової реформи «розпочатої 1862–1863 рр. міністром фінансів М.Х. Рейтерном»⁶ та завершеної «через тридцять років, у 1895–1897 роках»⁷. На основі здійсненого дослідження історіографії грошової реформи авторка виділяє два етапи грошових реформ «1) 1862–1863 рр.; 2) 1895–1898 рр. зі значною

---

¹ Там само.

² Орлик В.М., Лишко С.В. «Дождовтневі» підручники з фінансового права, як історіографічне джерело до вивчення податкової політики уряду Російської імперії. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки*. 2011. Вип. 29. Ч. II. С. 141–144.

³ Берестовий А. І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX ст. – початку XX ст. *Український селянин*. 2006. №10. С. 57–59.

⁴ Шаравара Т. О. Дорадянська історіографія фінансових реформ другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XIX. С. 459–468.

⁵ Там само. С. 460.

⁶ Там само. С. 463.

⁷ Там само.

перервою між ними»¹. Радянській² та сучасній історіографії фінансових реформ³, Т. Шаравара присвятила окремі статті. Ми цілком підтримуємо тезу авторки про те, що «спростовуючи негативні оцінки діяльності міністрів фінансів, подані радянською історіографією, сучасні вчені значно ідеалізують їхні постаті»⁴.

Ряд історіографічних праць з проблем податкової політики, у тому числі і в пореформений період опубліковано Л. Годуною. Так, зокрема, нею досліджено висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії⁵, дожовтнева історіографія діяльності інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.)⁶, імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни у працях тогочасних дослідників⁷ та наукове осмислення діяльності податкових органів Російської імперії в Україні в історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст.⁸ Однією з проблем праць, які з'явилися на початку 2000-х років, на думку дослідниці, є певна ідеалізація імперських чиновників, особливо в монографії В. Жвалюка. Л. Годунова наголошує, що ««парадні» висновки Віктора Жвалюка дисонують із результатами дисертаційного дослідження черкаського науковця Андрія

¹ Там само. С. 464.

² Шаравара Т.О. Радянська історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2010. 18(119). С.192-202.

³ Шаравара Т. Сучасна історіографія фінансових реформ Російської Імперії другої половини ХІХ - початку ХХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. Вип. 103. С. 44–47.

⁴ Там само. С. 46.

⁵ Годунова Л. Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. №44. С. 124–130.

⁶ Годунова Л. Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): дожовтнева історіографія. *Український історичний збірник*. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 17. С. 278–292.

⁷ Годунова Л. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2014. №23. С. 103–112.

⁸ Годунова Л. Наукове осмислення діяльності податкових органів Російської імперії в Україні в історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 6. С. 182–188.

Берестового, котрий стверджує, що «архівні матеріали містять інформацію про зловживання податкових інспекторів, передусім у сільській місцевості»¹.

Значний внесок у дослідження наукового осмислення фінансової політики уряду Російської імперії стосовно українських земель наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зробила українська вчена С.Орлик. Так, зокрема, вона дослідила еволюцію поглядів відомого вченого й державного діяча доби української революції М.І. Тугана-Барановського на проблеми російської фінансової політики в період Першої світової війни. Учений, як указує С.Орлик, «проводив активну науково-громадську діяльність, спрямовану на пошук оптимальної фінансово-економічної політики в умовах кризового економічного становища. Надавав російському урядові відповідні рекомендації щодо корекції монетарної політики, пропагував необхідність проведення внутрішніх державних позик тощо»². На основі проведеного дослідження авторка дійшла аргументованого висновку, що «М.І.Туган-Барановський, будучи свідком фінансового стресу воюючої держави (Російської імперії), вивчаючи досвід економічної поведінки інших країн, використовуючи при цьому історичні паралелі, теоретично обґрунтовував певні фінансово-економічні явища, маючи можливість одночасно пов'язувати теорію з реальними економічними процесами у прискореній війною динаміці. <...> Динамічність економічних процесів, які прискорювалися війною, змушувала змінювати погляди, концепції, що можливо в науковій думці, виправдовувало результат дослідження, зміцнювало досвід для нових теоретичних досягнень»³. Продовжуючи досліджувати наукові погляди учених початку ХХ ст. на проблеми фінансової політики, С. Орлик в окремій статті проаналізувала проблеми внутрішніх військових позик Російській імперії в роки

---

¹ Там само. С. 183–184.

² Орлик С. В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині МІ Тугана-Барановського. *Український історичний журнал*. 2017. №1. С.61.

³ Там само. С. 71–72.

Першої світової війни у науковому дискурсі сучасників тієї епохи¹. Авторка вказує, що тогочасні вчені у свої працях, переважно наукових статтях, «критикували, вказували на недоліки, надавали конкретні пропозиції імперському уряду та міністерству фінансів щодо удосконалення існуючої організації системи внутрішніх позик і навіть пропагували необхідність проведення наступних позик. Позитивним було те, що науковці в імперську добу відгукнулися на вимоги часу і своїми працями прагнули виправити недосконалу ситуацію, яка склалася в системі організації внутрішніх позик»². Проте, при такій позитивній оцінці тогочасних дослідників, С. Орлик цілком справедливо вказує і на кон'юнктурність їхніх праць, наголошуючи, що «імперські науковці авторитетно, з наведенням фактів і необхідних статистичних даних, виправдовували доцільність уже випущених імперським урядом внутрішніх військових позик та обґрунтовували необхідність та нагальність у випуску нових військових позик. Але при цьому основна мета позик залишалась неприхованою – отримання урядом Російської імперії коштів для фінансування війни, ціною життя та зубожіння власного народу – у цьому сутність політики самодержавної Росії»³. Більш комплексно наукову спадщину учених початку ХХ ст. на різні аспекти фінансової політики уряду Російської імперії в роки Першої світової війни стосовно українських земель С. Орлик дослідила в іншій статті⁴. Авторка наголошує, що сучасники тієї епохи у «своїх працях, опублікованих переважно в окремих брошурах, тематичних збірниках, на шпальтах журналу «Новый экономист», щорічниках газети «Речь» тощо, ... розглядали питання загальної фінансової політики російського уряду, особливу увагу звертаючи на проблеми та вдосконалення грошового обігу, бюджетних відносин і реформи податкової

---

¹ Орлик С. Проблеми внутрішніх військових позик у Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. №26. С. 366–380.

² Там само. С. 367.

³ Там само. С. 377.

⁴ Орлик С. В. Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині. *Історія науки і біографістика*. 2018. №2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf> (дата звернення: 25.03.2019).

системи, випуску військових позик з точки зору очевидців фінансово-економічних процесів, які відбувалися у Російській імперії під час війни»¹. Особливу увагу С. Орлик приділила працям видатного українського історика, сучасника Першої світової війни І. Крип'якевича. Так, зокрема, авторка підкреслює, що І. Крип'якевичем «висвітлено структуру російської адміністрації в Галичині та діяльність і роль Військового генерал-губернатора Г. Бобринського у реалізації фінансової політики російського уряду на окупованих територіях; процес створення Управління державним майном при Військовому генерал-губернаторові Галичини; впровадження нової податкової та банківської системи; особливості організації торгівлі та діяльності промислових підприємств (у т.ч. державних) різних галузей; організацію митної політики уряду Російської імперії на окупованих територіях та ін.»². У той же час дослідниця вказує, що «історикові І. Крип'якевичу, який хоч і був сучасником тих подій, проте не мав доступу до відповідних документів, важко було розібратися у складнощях податкової системи, яку планувала запровадити окупаційна влада»³.

Науковій спадщині відомого українського історика В. Крутікова щодо проблем фінансової політики в Наддніпрянській Україні, зокрема митної в пореформений період, присвячена стаття С. Орлик та Л. Годунової⁴. Автори статті зауважують, що В. Крутіков «аргументовано вказує на основний чинник, який перетворив гірничопромисловців Півдня Російської імперії на акторів митної політики уряду, через сильну конкуренцію на ринку збуту донецького вугілля з іноземним, у першу чергу англійським»⁵.

Проблеми історіографії фінансових реформ відображені в статтях С. Мамояна. Так, зокрема, автор присвятив історіографії грошової реформи дві

---

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Орлик С.В., Годунова, Л.В. Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX–на початку XX ст. у науковій спадщині В.В. Крутікова. *Історія науки і біографістика*. 2014. №4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-4/11.pdf> (дата звернення: 25.03.2019).

⁵ Там само.

статті¹, дві статті історіографії банківської реформи² та здійснив історико-історіографічну періодизацію фінансових реформ другої половини XIX ст. в Російській імперії³.

Щодо історіографічних досліджень зарубіжних учених, то проблеми фінансової політики Російської імперії переважно досліджують сучасні російські історики⁴. Проте навіть вони визнають, що такі праці є не чисельними, а щодо окремих складових фінансової політики, то наголошують, що «нечисленність робіт з дослідження державних установ сфери оподаткування не може сьогодні бути нормальним явищем»⁵. У той же час, серед російських дослідників є досить популярним вивчення наукової спадщини учених кінця XIX – початку XX ст. Так, зокрема, історик С. Саломатіна дослідила наукову спадщину фахівця з історії російських дореволюційних фінансів, зокрема банківської справи Є. Епштейна⁶. Економіст І. Караваєва дослідила думки тогочасних учених стосовно проблем «податкової справедливості» та податкового тиску на

---

¹ Мамоян С.Ч. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. *Історія науки і біографістика*. 2018. №3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html> (дата звернення: 25.03.2019).; Мамоян С. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 8. С. 36–44.

² Мамоян С. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century : historiography. *Переяславський літопис*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13 С. 108–113.; Мамоян С.Ч. Банківська реформа другої половини XIX століття в сучасному історіографічному дискурсі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип.51. С. 157–163.

³ Мамоян С.Ч. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип.50. С. 371–375.

⁴ Бредихин В.Е. Проблема мобилизации финансовых ресурсов российской деревни в период Первой мировой войны (1914 – октябрь 1917 гг.) в современной отечественной историографии. *Genesis: исторические исследования*. 2015. № 5. С. 365–382.; Петров Ю.И. Историография истории налоговых органов дореволюционной России. *Вестник Юридического института МИИТ*. 2016. №4 (16). С. 160–169.

⁵ Петров Ю. И. Историография истории налоговых органов. *Вестник Юридического института МИИТ*. 2016. № 4 (16). С. 167.

⁶ Саломатина С.А. Труды Ефима Эпштейна и развитие концепций в изучении истории банков Российской империи. *Вестник Московского ун-та. Серия 8: История*. 2015. №2. С. 79–94.

населення на початку ХХ ст.¹ На основі аналізу праць тогочасних економістів, авторка робить висновок проте, що «в російській економічній літературі останньої чверті ХІХ і першої чверті ХХ ст. найбільш активно досліджувалася проблема оптимізації податкового навантаження на населення»². Дослідник історіографії фіскальної політики російського уряду в роки Першої світової війни В. Бредіхін, на основі чисельного корпусу праць цілком слушно наголошує, що «історіографічний аналіз дозволяє зробити наступні висновки: по-перше, про наявність наукового інтересу сучасних дослідників до проблем оподаткування в Росії в період Першої світової війни; по-друге, про слабку розробку даного питання на місцевому рівні; по-третє про нерівномірність викладу в новітній історіографії різних аспектів податкової політики з упором на її матеріальну сторону і основною увагою до прямих платежів; по-четверте, про неоднозначність оцінки сучасними ученими фінансової діяльності царського уряду; по-п'яте, про однозначно негативну оцінку дослідниками фінансових заходів Тимчасового уряду»³. Досить популярними серед сучасних російських історіографів є дослідження наукових праць присвячених окремим представникам імперського істеблїшменту, зокрема міністрів фінансів⁴.

Отже, проведений нами аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу засвідчив, що лише певні аспекти цієї складної наукової проблеми стали предметом вивчення дослідників і вона, безперечно, потребує поглибленого й комплексного вивчення, а саме усього корпусу різнопланових історіографічних джерел,

---

¹ Караваева И.В. Российские ученые о налоговой справедливости и методах оценки налогового бремени населения в начале ХХ века. *Вестник Института экономики РАН*. 2011. №2. С. 199-209.

² Там же. С. 201.

³ Бредихин В.Е. Фискальная политика в России периода Первой мировой войны (1914 – октябрь 1917 гг.) в современной отечественной историографии. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2014. №12. Ч. 3. С. 34.

⁴ Зайцев М. В. Изучение государственной и общественной деятельности В. Н. Коковцова в современной российской историографии. *Научные ведомости БелГУ. История. Политология*. 2017. №1 (250). Вып. 41. С. 123–132.; Климович Л.В. Образ В.Н. Коковцова на страницах эмигрантской прессы (по материалам газеты «Возрождение»). *Научные ведомости БелГУ. История. Политология*. 2018. №3. Т. 45. С. 553–563.

створених працею багатьох поколінь дослідників з усіх складових фінансової політики, зокрема, як уже нами зазначалося, бюджетної, особливо місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо.

1.2. Основні групи історіографічних джерел та їх інформаційні можливості.

Проблеми історії фінансової політики уряду Російської імперії в останні десятиріччя стали предметом дослідження багатьох учених: істориків, юристів та економістів. Їхні праці поглибили та розширили дослідження попередніх поколінь учених і, безперечно, значно збагатили історіографію різних аспектів цієї вагомий наукової проблеми. Видатний український вчений Ярослав Калакура виділяє в українській історіографії вісім періодів її розвитку¹. Проблеми дослідження фінансової політики уряду Російської імперії в Україні відповідають чотирьом періодам, виділеним професором Ярославом Калакурою, п'ятий-восьмий періоди включають праці останньої чверті XIX ст. – початок XXI ст.²

Аналізуючи увесь комплекс історіографічних джерел останньої чверті XIX ст. – початку XXI ст. з проблем історії фінансової політики, використовуючи найновіші у вітчизняній історичній науці класифікаційні схеми та враховуючи специфіку досліджуваної проблеми, вважаємо за доцільне в основу їхньої класифікації покласти класифікації історіографічних джерел, запропоновані сучасними українськими дослідниками, зокрема проф. Валерієм

---

¹Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. К.: Генеза, 2004. С. 36.

²Там само. С. 39-41.

Капелюшним¹ та Ларисою Годуновою², з корективом того, що предметом нашого дослідження є праці з історії усіх складових фінансової політики уряду Російської імперії в Україні. Таким чином, увесь корпус історіографічних джерел ми поділяємо на сім основних груп:

1) документальні джерела; 2) узагальнюючі та монографічні дослідження проблем історії фінансової політики уряду Російської імперії в цілому та в Україні зокрема; 3) довідкова література; 4) наукові рецензії; 5) мемуари, спогади та інша епістолярна спадщина; 6) періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст.; 7) публіцистична література.

Розглянемо указані групи історіографічних джерел відповідно до етапів розвитку вітчизняної історіографії визначених проф. Ярославом Калакурою. Так, до першої групи джерел ми відносимо, видання законодавства та підзаконних актів (офіційні та неофіційні). Щодо офіційних видань (здійснювалося при правлячому Сенаті в сенатській типографії), то перш за все, це друге й третє Повне зібрання законів Російської імперії, Звід Законів Російської імперії, Зібрання узаконень та розпоряджень уряду Російської імперії, а також видання ряду міністерств, які формували та реалізовували фінансову політику уряду, зокрема, міністерство фінансів, юстиції, землеробства, торгівлі і промисловості, опубліковані накази начальника штабу Верховного Головнокомандуючого в роки Першої світової війни. Серед неофіційних, тобто опублікованих не імперською владою виданнях законодавчих актів, необхідно виділити різноманітні інструкції³, роз'яснення законодавства¹, підбірка окремих законодавчих актів для чиновників органів реалізації фінансової політики² та ін.

---

¹Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921рр.). К.: ТОВ “Олан”, 2003. С. 35.

²Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початокXX ст.): історіографія. автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 6

³ Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами: в редакции от 14.09.1905 г. *Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года с относящимся к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями*/ сост. присяжный поверенный М. И. Мышь / СПб.: Типо-литография М. П. Фроловой, 1914. Т. II. С. 611–626.

До другої групи історіографічних джерел відповідно до визначеної нами класифікації належать узагальнюючі та монографічні дослідження проблем історії фінансової політики уряду Російської імперії в цілому та в Україні зокрема. Особливістю даного комплексу історіографічних джерел, є те, що переважна більшість праць належить сучасникам досліджуваної епохи, які були представниками економічної та юридичної наук, переважно фахівцями з фінансів та фінансового права. Зокрема, праці М. Алексеєнка³, М. В. Бернацького⁴, І. Бліоха⁵, М. Боголепова⁶, М. Бржеського⁷, М. Бунге⁸, П. Кованько⁹, В. Лебедєва¹, Д. Львова², І. А. Михайлова³, П. П. Мігуліна⁴,

¹Чичинадзе А. В. Устав о питейном сборе : сост. по послед.офиц. изд., согласно со всеми продолжениями и узаконениями, опубликованными до последнего времени. СПб.: Изд. А. В. Чичинадзе, 1894. 867 с.; Михайлов С. Берберов Н. Положение о крепостных пошлинах с разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства Финансов. СПб.: Тип. Д. В. Чичинадзе 1898. 213 с.; Перепелица Д. Казенные пошлыны крепостные, наследственные, гербовые и судебные. Киев, 1898. 179 с.; Степаненко И. Т. Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената. Х., 1913. 119 с.

²Плеске Э. Справочная книга для податных инспекторов, казенных палат и казначейств. Свод узаконений и распоряжений по прямым налогам (казенным, земским и городским) и пошлинам торговым, крепостным и с безмездно переходящих имуществ. СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1885. 832 с.; Мосолов М. И. Спутник акцизного чиновника. *Свод уставов об акцизных сборах*. Тамбов: Электротиполитограф. губ. правления, 1914. Т.1. 1544 с.

³ Алексеєнко М. М. О подушной подати в России. Х.: Университетская типография, 1870. 29 с.; Его же. Действующее законодательство о прямых налогах. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. 258 с.; Его же. О налогах. Б.м., б.г. 208 с.; Его же. Конспект финансового права. Х.: Литограф. А. И. Степанова, 1894. 565 с.

⁴Бернацкий М. В. Денежное обращение и займы. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С. 81–102.

⁵Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. СПб.: Тип.тов-ва «Общественная польза», 1882. Т.1. 292 с.; Т.2. 295 с.; Т.3. 232 с.

⁶Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг. СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. 333 с.

⁷Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко–критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1897. 427 с.

⁸ Бунге Н. О финансовом положении России. *Исторический архив*. 1960. № 2. С. 132–143.

⁹ Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов(1881–1887 гг.). К.: Тип. Императорского у-та Св. Владимира, 1901. 460 с.; Его же. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (выкупная операция: 1861 г. - 1907 г.). Киев: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. [2], IV, 484, [2], 82 с.

Ф. А. Менькова⁵, В. А. Мукосеева⁶, И. Озерова⁷, М.М. Соболева⁸,
В. Твердохлебова⁹, М. Туган-Барановского¹⁰, И. Янжула¹¹, М. Яснопольского¹²

¹ Лебедев В. А. Финансовое право: учебник. Москва: Статут, 2000. 461 с.

² Львов Д. Курс финансового права. Казань, 1887. 520 с.

³ Михайлов И. А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры Петроград: тип. «Правда», 1916. Вып. 2. 48 с.; Его же, Государственные доходы и расходы России во время войны. Факты и цифры. *Война и экономическая жизнь: очерки и материалы для характеристики народного и государственного хозяйства в связи с войной*. Петроград: тип. «Правда», 1917. Вып. V–VII. 166 с.

⁴ Мигулин П. П. Двухмиллиардный заём. *Новый экономист*. 1916. №11. С.2-5; Его же, Твёрдые цены. *Новый экономист*. 1916. №36. С. 2–5; Его же. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №8-9. С. 1–3.; Его же. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №10. С.1–3; Его же. Война и золото. *Новый экономист*. 1914. №19. С.1 – 4; Его же. Личный военный налог. *Новый экономист*. 1914. №36. С. 3–5; Его же. Война и кредитные операции. *Новый экономист*. 1914. №37. С. 1–5.

⁵ Меньков Ф. А. Военные займы и частные эмиссии. *Новый экономист*. 1916. №34. С.6 – 9; Его же. Военные займы. *Новый экономист*. 1916. №35. С. 6–8; Его же. Наши военные займы. *Новый экономист*. 1916. №36. С. 5–8.

⁶ Мукосеев В. А. Военные займы России. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С. 142–194; Его же, Экономические причины войны. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград. 1915. С. 225–268.

⁷ Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. МОСКВА: Тип. Д. С. Горшков, 1905. 273 с.; Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам). МОСКВА: Тип. А. П. Поплавского, 1907. 320 с.

⁸ Соболев М. Н. Перестройка финансовой системы России в связи с введением подоходного налога и поимущественного налогов. *Вопросы финансовой реформы в России*. М., 1915. Т.1. Вып.1. С. 1-12; Его же. Перестройка принципов торговой политики России в связи с вопросом о протекционизме. Харьков: Тип. М. Х. Сергеева, 1915. 32 с.

⁹ Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. Одесса: «Экономическая» типография, 1903. 27 с.

¹⁰ Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов. *Северные записки*. 1915. № 3. С. 47; Туган-Барановский М. И. Военные займы в теоретическом освещении. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С. 5–25; Его же. Русская кооперация и заём Свободы. Петроград, 1917. 16 с.; Его же. Откуда берутся деньги для войны. Петроград, 1917. 40с.; Его же. Бумажные деньги и война. *Речь*. 1915. №16. С. 2; Его же. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград: Книгоиздательство «Право», 1915. С. 287; Его же. Год войны в народнохозяйственном отношении. *Ежегодник газеты «Речь» на 1915 г.* Петроград, 1915. С.434-471; Его же. Новые бумажные деньги. *Речь*. 1915. №109(3132). С.2; Его же. Война и народное хозяйство. *Чего ждёт Россия от войны: сборник статей*. Петроград: «Прометей», 1915. С. 5–23; Его же. Бумажные деньги и металл. *Новый экономист*. 1916. №40, 42. С.3–6, С. 4–7; Его же. Значение биржи в современном хозяйственном строе. *Банковая энциклопедия*. Киев, 1916. Т.2. С. 24–39; Его же. Война и народное хозяйство. *Чего ждет Россия от войны: сб. статей*. Пг., 1915. С. 5–23; Его же. Бумажные деньги и металл. *Новый экономист*. 1916. №40. С. 3–6; Там же. 1916. №42. С. 4–7.

¹¹ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. МОСКВА: «Статут», 2002. 555 с.

¹² Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. К.: колекция Кинга, 1890. Ч. 1. 236 с.

та ін. Різні аспекти фінансової політики російського уряду в Галичині під час російської окупації висвітлив видатний український історик, сучасник тих подій І. Крипякевич¹. Щодо праць представників інших періодів історіографії, то серед учених представників, так званої, радянської історіографії, необхідно виділити дослідження В. Бляхера², І. Гідіна³, А. Галенко⁴, О. Гусакова⁵, Л. Маркова⁶, Ф. Михайлевського⁷, Л. Оболенського⁸, О. Погребінського⁹, М. Ровінського¹⁰, І. Спаського¹¹, К. Шацилло¹², К. Шмельова¹³ та ін., які належать до шостого і сьомого періодів розвитку української та російської історіографії.

Якісно іншим є сучасний, восьмий період розвитку історіографії. Саме цей період позначений значними змінами в науковому осмисленні подій минулого, у тому числі й проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні.

¹ Петрович І. (Крипякевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Б.м.(Відень?): В-во «Політичнабібліотека», 1915. 116 с.

² Бляхер В. Я. Государственные займы дореволюционной России и их аннулирование Советским правительством: дис...кандидата экономических наук. Москва, 1955. 327 с.; Бляхер В., Гринер Д. Займы дореволюционной России в годы первой мировой войны. *Советские финансы*. 1947. №5. С. 36–41.

³ Гиндин И. Ф. О величине и характере русского государственного долга в конце 1917 г. *История СССР*. 1957. №5. С. 166–172; Его же. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. МОСКВА: Госфиниздат, 1948. 454 с; Его же. О величине и характере русского государственного долга в конце 1917 г. *История СССР*. 1957. №5. С. 166–172.

⁴ Галенко А. Финансы России в мировую войну. *Война и революция*. 1926. №11. С. 44–55.

⁵ Гусаков А. Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. МОСКВА: Госфиниздат, 1946. 126 с.

⁶ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987. 157 с.

⁷ Михайлевский Ф. Разменный кризис в годы первой мировой империалистической войны. *Деньги и кредит*. 1941. №4. С. 32–34.

⁸ Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений. *Вестник финансов*. 1927. №11. С. 53–61.

⁹ Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). МОСКВА: Госфиниздат, 1954. 268 с; Его же. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. МОСКВА: Финансы, 1968. 167 с.

¹⁰ Ровинский Н. Н. Местные бюджеты дореволюционной России. *Советские финансы*. 1946. №6. С. 33–38.

¹¹ Спасский И. Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914–1917 гг. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев: Наукова думка, 1968. Т. 3. С. 138–150

¹² Шацилло К. Ф. Из истории финансового капитала. Влияние первой войны на развитие государственной промышленности Юга России. *Первая мировая война 1914-1918*. МОСКВА: Из-во «Наука», 1968. С. 192–210.

¹³ Шмелев К. Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Историко-экономический очерк. М., 1926. 127 с.

Різні аспекти даної проблеми висвітлюються в працях сучасних українських вчених А. Берестового¹, А. Бойка-Гагаріна², Л. Годунової³, О. Головка⁴, В. Жвалюка⁵, О. Краснікової⁶, М. Кучерявенка⁷, Г. Марковецької⁸, О. Огуя⁹, В. Орлика¹⁰, С. Орлик¹¹, С. Пивоварова¹², В. Шевченко¹ та ін.

¹Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2011. 20 с.

²Орлик С., Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 1. С. 143–164.

³Орлик В. М., Годунова Л. В. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. *Наукові записки з української історії : зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 205–210.

⁴Головка О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Харків, 2006. 39 с.

⁵Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

⁶Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.01.04. Київ, 1999. 18 с.

⁷Кучерявенко М. П. Генезис податкового регулювання. Харків: Легас, 2002. Т. 1. Ч.1. 665 с.

⁸Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. 19 с.

⁹Огуй О. Грошовий обіг на Буковині часів Першої світової війни. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. Число 13. С. 48–86.

¹⁰Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. Вип.4 (28). С. 239–247; Його ж. Селянство України у фіскальній політиці імперій Романових і Габсбургів. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2007. Вип. XIII. С. 83–86.

¹¹Орлик С. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в російській імперії наприкінці XXVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. економіч. наук: 08.00.01. Кіровоград, 2012. 248 с.; Її ж. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. К.: Інститут історії України, 2015. Число 26–27. С. 141–148; Її ж. Військовий податок в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Вип. 33. С. 27–33; Orlyk S. Obligacje państwowych wewnętrzných wojenných pożyczek Rosyjskiego imperium w okresie Pierwszej wojny światowej. *Forum numizmatyczne: pieniądz I mennice*. Białystok, 2016. №1. С.180–190; Idem. Polityka celna Imperium Rosyjskiego na okupowanych terenach Galicji i Bukowiny w okresie pierwszej wojny światowej. *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Kraków-Przemyśl, 2017. № 16/17. С. 5–11; Орлик С. Банківська система Галичини й Буковини в період російської окупації в роки Першої світової війни. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2018. Спец. вип. 3. С. 223–230; Її ж. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. Біла Церква, 2018. 716 с. та ін.

¹²Пивоваров С. В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині. *Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи*: матеріали міжнарод. наук.

Серед наукового надбання представників сучасної зарубіжної історіографії, необхідно згадати праці В. Белоусова², О. Бугрова³, В. Захарова, Ю. Петрова, М. Шаццлло⁴, К. Іванова⁵, Я. Катсоніса⁶, К. Правілової⁷, В. Пушкарьової⁸, Д. Сандерса⁹, Є. Сапілова¹⁰, Сетона-Вотсона¹¹, В. Степанова¹², В. Страхова¹³, К. Філіпова¹⁴ та ін¹⁵.

Третю групу історіографічних джерел складають тогочасні спеціалізовані ювілейні видання¹⁶, а також різнопланові видання, підготовлені співробітниками

конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці: Рута, 2000. С. 82–88; Його ж. Миськігроші Чернівців. *Буковинський журнал*. 1995. Ч. 1/2. С. 125–132.

¹Шевченко В. Приватне банкірське підприємство в Одесі (XIX – початок XX ст.). К., 2010. 266 с.

² Белоусов В. Д. Преобразования в денежном обращении в 1914 – 1917 гг. *Финансы*. 1995. №4. С. 61–62.

³ Бугров А. В. Деньги Великой войны: российский опыт (1915-1917). *Деньги и кредит*. 2017. №7. С. 74–80; Его же. Государственный банк 1860-1917. МОСКВА: ЗАО «Интеркрим-Пресс», 2012. 263 с.

⁴ Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шаццлло М. К. История налогов в России. IX – начало XX в. МОСКВА: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 296 с.

⁵ Иванов К. Е. Таможенная политика Российской империи в конце XIX – начале XX веков: переход к системе конвенциональных торговых соглашений: дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02 / Санкт-Петербургский гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2006. 531 с.

⁶ Катсонис Я. Подданный и гражданин: налогообложение в России до и после 1917 года и его підтекст. *Россия XXI*. 1999. №1. С. 168–189.

⁷ Правілова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. МОСКВА: Новое издательство, 2006. 456 с.

⁸ Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов. МОСКВА: ИНФРА-М, 1996. 192 с.

⁹ Saunders D. Russia in the age of Reaction and Reforms, 1801–1881. Longman, 1992.

¹⁰ Сапілов Е. В. Государственные органы управления финансами России. Москва, 2000. 162 с.

¹¹ Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801–1917. Oxford.: Oxford University Press, 1967.

¹² Степанов В. Л. Н. Х. Бунге. Судьба реформатора. МОСКВА: РОССПЭН, 1998. 398 с.

¹³ Страхов В. В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Рязанский гос. пед. ун-т. им. С.А. Есенина. Рязань, 2000. 256 с.

¹⁴ Филипов К. История денег – почтовых марок Первой мировой войны. *Банкаўскі веснік*. 2008. Сакавік. С. 80–83.

¹⁵ Аммон Г. А. Финансисты в истории России. *Финансы*. 1994. №2. С. 63–65; Гринкевич А. П. Правовое положение казны по законодательству Российской империи и в настоящее время. *Вестник Моск. ун-та*. 1993. №5; Козырин А. Н. Лебедев В. А. и развитие финансово-правовой науки в России. *Лебедев В.А. Финансовое право: Учебник*. МОСКВА: Статут, 2000. С. 7–19.; Его же. У истоков финансового права. МОСКВА: Статут, 1998. С. 5–16; Семенкова Т. Г. Академик финансового права. *Финансы*. 1993. №2. С. 77–80.

¹⁶ Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. Ч.1. 687 с; Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2-х ч. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. Ч.2. 717 с.; Податная инспекция в России (1885-1910): очерк деятельности податной

підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії¹, бібліографічні довідники² та тематичні публікації в енциклопедичних довідкових виданнях.

Основна маса праць із четвертої групи історіографічних джерел – наукові рецензії, які були опубліковані дореволюційними та сучасними авторами³.

До п'ятої групи джерел ми віднесли мемуари, спогади, щоденники, листи сучасників досліджуваного періоду. Важливість даного виду джерел у

инспекции за 25 лет ее существования. СПб.: Тип. И. И. Сойкина, 1910. 10 с; Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. СПб., 1913. 295 с.

¹Козловский Я. И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. Рига, 1901. 853 с; Иноземцев А. Н. Очерки и заметки податного инспектора. Златоуст: Тип. Т-ва Лебедева и Белякова, 1910. Вып.1. 98 с.; Степаненко И. Т. Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената. Х., 1913. 119 с; Честухин А. А. О практических приемах в деятельности податного инспектора: доклад. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1909. 16 с.; Его же. Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг. МОСКВА: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. 112 с.; Его же. Пособие для податных инспекторов при промысловом обложении предприятий по торговым книгам. МОСКВА: Тип. Ф. Я. Пригорина, 1914. 476 с.; Честухин А. А., Лукин Б. Я. Новые налоги и повышении существующих налогов. МОСКВА: Юрид. кн. маг. «Право» Ф. В. Бусыгина, 1915. 292 с. та ін.

² Субботин А. Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах. СПб., 1879. 122 с.; Каратаев С. И. Библиография финансов, промышленности и торговли со времен Петра Великого по настоящее время. СПб, 1880. 375 с.; Народное хозяйство и война: библиографический справочник. / под ред. С. А. Пугачёва и др.. Москва, 1927. 167 с.

³Корнилов А. А. Б. Б. Веселовский. «История земства за сорок лет». СПб., 1910. 72 с.; Шандра В.С. Бобкова О. М. А. Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи/ под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. Симферополь, 2007. 312с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 350–354; Виговський М. Ю. О.Реєнт, І. Коляда Україна між світовими війнами (1914–1939). *Події. Люди. Документи: нариси історії.* К.: Школа, 2004. 544 с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 355–357; Андрусишин Б. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. *Проблеми історії України XIX -XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 358–359; Мартинов А. Життєвий рівень чиновників правоохоронних органів України у XIX – на початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України. 2007. 113с.: іл.38. *Проблеми історії України XIX – XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 360–361.; Орлик В.М. Поземельні відносини в Західних регіонах Російської імперії [Рецензія на книгу Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 роки): Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.]. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць.* Вип. 31. К.: УНІВЕРС, 2009. С. 125–127; Федьков О.М. Світлана Орлик. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). Монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2018. 716 с. *Науков іпраці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28. С. 460–468 та ін.

історичних дослідженням досить влучно підкреслена російським публіцистом І. Еренбургом: «Коли очевидці мовчать, народжуються легенди»¹. У джерелах цієї групи переважно побіжно згадувалися деякі проблеми, пов'язані з різними аспектами фінансової політики уряду в цілому на в Україні зокрема², виняток складають хіба що спогади міністра фінансів і голови Ради міністрів Російської імперії С. Вітте³, директора 3-го департаменту міністерства державних маєтностей Є. Брадке⁴, відомого фінансиста Є. Ламанського⁵ та ряду провінційних чиновників, чия особиста служба або служба їхніх близьких була пов'язана з фінансовими установами. Так, зокрема, В. Інсарський, детально описав службу свого батька на посаді повітового скарбника Пензенського повіту, також автор описує побут чиновників пензенської казенної палати, особливо цікавими є наведені розміри грошових та натуральних хабарів згаданих чиновників⁶. Загалом, у мемуарній літературі, як цілком слушно указує сучасний український вчений В. Орлик, «склалася ситуація значного переважання мемуарів провінційних чиновників і дворян середнього рангу над мемуарами придворної аристократії»⁷. Такі мемуаристи вбачали свою місію в тому, щоб донести до нащадків картини побуту

¹ Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. МОСКВА: Советский писатель, 1990. Т. 1. С. 47.

² Брусилов А. А. Мои воспоминания. МОСКВА: Гос. из-во. Отд. воен. литературы, 1929.; Галаган М. 3 моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання. К.: В-во Темпора, 2005.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле (1914-1920 рр.). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.; Козельский О. Записки батареиноного командира. Вып. 1. Петроград: издание Б. А. Суворина, 1915. 97 с.; Кравков В. П. Великая война без ретуши. Записки корпусного врача. Москва: Вече, 2014. 416 с.; Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сент. 1915 – 2 июля 1916). Петербург: Гос. издательство. 1920. 859 с.; Милуков П. Н. Воспоминания. МОСКВА: Политиздат, 1991. 528 с.; Пирейко А. В тылу и на фронте империалистической войны. Воспоминания рядового. Ленинград: Рабочее из-во «Прибой», 1926. 63 с та ін.

³ Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849-1911 гг. Москва: Мысль, 1991. 708 с.

⁴ Брадке Е. Ф. Автобиографические записки. *Русский архив*. 1875. Кн. 1. №1. С. 13-53; Там же. №2. С. 187-208; Там же. №3. С. 257-294.

⁵ Ламанский Е. И. Воспоминания. 1840-1890 гг. Пенза: Земство, 1995. 133 с.

⁶ Инсарский В. А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т. 81. №1. С. 3-61; Там же. №2. С. 3-45; Там же. №3. С. 3-38; Там же. №4. С. 36-59; Там же. №5. С. 3-28; Там же. №6. С. 33-62; Там же. Т. 82. №11. С. 27-57; Там же. №12. С. 29-52; Инсарский В. А. Половодье: Картины провинциальной жизни прошлого времени. СПб., 1875. 390 с.

⁷ Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01., 07.00.02. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 60.

службовців, їхнє відношення до служби та колег по службі. Так, наприклад, один із таких авторів П. Сухонін писав: «Мені здається, що я повинен писати свої спогади, тому що я не велика людина. Великі люди стоять зазвичай дуже високо, кругозір їх занадто широкий і мимоволі займають їх загальне інтереси людства, і вони мимоволі зупиняються тільки на великих рисах, відпускаючи зовсім або торкаючись тільки побіжно подробиць. Тим часом ці подробиці, ці дрібниці життя складають іноді цілий ланцюг дрібних страждань, якими підламуються найтвердіші характери і яким поступаються іноді їм і залізна воля»¹.

Шосту групу історіографічних джерел складає періодична преса. Усі російські періодичні видання, на шпальтах яких приділялася увага проблемам урядової фінансової політики в пореформений період можна поділити на всеімперські та місцеві (міські, повітові, губернські), а в роки Першої світової війни, додаються газети, «які поширювалися окупаційною владою на захоплених територіях»². Серед загальноімперських періодичних видань, як історіографічного джерела фінансової політики уряду Російської імперії необхідно відзначити офіційний друкований орган міністерства фінансів та міністерства торгівлі і промисловості «Вестник финансов, промышленности и торговли», який видавався щотижня в Петербурзі протягом 1885 – 1917 рр. Вагома інформація міститься у щоденному додатку до даного вісника, який також виходив у Петербурзі з 1 січня 1893 по 21 вересня 1918 під назвою «Торгово-промышленная газета». У фокусі історіографії досить інформативними є газети журнального типу «Новый экономист» і «Речь». Саме на їхніх шпальтах друкувалися статті відомих тогочасних економістів та політиків М. Ганфмана³,

---

¹Сухонин П. П. Листки из далекого прошлого. *Колосья*. 1885. №3. С. 63–97.

²Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914 - 1917рр.): автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.02.Київ, 2018. С. 9.

³Ганфман М. Законодательство. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград: изд-е ред. газеты «Речь», 1915. С. 481–500.

Є. Епштейна¹, П. Мігуліна², Ф. А. Менькова³, М. І. Туган-Барановського⁴, А. Шингарьова⁵ та ін. З 1915 р. щоденно видавалася «Финансовая газета».

Серед місцевих періодичних видань особливе місце посідають газети «Губернские ведомости», які виходили невеликим накладом у кожному губернському місті. Окрім них, певну історіографічну цінність мають міські та повітові періодичні видання, як наприклад «Киевлянин» (м. Київ), «Народная Газета Бахмутского земства» (м. Бахмут, Катеринославської губернії), «Голос Юга» (м. Єлисаветград, Херсонської губернії) та ін. На шпальтах таких видань розглядалися проблеми оподаткування, грошового обігу, внутрішніх позик та ін.

Щодо сьомої групи історіографічних джерел, до яких ми віднесли публіцистичну літературу, то авторами публікацій були сучасники досліджуваної епохи, котрі порушували різні аспекти фінансової політики уряду Російської імперії, зокрема проблеми місцевих фінансів (земських та міських)⁶, оподаткування⁷, торгівлі та виробництва алкогольних напоїв⁸ та ін.

Таким чином, протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. працею багатьох поколінь дослідників було створено корпус різнопланових історіографічних джерел, які ми поділили на 7 груп і здійснили спробу аналізу їх інформативності. Саме використання джерел, які належать до цих груп, на наше

¹Эпштейн Е. Денежный рынок, банки и биржи. *Ежегодник газеты Речь на 1914 год*. Петроград: изд-е ред. газеты «Речь», 1915. С. 117–128.

²Мигулин П. Твёрдые цены. *Новый экономист*. 1916. №36. С. 2–5.

³Меньков Ф.А. Военные займы и частные эмиссии. *Новый экономист*. 1916. №34. С. 6–9.

⁴Туган-Барановский М. И. Бумажные деньги и война. *Речь*. 1915. №16. С. 2; Его же. Год войны в народнохозяйственном отношении. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1915. С. 434–471; Его же. Новые бумажные деньги. *Речь*. 1915. №109 (3132). С. 2.

⁵Шингарьов А. Бюджет 1914 г. *Ежегодник газеты Речь на 1914 год*. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1914. С. 129–149; Его же. Война и финансы. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград: издание редакции газеты «Речь», 1915. С. 377–433.

⁶Васильчиков А. Земская повинность в России. *Вестник Европы*. 1871. Кн. 2. С. 628–666.

⁷Барзих К. Налоги и народное разорение. Б.м. и г. 13 с.; Волынский М. Т. Справедливо ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? К.: 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёх святых, 1905. 20 с.

⁸Аксаков А. Н. Питейное дело и кабацкий вопрос в России. *Вестник Европы*. 1876. №4. С. 65–94; Аксаков А. О народном пьянстве. *Русский вестник*. 1872. Т.102. С. 142–202; Красножен С. Борьба с пьянством и казенная винная монополия в России. Юрьев, 1901. 48 с.; Булгаковский Д. Г. Берегитесь водки! СПб., 1910. 32 с.

переконання, дозволяє провести повноцінне історіографічне дослідження політики уряду Російської імперії в цілому й на українських землях зокрема та визначити перспективні напрямки подальших наукових пошуків у царині соціально-економічної, економічної історії та історії права.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.

Історіографія фінансової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні у пореформену добу належить до так званої проблемної історіографії, адже ставить за мету дослідити саме фінансову політику. Дослідження такої історіографії є досить складним у фокусі методології. Єдина на сьогодні авторка дисертації присвяченій одній із проблем історіографії фінансової політики Л. Годунова, цілком слушно наголошує, що в «історіографічному, як і в будь-якому науковому дослідженні, неможливо досягнути поставленої мети без відповідного методологічного арсеналу – методологічних принципів і методів наукового пізнання»¹. Наша дисертаційна робота, в цілому підпорядкована меті – комплексно з'ясувати стан наукової розробки та особливості вивчення фінансової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні у пореформену добу.

З одного боку дисертаційна робота поєднує методологічний інструментарій історіографічних досліджень, з іншого боку, враховуючи, що ми аналізуємо наукову спадщину представників не лише історичної науки, а в деяких випадках переважно праці юристів та економістів другої половини XIX – початку XX ст., ми враховуємо й особливості методології цих наук. Окрім цього, хоча й наше дослідження є історіографічним, проте воно стосується еволюції наукової думки щодо однієї із вагомих складових економічної історії України, тому для якісного аналізу праць учених різних поколінь ми враховували й методологічні особливості історико-економічних досліджень. Ми підтримуємо тезу сучасного

---

¹ Годунова Л. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.). С. 26.

українського дослідника історії права Д. Шигалья проте, що «дослідження історичної істини ускладнюється трьома обставинами: неповнотою інформації про минуле, неможливістю експериментально-практичної взаємодії з минулим, тісним зв'язком історичного пізнання з ідеологією»¹. Отже, історіографія фінансової політики через строкатість різнопланових джерел вимагає комплексного використання методів не лише історичної науки, а й економічних та правових.

Безперечно, для реалізації поставленої мети дисертаційного дослідження, перш за все, нами було опрацьовано корпус новітніх праць із історії та методології вітчизняної історичної науки. Це фундаментальні дослідження відомих українських учених Л. Зашкільняка², Я. Калакура³, В. Капелюшного⁴, І. Колесника⁵, А. Коцура і В. Коцура⁶, О. Реєнта⁷, О. Удода⁸ та ін.

Так, зокрема, нами в дисертації використані методи історіографічного аналізу та синтезу, детально охарактеризовані сучасними українськими історіографами⁹.

---

¹ Шигаль Д.А. Методика здійснення порівняльного історико-правового аналізу. *Проблеми законності: Збірник наукових праць*. Вип.126. Х.: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2014. С. 17–18.

² Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

³ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. К., 2004. 496 с.; Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

⁴ Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): монографія. К.: Олан, 2003. 608 с.

⁵ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

⁶ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: курс лекцій. К., 1996. 127 с.

⁷ Реєнт О. Україна XIX-XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. С., 2009. 486 с.

⁸ Удод, О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. Вип. 3, С. 5–9; Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. 2010. №2. С. 17–39.

⁹ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). 256 с.; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. 566 с.; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. 312 с.

Щодо методів історичної науки, то нами, перш за все, використовувалися історичний, логічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, хронологічний, типологічний та ін. Так, зокрема, за допомогою історичного методу ми здійснили історіографічний аналіз стану наукового дослідження окремих інститутів фінансової політики. Логічний метод, який включає в себе способи і засоби вивчення та пояснення, застосовувався для розуміння еволюції наукової думки, зокрема логічної форми викладу матеріалу представниками різних наукових шкіл. Порівняльно-історичний, як різновид історичного методу, для порівняння наукових поглядів учених у динаміці історичного розвитку суспільства та науки. Ретроспективний метод завдяки виокремленню типових ознак еволюції наукового осмислення проблеми різними поколіннями дослідників, дозволив показати закономірності його розвитку. За допомогою хронологічного методу ми досліджувати еволюцію наукової думки щодо фінансової політики уряду Російської імперії в хронологічній послідовності. Типологічний метод застосовувався для дослідження історіографії окремих складових фінансової політики, зокрема, праць з проблем бюджетної політики, місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо.

Одним із основоположних методологічних принципів сучасних досліджень, який ми намагалися максимально використовувати в нашій роботі це принцип об'єктивності. Цей принцип є невід'ємним при дослідженні наукової спадщини учених радянської доби, адже як наголошує відомий український історіограф О. Удод «у СРСР історія була частиною ідеологічної пропаганди, а тому істориків, які брали участь у розробленні і реалізації історичної політики, називали «бійцями ідеологічного фронту»»¹.

Під час аналізу праць представників економічної науки, які досліджували різні складові фінансової політики, ми акцентували увагу на використання ними

---

¹ Удод О. Історична політика й академічна свобода істориків: європейські стандарти й українські реалії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 29. С. 235.

для формування наукових положень якісних і кількісних методів дослідження. Адже «багато важливих результатів економічної історії пов'язані з отриманням більш точних кількісних показників, які відносяться до економічного минулого»¹. Щодо методології історіографічного аналізу праць представників правої науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., то ми враховували той факт, що кожна така праця, як окреме політико-правове вчення «має умовну структуру: конкретно-історична частина і загальнотеоретична частина. Конкретно-історична частина – це конкретно-історичні погляди на сучасні мислителю конкретні право, держава, політику, у яких мислитель концентровано відбиває інтереси свого соціального кола, класу»².

За останні десятиліття, для історіографів з'явилися значні можливості розширення та поглиблення свої досліджень, завдяки появі значної кількості спеціалізованих WEB – ресурсів, на яких розміщено «оцифровану» наукову спадщину дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст., представників української діаспори та інших учених, чії праці раніше складно, а часом навіть і неможливо було знайти, навіть у найбільших бібліотеках та архівах України. Ми цілком погоджуємося із тезою В. Бондаря про те, що «сьогодні світ став цілком іншим й змінилась конкурентоздатність історичного знання. Йдеться про сучасну епоху глобалізації та інформатизації, велику кількість даних та інформації і доступ до неї з будь-якого місця»³.

Висновки до розділу 1

Проведений нами аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу засвідчив, що лише певні аспекти цієї складної наукової проблеми стали предметом вивчення дослідників і вона, безперечно, потребує поглибленого й комплексного вивчення, а саме усього корпусу різнопланових історіографічних джерел,

---

¹ Лапаева М.Г., Лапаева О.Ф., Овчаренко Е.В. Вопросы теории и методологии экономической истории. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2009. №5. С. 45.

² Скакун О.Ф. Джерельна база наукових досліджень з історії політичних та правових вчень. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип.9. С. 159.

³ Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 95.

створених працею багатьох поколінь дослідників з усіх складових фінансової політики, зокрема, як уже нами зазначалося, бюджетної, особливо місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо.

Нами проаналізовано й систематизовано праці з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу, створені протягом другої половини XIX – початку XXI ст. Увесь корпус різнопланових історіографічних джерел, ми поділили на 7 груп і здійснили аналіз їх інформативності. Використання джерел, які належать до цих груп, на наше переконання, дозволяє провести повноцінне історіографічне дослідження політики уряду Російської імперії в цілому й на українських землях зокрема та визначити перспективні напрямки подальших наукових пошуків у царині соціально-економічної, економічної історії та історії права.

На наше переконання, для якісної реалізації мети дисертаційного дослідження необхідно поєднувати методологічний інструментарій історіографічних досліджень, із методами історичної науки та враховувати методологічні особливості юридичної та економічної наук, адже саме праці юристів і економістів другої половини XIX – початку XX ст. є важливим історіографічним джерелом з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу.

Зміст першого розділу викладено у роботах авторки (див. додаток А₄, А₅).

РОЗДІЛ 2

РОСІЙСЬКА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Дослідження історії місцевих бюджетів Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У Наддніпрянській Україні власні бюджети мали земства і міста. Відповідно до січневого 1864 р. «Положення про губернські та повітові земські установи» в південних та лівобережних губерніях Наддніпрянської України, зокрема в Катеринославській, Таврійській, Херсонській, Полтавській, Харківській та Чернігівській були створені органи представницької влади – земства¹, а в правобережних губерніях дані інституції були утворені лише 1912 р.

У червні 1870 р. в Російській імперії було реформовано управління містами, Київ, Катериностав, Миколаїв, Полтава, Харків та Херсон стали першими українськими містами на які поширювалася дія «Городового положення» у 1870 р., а на інші міста в кінці 70-х років ХІХ ст. Дана реформа «мала на меті поліпшити стан міського господарства і залучити до управління ним підприємницький клас»².

Проблеми історії місцевих бюджетів у Наддніпрянській Україні знайшли відображення у корпусі різнопланових праць, як сучасників тієї епохи так і дослідників пізніших поколінь. У історіографічному аналізі ми розглянемо праці присвячені як безпосередньо дослідженню фінансового стану даних

---

¹ Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Сост. Мыш М. И. Изд. 3-е, испр. и доп. СПб.: Тип. Лебедева, 1886. 948 с.

² Лазанська Т.І. Міська реформа 1870. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Miska_reforma_1870 (дата звернення: 25.04.2018).

представницьких органів в українських губерніях Російської імперії, так і праці які стосується імперії в цілому, адже Наддніпрянська Україна була інтегрована до імперського державного механізму, і без використання останньої групи праць, не можна об'єктивно і комплексно дослідити проблеми історіографії місцевих бюджетів Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.

Перші праці присвячені діяльності земств, у тому числі земським бюджетам, з'являються після створення цих органів. Проте, переважна більшість таких публікацій містять статистичні відомості про земські фінанси, як наприклад праця І.П. Руковського видана в серії праць комісії створеної для перегляду системи податей і зборів¹.

Певної уваги в історіографічному огляді проблем місцевих фінансів, заслуговує стаття відомого громадського діяча XIX ст. князя О.І. Васильчикова присвячена земським повинностям у Російській імперії², яка згодом увійде окремим розділом узагальнюючої праці дослідника про самоврядування³. Автор, аналізує стан земських повинностей у дореформений період, зокрема червневий 1851 р. Статут про земські повинності, січневе Положення 1864 р., порівнює земські оклади із доходністю земель, указує на нерівномірність розкладки податей та повинностей порівнюючи державні податі та земські збори, акцентує увагу на видатках земств. Загалом, на переконання дослідника «система податних розкладок, вироблена земством, значно рівномірніша, а ніж казенна, менш обтяжує землеробство, залучає до обкладання більш різноманітні предмети й коштує не дорожче, а дешевше казенного управління, одним словом, є першим, правда, дуже боязкий, але вірний крок до покращення нашої податної системи»⁴.

---

¹ Руковский И. П. О сметах и раскладке губернских и уездных земских сборов по 30 губерниям, в которых введены земские учреждения. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1870. 107 с.

² Васильчиков А. Земская повинность в России. Исторический очерк. *Вестник Европы*. 1871. Кн. 2. С. 628–666.

³ Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. СПб.: Тип. В.В. Пратца, 1872. Т.1. 460 с.; Т.2. СПб.: Тип. В.В. Пратца, 1872. 543 с.; Т.3. СПб.: Тип. В.В. Пратца, 1872. 377 с.

⁴ Там же. С. 666.

У третьому розділі книги О.О. Головачова присвяченої десятиріччю реформ у Російській імперії¹, розглядаються питання земських фінансів, автор аргументові вказує на недостатність земських бюджетів для реалізації покладених на них функцій². Дослідник, проаналізувавши функції та фінансові можливості земств, доходить висновку, що «коло їхньої діяльності (земств – А.І.) досить обмежений, так само як і їхні кошти»³.

Значний вклад у розвиток досліджень проблем місцевих бюджетів, у тому числі й в губерніях Наддніпрянської України зробив відомий російський публіцист і земський діяч В.Ю. Скалон. Так, зокрема, у його праці присвяченій аналізу реформування місцевого самоврядування вказується на досить поширений у багатьох регіонах імперії конфлікт інтересів представників земств та міського управління у фінансовій сфері. Проте, автор наводить приклади співпраці даних інституцій, зокрема в Херсонській губернії, вказуючи, що представники міського управління м. Херсона не мають претензій до Херсонського повітового земства стосовно встановлення місцевих податей і зборів⁴. Хоча, за свідченням дослідника, у тій же губернії мав місце конфлікт міських дум міст Миколаєва та Єлисаветграда, представники яких вказували на обтяження міських мешканців земськими зборами та недостатнє задоволення земством міських потреб⁵. Саме на прикладі м. Єлисаветграда учений показав сутність конфлікту у царині місцевих бюджетів. Так, зокрема, вказується, що представники міста разом із міським головою звернулися до уряду про відділення цього міста від земства і прийняттям на рахунок міського бюджету видатків, які несе в місті земство. Дане рішення, за свідченням дослідника «мотивується тим, що місто отримує від земства менше, ніж виплачує на користь останнього; що місто несе самостійно значні витрати, в яких участь земства було б справедливою; що, господарство, витрати і взагалі потреби міста,

---

¹ Головачев А.А. Десять лет реформ. Санкт-Петербург: Тип. М.Стасюлевича, 1872. 400 с.

² Там же. С. 191–196.

³ Там же. С. 198.

⁴ Скалон В.Ю. Земские взгляды на реформу местного управления. Обзор земских отзывов и проектов. Москва, 1884. С. 218.

⁵ Там же.

складаючи особливий від земства інтерес, і не маючи з ним нічого спільного, не можуть викликати належного співчуття земства, яке дивиться на місто як би на дохідну статтю для потреб у повіті, що доводиться тим, що заяву міських гласних про потреби міста і, порівняно з повітом високі податки залишаються повітовим земським зібралися без уваги; на кінець, що витрати міста і повітового земства майже рівні, незважаючи на те, що вартість міського нерухомого майна, за оцінкою, більш ніж в десять разів менше вартості повітових»¹.

В.Ю. Скалону належить і перше та єдине у історіографії узагальнююче дослідження земських фінансів², яке було надруковане у Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона. Дана праця складається із шести логічно пов'язаних між собою розділів – земські повинності, завідування земськими повинностями, земські видатки, земські доходи і збори, земські капітали та земський допоміжний капітал. Дослідник дає чітку дефініцію терміну повинності, показує відмінності земських повинностей від міських та общинних. У цілому автор указує, що ріст земських потреб досить часто випереджав розвиток місцевого добробуту³.

Досить популярним серед дослідників земств є праця Б. Веселовського присвячена сорокаріччю діяльності земств, у першому томі якої розглядаються питання земських бюджетів⁴. У першому розділі дисертації ми наводили рецензію російського історика О. Корнілова на цю працю. Проведений нами аналіз книги Б. Веселовського вказує на об'єктивність висновків О. Корнілова, проте, хотілося б зазначити, що дана книга, все ж була першою у дореволюційній історіографії спробою комплексного дослідження земських

¹ Там же. С. 219.

² Скалон В. Ю. Земские финансы. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб, 1894 Т. XII а. С. 514–531; Санкт-Петербург, 1905 Т. I а С. 787–790. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%97%D0%B5%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8B (дата звернення: 22.04.2019).

³ Там же.

⁴ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. Санкт-Петербург: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. Том 1. 724 с.

інституцій, а авторські «огріхи» пов'язані, не лише з особистістю автора, який поставив перед собою досить амбітну мету, а й з рівнем тогочасної історичної науки, коли одна частина вчених використовувала передові європейські традиції історіописання, а інша частина, у тому числі й Б.Б. Веселовський залишилися у парадигмі історіописання середини XIX ст., для якої було характерним компілятивність та фактологічність, із некритичним викладенням запозиченого матеріалу.

С.Ю. Вігте аналізуючи проблеми місцевих бюджетів відмічав негативну роль земських установ у посиленні податкового тиску на населення, що знижувало платоспроможність останнього¹. Проте, відомий державний діяч відзначав і те, що така поведінка земств обумовлювалася недостатніми фінансовими ресурсами для реалізації їхніх управлінських функцій та життєдіяльності регіону, вказуючи, що земства через ненадходження необхідних коштів припиняли усі необов'язкові видатки місцевих бюджетів і зверталися до уряду з клопотанням прийняти їх у своє розпорядження².

Стосовно праць тогочасних дослідників присвячених проблемам міських фінансів, то необхідно зауважити, що переважна більшість публікацій другої половини XIX – початку XX ст. присвячувалися переважно міським Положенням 1870³ та 1892⁴ рр., або були ювілейними виданнями прив'язаними до ювілеїв міст⁵, або їхніх органів самоврядування¹, а також описами міст².

---

¹ Вігте С. Ю. Объяснения Министра финансов на записку Министра внутренних дел о политическом значении земских учреждений. Санкт-Петербург: б. г.. С. 160.

² Там же. С. 79.

³ Высочайше утвержденное 16-го июня 1870 года городское положение с объяснениями. СПб.: Хоз. департ. М. В. Д., 1870. 240 с.; Городское Положение: №48498 от 16/28 июня 1870 г. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собр. 2-е: в 55т. СПб. : Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1874. Т.45. Отд. 1. С. 821–839; Ранненкамф Н. Новое Городское Положение в его практическом применении. Киев, 1874. 234 с.; Мыш М.И. Городское положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. СПб., 1876. 160 с.; Шрейдер Г.И. Город и Городское положение 1870 г. *История России в XIX в.* СПб., 1903. Т.4. Отд. 2. С. 1–29.

⁴ Городское Положение: №8708 от 11 июня 1892 г. ПСЗ РИ. Собр. 3-е: в 33т. СПб., 1895. Т. 12. Отд. 1. С.430–465.; Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. *История России в XIX в. СПб.*, 1905. Т. 5. Отд. 1. С. 181–228.

⁵ Владимиров М.М. Превое столетие города Екатеринослава (1787-1887 гг.): материалы для исторического очерка. Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. 281 с.; Ге Г.Н.

Відомості про міські фінанси лише спорадично трапляються у згаданих вище працях. Так, зокрема, російський публіцист, фахівець із міського управління Г. Шрейдер, указував, що міста в Російській імперії в 1871 р. в середньому отримували дохід близько 7400 руб, проте в 1889 р. ці надходження зросли в тричі³. Важливим історичним та історіографічним джерелом, також є опубліковані звіти міських управ про доходи та видатки міст⁴, чи взаємні розрахунки українських міст та імперської скарбниці⁵. У той же час, необхідно зазначити, що в історіографії практично відсутні спеціальні дослідження міських

Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). Николаев: Русская типография, 1890. 122 с.; Столетие Одессы 22 августа 1894 г. Олесса: Тип. А. Шульце, 1894. 140 с.; Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. 311 с.

¹ Говловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. 97 с.

² Трипольский Н. Исторические исследования о городах, местечках и селах Волынской губернии. Острожский уезд (из Волын. губ. ведомостей 1878 и 1879 года). Житомир, 1880. 370 с.; Вержбицкий Т. И. Краткое описание города Житомира. Житомир, 1887. 28 с.; Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. Почаев, 1893. 269 с.; Теодорович Н. И. Город Заслав Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1894. 50 с.; Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1899. 89 с.; Теодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904. 141 с.; Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 2 и 3. Города Луцк и Дубно. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. 17 с.; Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 4. Город Кременец. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. 16 с.; Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 5. Город Острог. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1913. 17 с.; Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 6. Город Владимир-Волынский. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. 17 с.; Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 12, 13 и 14. Города Коростень, Овруч и Новоград-Волынский. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1913. 16 с.

³ Шрейдер Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. *История России в XIX в.* СПб., 1903. Т. 4. Отд. 2. С. 27.

⁴ Отчёт Елисаветградской Городской Управы приход и расход городских и посторонних сумм на 1902 год. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1903. 388 с.; Отчёт Киевской городской управы по исполнению росписи доходов и расходов г. Киева за сметный период 1881 года – Киев : Типография Е.Я.Фёдорова, 1882. 97 с.; Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1900 г. Киев: Типография К. И. Милевского, 1901. б\н с.; Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1905 г. Киев : Типография К. Ш. Круглянского, 1906. б\н с.; Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1906 г. Киев: Тип. К.Ш. Круглянского, 1907. 126 с.

⁵ Записка о взаимных расчетах города Одессы с казной за прежнее время. Одесса : Тип. А. Шульце, 1895. 25 с.

фінансів, за винятком публікацій М. Курчинського¹ та В. Тотоміанця². Серед корпусу праць які з'явилися в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і стосуються проблем місцевих фінансів, земських та міських, у Російській імперії та в Наддніпрянській Україні зокрема, не можна залишити по за увагою публікації, які стосуються проблем наповнення міських і земських бюджетів. Вони переважно стосуються місцевих податків³ і зборів⁴ та діяльності щодо адміністрування цих податкових платежів органів місцевого самоврядування⁵. Примітно, що праця В. Твердохлебова опублікована в 1911 р., є його доповіддю

¹ Курчинский М. А. Городские финансы. СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1911. 246 с.

² Тотоміанц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. СПб.: В.В.Битнер, 1910. 79 с.

³ Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. СПб. : Тип. «Экономия», 1910. Т. I. 1910. 102 с.; Его же. Городской оценочный сбор: в 2 т. СПб. : Тип. «Экономия», 1910. Т. II. 1910. 162 с.; Его же. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России. СПб. : Экономическая тип., 1911. 110 с.; Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. Одесса : «Экономическая» тип., 1903. 27 с.; Твердохлебов В.Н. Городское обложение и оценка недвижимых имуществ. Одесса : Типография и Литография Т.Я. Кумана, 1911. 15 с.

⁴ Паридо М. Записка о полукопеечном сборе для улучшения портовых сооружений и устройства мостовых в городе Николаеве. Николаев : Русская типо-литография, 1880. 28 с.

⁵ Красильников В. Записка о деятельности торгово-хозяйственного отделения Одесской городской управы за четырехлетие 1877–1881 гг. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1892. 43 с.; Доклад Черниговской Губернской Земской Управы Черниговской Губернской Оценочной Комиссии об общих основаниях оценки городских недвижимых имуществ. Чернигов: Тип. Г.М. Весёлой, 1913. 67 с.; Материалы для оценки недвижимых имуществ гор. Славянска / сост. оценочно-статистическим отделом Харьковской Губернской Земской Управы. Харьков : Типография «Печатное Дело», 1905. 158 с.; Материалы к определению норм доходности недвижимых имуществ г. Харькова / сост. статистический отдел Харьковской городской управы. Харьков : Тип. «Просвещение», 1913. 189 с.; Материалы для оценки городов Херсонской губернии по Закону 8-го Июня 1893 года. Издание Херсонской Губернской Земской Управы. Херсон : Типо-литография насл. О.Д. Ходушной, 1909.; Вып. III: Принципы оценки городских имуществ по инвентарной стоимости их и нормы оценки городов и посадов губернии. 36 с.; Волынский М.Т. Справедливо–ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? К. : 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёхсвят, 1905. 20 с.; Города Полтавской губернии по оценочному описанию г. Кобеляки: материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893 г. / статистическое Бюро Полтавского Губернского Земства. – Полтава : Электрическая типо-литография «И.А.Дохман», 1908. 23 с.; Города Полтавской губернии по оценочному описанию г. Ромны: материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893г. *Статистическое Бюро Полтавского Губернского Земства*. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1909. 32 с.; По оценке городских недвижимых имуществ [доклады Полтавской Губернской Земской Управы в Губернскую Оценочную Комиссию с приложением норм чистой доходности городских недвижимых имуществ]. Полтава: Электрич. Тип. Г.П. Маркевича, 1910. 38 с.; Мухин А. Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии. Житомир: Электо–Типография «РАБОТНИК» Р. Ивницкого и М. Денмана, 1913. 55 с.

на Першому Всеросійському з'їзду діячів і спеціалістів із міського благоустрою, який проходив у м. Одеса в 1910 р.

Після встановлення більшовицької влади та переформатування Російської імперії на її радянський прототип, проблеми місцевих фінансів переважно досліджували дожовтневі вчені, котрі продовжили наукову чи науково-педагогічну кар'єру в нових історичних реаліях. Серед цієї когорти дослідників місцевих фінансів необхідно згадати М. Сірінова, Д. Боголепова, М. Озерова. Так, зокрема, в монографічному дослідженні М. Сірінова¹, продовжується обґрунтування оподаткування на розкіш, попередньо викладене ним ще в праці 1915 р.² Д. Боголепов, котрий підтримував більшовицьку ідеологію ще з 1907 р., досить критично оцінював місцеві фінанси в Російській імперії, наголошуючи, що в рамках поліцейсько-бюрократичної держави «місцева самостійність і місцеві фінанси придушуються державною опікою і свавіллям, завалюються державними потребами; місцеві органи самоврядування притиснюються поліцейським наглядом, отримують різко класову організацію; оподаткування носить явні риси панування імущих класів над незаможними і перекладається на плечі саме цих незаможних класів»³. Не менш ідеологічно заангажованою є колективна монографія «Местные финансы и местный бюджет»⁴, авторами якої були М. Озеров, О. Оптивцев та Ф. Орлов.

Серед досліджень науковців радянської доби присвячених проблемам місцевих фінансів у Російській імперії не можна залишити по за увагою й праці М. Ровінського. Так, зокрема, учений розглянув проблеми місцевого самоврядування та місцевих фінансів у 2 розділі колективному підручнику

---

¹ Сиринов М.А. Местные финансы. МОСКВА: Государственное узд-во, 1926. 216 с.

² Сиринов М.А. Земские налоги: Очерки по хозяйству местных самоуправлений в России. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1915. 340 с.

³ Боголепов Д.П. Краткий курс финансовой науки. Учеб. для вузов. Харьков: Пролетарий, 1925. С. 214.

⁴ Озеров Н.М., Оптивцев А.Н., Орлов Ф.Е. Местные финансы и местный бюджет. МОСКВА: Госфиниздат, 1931. 321 с.

«Местные финансы СССР»¹ та статті опублікованій через 10 років після виходу згаданого підручника у журналі «Советские финансы»².

Проте, згадані вчені розглядали питання історії місцевих фінансів у Російській імперії в цілому, не акцентуючи увагу на регіональних особливостях цієї складної проблеми. А, от безпосередньо деякі питання фінансів сільських адміністрацій в Наддніпрянській Україні висвітлено в праці українського історика А. Бондаревського³.

Проте, в цілому необхідно зазначити, що проблеми місцевих фінансів, у тому числі й в Наддніпрянській Україні, в радянській історіографії практично не досліджувалися, а поодинокі праці це радше виняток із цієї негативної тенденції.

Щодо сучасних дослідників, то необхідно зазначити, що проблеми діяльності органів місцевого самоврядування, а також місцевих фінансів є досить популярними.

Так, зокрема, І. Іванов присвятив один із підрозділів третього розділу дисертації висвітленню проблем «особливостей фінансово-правового регулювання земського бюджету й, зокрема, структури його видаткової частини»⁴. Необхідно зазначити, що автор, дещо ідеалізує систему місцевого, зокрема, земського управління в Російській імперії. Досить спірним є його висновок про те, що «на прикладі повітових земств українських губерній Російської імперії можна наочно побачити, що загалом вдале законодавче вирішення питання щодо меж компетенції земських установ, які діяли в адміністративно-територіальних межах повітів та губерній, давало можливість ставити проблеми, що стосувалися не лише одного певного повіту, а декількох повітів або навіть губерній в цілому, й концентрувати для їх реалізації

---

¹ Местные финансы СССР. Бригада под рук. Н.Н.Ровинского. МОСКВА: Госфиниздат, 1936. 484 с.

² Ровинский Н. Местные бюджеты дореволюционной России. Советские финансы. 1946. №6. С. 33–38.

³ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 128 с.

⁴ Іванов І.В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX – початок XX століття): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юридич. наук : 12.00.01. / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 18 с.

організаційні та фінансові ресурси»¹. Таким чином, автор, цілком ігнорує можливості вирішення реальних потреб українських повітів у державному механізмі імперії Романових, а лише розглядає земські установи як «гвинтики» цього державного механізму, і захоплюється їх здатністю реалізовувати імперську політику.

На фінансове визискування українських регіонів імперським урядом вказує О. Огієнко, наголошуючи, що «урядова бюджетна політика зумовлювала значний відтік із Волинської губернії місцевих капіталів у вигляді прямих та непрямих державних податків, з яких поверталася невелика частина, при цьому державні витрати спрямовувалися в основному на військові та поліцейсько-управлінські потреби»². При цьому, авторка зазначає, що «теоретично такий стан справ повинен був компенсуватися наявністю так званих мирських капіталів, які формувалися для задоволення суспільних потреб сільських громад та волостей»³. Проте, дослідниця вказує, що на суспільні потреби селян Волинської губернії, зокрема, витрачалося 22% земських зборів, у тому числі 20,5% на «утримання церковно-приходських, міністерських шкіл та шкіл грамоти»⁴. Щодо інших видатків земських бюджетів, то за свідченням авторки, «20% пішло на фінансування сільської пошти, яка у більшості випадків використовувалася посадовими особами чиновницько-поліцейського апарату, а також по 3% - на утримання церков та сільських сотських і десятських. Більша частина - близько 33% - мирських капіталів виділялася на утримання органів селянського самоуправління, тобто на заробітну плату сільським та волосним посадовим особам і господарські потреби волосних правлінь. Обов'язок державного контролю за тим, щоб витрати із мирських зборів не були «незаконними чи надмірними», лежав на губернському у селянських справах присутствії»⁵.

---

¹ Там само. С. 14.

² Огієнко О. В. Соціальний концепт місцевих бюджетів: земські фінанси Волинської губернії початку ХХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки*. Вип. 5. 2008. С. 95.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

У колективній монографії «Місцеве оподаткування в Україні: еволюція та перспективи розвитку», в параграфі «Історичні аспекти еволюції місцевого оподаткування в Україні», не зважаючи на задекларовану назву, проблемам історії місцевих бюджетів у пореформену добу не приділено належної уваги. Автори лише обмежилися констатацією того факту, що надходження до загальноімперського бюджету із українських губерній складали близько 22% від усіх надходжень по імперії, наведено абсолютні цифри надходжень з українських губерній до державного бюджету та видатки імперії на ці губернії станом 1912 р., вказано що місцеві бюджети усіх рівнів (земські, міські, волосні та сільські) в Наддніпрянській Україні в 1913 р. досягли 640 млн. руб, а в «місцевий бюджет сплачувалися земські податки, земські податки промисловців і торговців»¹. Ще більше ні про що, але із «якимись цифрами» доктор економічних наук, професор Л.В. Лисяк намагається щось сказати про бюджети Наддніпрянської України в системі імперського бюджету Росії «Із окраїнних земель формувалася значна частина доходів бюджету Росії. Зокрема, за 15 років, починаючи з кінця XIX ст., бюджет Російської імперії одержав з України 3 289,2 млн. крб. прибутку, на потреби України залишалось 2 605,2 млн. крб., що становило біля 44 % загальних доходів її бюджету»². Таким чином, згаданими авторами проігноровано, не лише актові джерела з питань місцевих бюджетів Наддніпрянщини, а й праці сучасних українських істориків, що на жаль є типовим для ряду праць економістів при їхньому зверненні до проблем економічної історії.

Дещо більше уваги місцевим фінансам приділено тернопільським економістом О. Кириленко, котра, досить схематично окреслила історичні етапи розвитку місцевого оподаткування. Авторка цілком слушно вбачає взаємозв'язок селянської реформи 1861 р. із змінами в земських повинностях, вказуючи, що

---

¹ Місцеве оподаткування в Україні: еволюція та перспективи розвитку: монографія / Т. Ю. Александрюк та ін.; за ред. Л. Б. Баранник. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2015. С. 20.

² Лисяк Л.В. Практика фінансових реформ та розвиток бюджетної політики в Україні. Науковий вісник ЧДІЕУ. 2011. №1. С.152.

вже 1864 р. «разом із проведенням земської реформи відбулося впорядкування місцевого оподаткування. Перш за все, у складі земських повинностей було залишено суто місцеві, що не входили до загальної державної системи фінансів і не підпорядковувалися загальному фінансовому управлінню; значно збільшувався перелік земських повинностей, визначалося коло обов'язкових і необов'язкових»¹. Дослідниця також звертає увагу й на бюджетні зловживання земських чиновників, наголошуючи, що «самостійність земств і безконтрольність створили сприятливу основу для поширення різноманітних зловживань, пов'язаних із використанням власних грошових коштів, а також одержаних фінансових допомог із загальнодержавних фондів»². Проте, необхідно зазначити, що при висвітленні проблеми місцевого оподаткування в Російській імперії, авторка не пов'язує їх із місцевими бюджетами, навіть не наводить перелік таких податків і повинностей, окрім цього, в статті вона не розрізняє натуральні повинності та грошові збори, періодично називаючи це все оподаткуванням, що є недоречним.

Певні аспекти історії місцевих бюджетів Наддніпрянської України розглядаються О. Макієнком у статті присвяченій статистичній службі в Херсонській губернії, зокрема, щодо діяльності херсонських статистиків у «справі належної оцінки майна в губернії як передумови земського оподаткування, у забезпеченні земства інформацією з різних галузей місцевого господарства тощо»³.

Аналізу фінансових повноважень земських органів у Наддніпрянській Україні присвячена стаття історика права М. Пампури⁴. Автор, аналізуючи імперське законодавство, зокрема січневе 1864 р. «Положення про губернські та повітові

---

¹ Кириленко О. П. Історичні витоки місцевого оподаткування. *Вісник податкової служби України*. 2000. №6. С. 38-39.

² Там само. С. 39.

³ Макієнко О. З. З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70-80-ті роки XIX ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття*. Запоріжжя, 2000. №5. С. 120.

⁴ Пампура М.В. Правова регламентація фінансових повноважень органів земського самоврядування в українських губерніях Російської імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. Вип.4. С. 50–59.

земські установи», вказує, що «до фінансових повноважень земських установ законом насамперед було віднесено стягнення земських повинностей – місцевих податків та зборів, які не направлялися до загальнодержавного бюджету, а використовувалися для розвитку провінції»¹. Щодо фінансової діяльності земств Наддніпрянської України у фокусі функціонування місцевих бюджетів, автор наводить приклади створення особливих комісій, які опікуючись проблемами земських фінансів, розробляли пропозиції стосовно доходів та видатків земських бюджетів. Дослідник указує, що «вже у грудні 1865 р. таку комісію було створено Харківською губернською земською управою»². М. Пампура, об'єктивно і досить критично оцінює роботу земських установ у сфері місцевих фінансів, наголошуючи, що «право земських установ самостійно встановлювати розміри податків інколи мало результатом нерівність у становищі суб'єктів оподаткування: одні несли податковий тягар повною мірою, а інші виявлялися у більш пільговому становищі»³. Таку нерівність, автор пов'язує із домінуванням у земських установах представників привілейованих прошарків українського суспільства. Щодо власне самих місцевих бюджетів, то науковець зазнає, що «прибутки, які надходили до місцевого бюджету не могли покрити усіх видатків та у жодному разі не задовольняли місцевих господарсько-побутових та культурних потреб»⁴. Саме цим він пояснює, спроби земських діячів максимально стягнути коштів до місцевого бюджету із одного об'єкта обкладання⁵.

Певні аспекти видатків земських бюджетів висвітлюються в статті О. Рахна⁶, зокрема згадується розробка кошторисів на утримання земської губернської та повітових управ у Чернігівській губернії, наводяться розміри платні членам

---

¹ Там само. С. 52.

² Там само. С. 54.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 55.

⁵ Там само.

⁶ Рахно О. Земська реформа 1864 р. і утворення органів земського самоврядування в Чернігівській губернії. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 101–111.

губернської управи та повітових земських зібрань¹. Видатки земських бюджетів на розвиток сільського господарства в Таврійській губернії частково досліджено в дисертації Я. Березняка². Автор, зосередив свою увагу переважно на виділення коштів із земських бюджетів на заснування показових полів³ та земських сільськогосподарських складів⁴.

Як відомо до складу державних та місцевих доходів у феодальній Російській імперії, навіть і в пореформений період належали різноманітні натуральні повинності населення. Що правда в історіографії, на жаль поки, що відсутні фундаментальні дослідження цього боку доходів місцевих бюджетів у Наддніпрянській Україні в пореформений період. Проте, проблеми натуральних повинностей для вирішення функцій місцевих владних інституцій все ж знайшли певне висвітлення. Так, зокрема, в статті О. Федькова та А. Берестового присвяченій грошовим та натуральним повинностям українського селянства у другій половині XIX ст., цілком слушно вказується, що в «1860–1880-х рр. селяни українських губерній у складі Російської імперії відбували 3 види повинностей: а) казенні; б) земські; в) мирські»⁵. Автори, зауважують, «що відбування казенних та земських повинностей було як грошовим, так і натуральним, тоді як мирських – лише натуральним»⁶. Дослідники також наводять структуру земських натуральних повинностей, які забезпечували чітко визначені видатки земств, зокрема, «1) утримання та ремонт поштових, торгівельних та воєнних доріг; 2) підтримання в робочому стані підвод для проїзду чиновників; 3) арештантсько-етапна повинність, тобто: а) супровід арештантів; б) забезпечення арештантів приміщеннями; в) опалення та освітлення цих приміщень; г) утримання підвод для перевезення хворих арештантів; 4) військова квартирна повинність; 5) забезпечення продовольчими

---

¹ Там само. С. 104–105.

² Березняк Я.В. Земські та урядові установи Таврійської губернії в сфері сільського господарства (1866-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2017. 224 с.

³ Там само. С. 77–83.

⁴ Там само. С. 83–88.

⁵ Берестовий А. І., Федьков О. М. Грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.*. 2011. Вип. 18. С.129.

⁶ Там само.

товарами; б) відведення місць для військових таборів тощо»¹. Стосовно мирських потреб, які задовольнялися натуральними селянськими повинностями, то зазначені автори, також виокремлюють шість основних, зокрема, «1) утримання сільського управління та поліції; 2) видатки на прищеплення від віспи, заходи з ліквідації епідемій та падіння худоби; 3) облаштування та ремонт сільських магазинів; 4) ремонт сільських доріг, утримання сільської варті; 5) догляд за людьми літнього віку та сиротами; 6) заходи щодо ліквідації пожеж, повеней тощо»².

У статті економіста Л. Єлісеєвої цілком слушно наголошується, що в пореформений період в Російській імперії «через дефіцит фінансових ресурсів держава звільнила себе від зобов'язань утримувати територіальні громади, переклавши їх на місцеве самоврядування й зберігши за собою лише право інституційного контролю за їх діяльністю»³. Авторка підкреслює, що специфіка розвитку Наддніпрянської України, через її належність до Російської імперії «полягала в надмірному функціональному навантаженні місцевих органів влади обов'язками загальнодержавного характеру через хронічний дефіцит державного бюджету, фіскальну неефективність інституту подушного оподаткування, особливу роль держави в модернізації виробничо-комерційного сектору та накопиченні національного капіталу для промислового ривка»⁴. Дослідниця, на основі аналізу міських бюджетів ХІХ ст., вказує, що «статті видатків міських бюджетів на місцеве управління зростали у два – три рази швидше, ніж видатки на соціально-економічну сферу чи благоустрій міст, а тому не сприяли розвитку місцевого господарства»⁵.

Пошуки місцевими становими самоврядними органами джерел фінансування тих чи інших складових соціальної сфери, не завжди підтримувалися

---

¹ Там само.

² Там само. С. 132.

³ Єлісеєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України в ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Економіка*. 2011. Вип. 18. С.40.

⁴ Там само. С. 40–41.

⁵ Там само. С. 43.

населенням. Досить часто населення мало значні недоїмки саме по таких платежах. А. Берестовий указує, що «законом від 12 березня 1903 р. було скасовано грошову повинність за лікування в міських та сільських лікарнях громадського піклування. Однак, у губернських установах виникали спірні питання щодо скасування повинностей. Наприклад, за селянами Подільської губернії числилися недосплата з відбування цієї повинності, що змусило їх звернутися до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора за роз'ясненнями щодо необхідності погашення зазначеної недосплати. Генерал-губернатор відповів, що уряд, скасовуючи ту чи іншу повинність, передбачає повне списання недосплати, що накопичилася на момент прийняття відповідного закону. Тому немає необхідності у сплаті зазначеної вище недосплати»¹.

Окрім цього, певні проблеми місцевих бюджетів, хоча б побіжно, розглядаються в працях інших сучасних українських дослідників².

Сучасна українська історіографія бюджетів міст Наддніпрянської України, тісно пов'язана із популярністю досліджень історії органів місцевого самоврядування, адже як влучно підкреслила сучасна українська дослідниця міст Волині О. Прищепя, «у діяльності міських органів виборної влади у другій половині XIX – на початку XX ст. значне місце відводилося формуванню

---

¹ Берестовий А. І. Реформування системи прямого оподаткування українського селянства Російської імперії в останній третині XIX-на початку XX ст. *Український селянин*. 2015. Вип.15. С. 32.

² Рязанцева, І. М. Поліція і боротьба з правопорушеннями у фінансовій сфері під час реформ 60–70-х років XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії. *Право і Безпека*. 2010. Вип. 3. С. 55–59; Ярославська Л. Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці XIX–на початку XX ст. *Український історичний збірник*. 2010. Вип.13. С. 144–152; Орлик С. Регіональні особливості проведення податкових реформ у Російській імперії середини XIX–початку XX століття. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2013. Вип. 24. С. 257–264.; Обметко О. Труднощі у діяльності українських земств у другій половині XIX ст. *Питання історії України*. 2011. Т. 14. С.38–43; Обметко О. М. Роль земств у вирішенні питань соціально-економічного піднесення українських губерній в останній чверті XIX ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. Вип. 1. С. 101-109.; Жиленкова І. М. Зовнішня торгівля України кінця XIX-початку XX ст. та інтереси промислово-аграрного капіталу в оцінках істориків 1917-1927 рр. *Український селянин*. 2015. Вип.15. С. 9–12.; Чинчик А. А. Особливості податкової реформи 1863 року та її вплив на соціально-економічний розвиток України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2015. Вип. 15(4). С. 13–17.

міських бюджетів»¹. Таким чином, проблема міських фінансів має бути презентована практично у переважній більшості праць з історії органів міського управління українських губерній Російської імперії в пореформений період.

Однією із перших фундаментальних праць із указаної проблематики є дисертаційне дослідження О. Прищепи² та видана на його основі монографія³. Авторка, на основі архівних джерел, указує основні джерела доходів звичайних та надзвичайних бюджетів міст Російської імперії. Так, зокрема, за свідченням ученої, звичайний бюджет отримував грошові надходження «з оголошених купецьких капіталів і промислових свідоцтв, трактирних закладів, харчівень і постійних дворів, клеймування ваг, а також непрямих податків, якими оподатковувалися міські жителі за оформлення контрактів, договорів, векселів тощо»⁴. Джерелами доходів надзвичайного бюджету, дослідниця, називає приватні пожертви, міські позики та кошти, які отримувало місто від продажу міського майна⁵. О. Прищепа, вказує, що «характерною рисою міських бюджетів досліджуваного періоду було перевищення видатків над доходами, яке покривалося позиками із надзвичайного бюджету»⁶. Дане дослідження є досить складним у методологічному плані, адже у Волинській губернії, як і загалом у Правобережній Україні, навіть у пореформений період, міста поділялися на державні та приватні. Останні, як указує авторка були значно обмежені у джерелах надходжень до міських бюджетів, адже «органи міського самоврядування приватновласницьких міст через їх особливий правовий статус фактично були позбавлені громадської нерухомої власності – одного із важливих джерел доходів»⁷. Окрім зазначеної фундаментальної праці, О. Прищепа, опублікувала ще ряд статей у яких висвітлюються проблеми

---

¹ Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 158.

² Прищепа О.П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. 228 с.

³ Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. 287 с.

⁴ Там само. С. 159.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

бюджетів міст Волинської губернії¹. Авторка наводить приклад, коли власник м. Рівного князь С. Любомирський, категорично виступив проти ініціативи Дубенського міського спрощеного громадського управління, щодо «включення в межі міста передмістя «Біле» площею 15 десятин»², яке забезпечило б дану самоврядну інституцію громадською нерухомою власністю, і, відповідно збільшило б надходження до міського бюджету. Проте, С. Любомирський вважав, що це «суперечить його праву власності на місто, яке, згідно із законом, повинно належати тільки йому»³.

Окрім праць О.П. Прищепи проблемам наповнення бюджетів державних та приватних міст Волинської губернії присвячена стаття й тернопільського історика М. Бармака⁴. Учений наголошує, що «навіть на початку ХХ ст., коли спрощені міські громадські управління приватних міст вже користувалися деяким міським майном, отримувані від нього прибутки були незначними»⁵. Дослідник, порівнявши надходження від такого майна по державному місту Луцьку та приватному місту Дубно у відсотках від усіх доходів, констатує, що якщо у першому надходження від міського майна складали 22% міських доходів, то у другому не перевищували 8,5%. Приватні міста, як зазначає автор, «намагалися компенсувати обмежені можливості у зборі прибутку з міського майна» через підвищений оціночний збір⁶. Щоправда, ретельний аналіз даної праці, засвідчує її компілятивний характер і академічну не добросовісність автора, який використав дані опрацьовані О. Прищепою в архівних установах, без

---

¹ Прищепка О. П. Порівняльні характеристики формування бюджетів державних і приватновласницьких міст Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки Університету Острозька Академія: Історичні науки*. 2000. Вип. 1. С. 95–101.; Прищепка О. П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині ХІХ-на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ-початку ХХ ст.* 2002. Вип. 5. С. 128–132.

² Прищепка О. П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині ХІХ-на початку ХХ ст. С. 131.

³ Там само.

⁴ Бармак М. Податкові платежі до бюджетів міст Волинської губернії (друга половина ХІХ ст.). *Проблеми і перспективи гуманітарних наук в умовах глобалізації*: матеріали І Всеукраїнської наукової конф., м.Тернопіль, 3 грудня 2018. Тернопіль, 2018. С. 128–136.

⁵ Там само. С. 129.

⁶ Там само.

відповідних покликань на авторку, а вказуючи ті архівні джерела, на які є покликання у п. Прищепи. Що правда, інколи, все ж у статті містяться покликання і на О. Прищепу. Досить примітно, що на прояви академічної не доброчесності М. Бармака є вказівки в дисертації Л. Годунової. Так, зокрема, дисертантка під час аналізу монографії п. Бармака¹, вказує, що «при цілком позитивній оцінці даної праці викликає подив використання вченим таблиці «Штатний розпис Київської казенної палати станом на 1830 р.» без посилань на джерело, адже це фактично копія таблиці «Штатний розпис Київської казенної палати станом на 1830 р.», складеної та опублікованої В. Орликом за декілька років до виходу книги М. Бармака»². На жаль такі негативні моменти, як бачимо присутні і в інших працях цього автора. У тексті статті, дослідник вказує про те, що «інформацію щодо розміру земельних ділянок, що перебувають у власності міст Волинської губернії станом на 1864 р., наводимо в таблиці 16»³. Проте, ні у самій статті, ні у збірнику, до якого включено аналізовану нами статтю п. Бармака не міститься такої таблиці, ймовірніше за все автор опублікував частину якоїсь іншої своєї праці, навіть не звернувши увагу на відсутність деяких її елементів, зокрема, зазначеної ним же таблиці 16.

Певні аспекти фінансів міст Волині розглядаються у дисертації П. Лесничої. Так, зокрема, авторка, аналізуючи фінансові заходи спрощених громадських управлінь, які діяли в приватних містах, вказує, що ці інституції були значно обмеженими у фінансових ресурсах, а для вирішення тих чи інших питань життєдіяльності міст існувала практика скликалися зібрань міських домовласників. На підтвердження цієї тези, дисертантка наводить приклад, коли «у 1897 р. міський староста Острога був змушений винести на загальне

---

¹ Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.

² Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія. С.176.

³ Бармак М. Податкові платежі до бюджетів міст Волинської губернії (друга половина XIX ст.). С. 130.

обговорення питання про пошук коштів на утримання в місті пожежної команди; домовласники погодилися сплачувати додатковий збір на цю статтю видатків»¹.

Муніципальним (міським) бюджетам Волині та Поділля наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. присвячена значна частина 3-го розділу дисертації А. Седляра². Автор цілком слушно вказує, «що система прибутків органів міського громадського управління на Волині та Поділлі у 1892-1918 рр. базувалася на податках, основними з яких були оціночний збір та доходи від оренди міської землі»³. Проведений дисертантом аналіз доходів волинських і подільських міст у порівнянні із їхніми потребами, дозволили А. Седляру цілком обґрунтовано стверджувати, що «система прибутків муніципальних органів не могла у повному обсязі забезпечити громадському управлінню всі напрямки для розвитку міського господарства, соціальної, освітньої та культурної сфер»⁴. Аналізуючи дану дисертацію, необхідно зазначити, що автор, не лише констатував невідповідність муніципальних доходів із видатками визначеними імперським законодавцем на органи міського самоврядування, а й визначив статті видатків, які не були пов'язані із функціонуванням міського життя, проте покладалися саме на міста і складали значний відсоток видатків, зокрема квартиру військову повинність та утримання поліції. За висновками А. Седляра, «на ці видатки йшло близько 23 % усіх коштів міст Подільської губернії та 44 % – Волинської»⁵.

Аналізуючи історіографію бюджетів міст Правобережної України не можна залишити по за увагою статтю С. Добржанського, котрий здійснив спробу дослідити динаміку змін цих бюджетів в умовах реалізації реформ другої

---

¹ Леснича П.С. Повсякденне життя міських поселень Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2019. С. 96.

² Седляр А.В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892 – 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2009. 18 с.

³ Там само. С. 10.

⁴ Там само. С. 11.

⁵ Там само. С. 12.

половини ХІХ ст.¹ Автор цілком слушно підкреслює, що «фінансова політика міст Правобережної України у досліджуваний період характеризувалася перманентним пошуком додаткових джерел наповнення бюджету»². Проте, найбільш цінним, на наш погляд, у вказаній статті С. Добржанського є здійснений автором аналіз прибутків міст Правобережної України із розрахунку на одного мешканця. Дослідник наголошує, що «що рівень міських прибутків із розрахунку на одного мешканця залишався досить низьким, що не дозволяло уповній мірі розвивати комунальне господарство, інфраструктуру та соціальну сферу»³. Досить інформативним є порівняння автором показників по містах Правобережної України із іншими українськими регіонами в складі Російської імперії, у результаті чого учений цілком слушно вказує, що «загальна картина демонструє відставання правобережних міст від наведених показників. Не беручи до уваги загальну для усіх губерній причину – специфіку законодавства, що обмежувало місцеві органи влади у пошуку джерел коштів, – пояснення криється у невисокому рівні економічного розвитку регіону. Адже саме від цього показника залежав рівень надходжень від торгових закладів, промислових свідоцтв і патентів, муніципальних й концесійних підприємств, торгових мит, міської власності тощо»⁴. С. Добржанський, як і переважна більшість дослідників міських бюджетів кінця ХІХ – початку ХХ ст. вказує, що «більшість бюджетних коштів витрачалася на такі напрямки: утримання міських управлінь, урядових установ та поліції, квартирування військових»⁵, адже імперський законодавець визначив ці видатки як обов'язкові. І, як указує дослідник, «лише після їх виплат грошові залишки могли спрямовуватися на утримання й розвиток вуличної інфраструктури, фінансування мережі медичних, освітніх та культурних закладів, підтримку належного санітарно-гігієнічного стану», тобто

---

¹ Добржанський С.О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 27. С. 82–93.

² Там само. С.87.

³ Там само. С.91.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С.92.

«те, що формувало обличчя і вигляд міста, соціальний добробут його жителів фінансувалося в останню чергу і далеко не у повній мірі»¹. Учений зазначає, що «подібна ситуація, характерна не лише для Правобережної України, була досить зручною для уряду, адже дозволяла контролювати фінансову діяльність міських дум та управ»².

Якщо проблеми міських фінансів Правобережної України в пореформену добу найбільш повно досліджено О. Прищепою, то аналогічні питання з історії міст Лівобережної України комплексно розглянуті Д. Чорним³ та Ю. Нікітін⁴. Так, зокрема, Д. Чорний, у результаті детального вивчення міських бюджетів і міського господарства дійшов висновків, що «на початку ХХ ст. бюджети міст лівобережжя зросли більш ніж удвічі, що випереджало приріст населення і мало закласти підвалини змін у розвиток їх благоустрою. Випереджаючими темпами зростали прибутки і видатки міст Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, особливо малих, значних та великих. Структура бюджетів змінювалась у бік зростання витрат на міські підприємства, освіти, тобто на цілі модернізації. Міста сміливіше вдавались до запозичень — прогресивного джерела фінансування тих само модернізаційних витрат»⁵. Що явно дисонує із заангажованою тезою радянської історіографії про жахливий стан міст у Російській імперії. Ю. Нікітін, у п'ятому розділі монографії «Господарсько-фінансова діяльність муніципальних структур» дослідник намагається висвітлити проблеми міських бюджетів, аналізуючи обов'язкові видатки та джерела надходжень до муніципальних бюджетів, а також проблеми благоустрою міст⁶.

---

¹ Там само.

² Там само.

³ Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.

⁴ Нікітін Ю.О. Поререформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині ХІХ ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 328 с.

⁵ Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра. С. 182–183.

⁶ Там само. С. 131–182.

Проблеми історії бюджетів міст Півдня України висвітлено в статті та монографії О.В. Черемісіна¹. Автор, указує, що «на рубежі XIX – XX ст.. із усіх південноукраїнських міст лише Одеса змогла вийти на IV місце за прибутковістю бюджетів у Російській імперії та на більш-менш середній європейський рівень, а про всі інші міста Півдня України годі було й згадувати, наскільки жахлива в них була фінансова ситуація»².

Певні аспекти історії міських фінансів у Наддніпрянській Україні, хоча й досить поверхнево, згадуються у колективній монографії «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)»³

Деякі аспекти місцевих бюджетів у Російській імперії в пореформену добу знайшли відображення в працях ряду сучасних зарубіжних, зокрема, російських дослідників. Так, Ю. Пономарьова, вказує, що через «губернський земський бюджет фінансувалося утримання апарату управління, відбування різних повинностей, медицина», а розвиток «народної освіти фінансувалося в основному за рахунок повітових земств»⁴. Проте, якщо більшість дослідників історії земств указують на недостатність місцевих коштів для фінансування культурно-освітніх потреб населення, то на думку п. Пономарьової «фінансові кошти земств дозволяли їм проводити господарську та культурно-просвітницьку роботу серед населення губернії в таких розмірах, які до створення земських управ були недосяжні для органів державної влади»⁵.

---

¹ Черемисин А. В. Финансирование городского самоуправления Южной Украины из системы земского налогообложения Российской империи 1785–1917 годов. *Университеты 21 века: исследования в рамках научных школ*. Тула, 2013. С. 176–182; Черемісін О.В. Міські бюджети Півдня України в 1870–1917 рр. *Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип.1. Ч. 2. С. 17–23; Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785-1917 рр. Херсон: «Олді-плюс», 2017. 582 с.

² Там само. С. 350.

³ Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.

⁴ Пономарева Ю.Ю. Правовые основы формирования бюджета земских учреждений во второй половине XIX – начале XX веков. *Вестник Санкт-Петербургской юридической академии*. 2013. № 4 (21). С. 25.

⁵ Там же. С. 26.

2.2. Наукове осмислення податкової та митної політики імперського центру в Україні.

Після поразки Російської імперії у Кримській війні, її уряд змушений був провести ряд системних реформ. Одним із напрямків реформування імперії Романових стала реорганізація сфери держаних фінансів, зокрема оподаткування та органів фінансового управління та фінансового контролю. Першими дослідниками проблем податкової і митної політики, а також діяльності податкових і митних органів в пореформений період стали сучасники тієї епохи, переважно представники правової та економічної наук, а також чиновники різного рівня, чия служба була безпосередньо пов'язана із адмініструванням фіскальної політики уряду. Праці дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. охоплюють усі сім груп визначених нами груп історіографічних джерел. Проте, практично усі вони, як і наукова спадщина радянської історіографії з проблем податкової та митної політики знайшла достатнє висвітлення в історіографічних дослідженнях, у тому числі й дисертаційних¹, тому ми зосередимо свою увагу на наукових студіях сучасних дослідників, праці яких з тих чи інших причин не достатньо досліджені сучасними історіографами.

Так, зокрема, в останні роки з'явився цілий корпус праць, у яких розглядаються питання оподаткування в Наддніпрянській Україні у пореформений період. Деякі з них є серйозними науковими розробками, а деякі важко назвати науковими роботами.

Спочатку проаналізуємо праці сучасних вчених, у яких автори виклали результати системних досліджень різних складових податкової та митної політики в Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У середині ХІХ ст. в Наддніпрянській Україні фактично не залишилося своїх регіональних особливостей оподаткування і, як і в цілому в Російській імперії, не існувало спеціальних податкових органів. Ці функції виконувалися низкою

---

¹ Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (ХVІІІ–початок ХХ ст.): історіографія. 237 с.

владних інституцій, а координацію їхньої діяльності на місцевому губернському рівні здійснювали казенні палати¹. Проблеми діяльності казенних палат в Наддніпрянській Україні розглядалися у працях сучасних українських учених, а саме: В. Жвалюка², В. Орлика³, О. Головка⁴, М. Бармака⁵, Б. Шевчука⁶, О. Шпортуна⁷. В. Жвалюк, В. Орлик та О. Головка указують на розмитість повноважень даної владної інституції на початку 1860-х рр. та на звуження її повноважень протягом 60-80 рр. XIX ст. О. Головка, аналізуючи функції казенних палат та розглядаючи проблеми відсутності спеціальних органів фінансового контролю на губернському рівні на початку 1860-х років, робить досить суперечливий висновок, що «фактично казенні палати перевіряли самі себе»⁸. На цей факт цілком справедливо звертає увагу дослідник Б. Шевчук⁹. Аналізуючи функції податкового контролю казенних палат, В. Орлик наголошує, що «у той період казенні палати перебували в цілковитій залежності від невідомих Міністерству фінансів установ з питань збирання податків, не мали ні достатніх засобів, ні можливостей перевіряти відомості стосовно окладних зборів та платоспроможності населення. Склалася парадоксальна ситуація – в казенних палатах зосереджувалось управління всіма прямими податками і різноманітними

¹ Казенна палата. *Енциклопедія історії України*. К.: Наук. думка. Т.5. С. 20–21.

² Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ.: Атіка, 2001. 176 с.

³ Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 66–73.

⁴ Головка О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2006. 39 с.

⁵ Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII - XIX). Тернопіль : Астон, 2016. 392 с.

⁶ Шевчук Б. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці XVIII–1860-х рр. XIX ст. *Волинські історичні записки*. 2010. №4. С. 132–140.

⁷ Шпортуна О. Регулювання грошового обігу казенними палатами у Наддніпрянській Україні. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Меджибіж, 21–22 черв. 2018 р. Меджибіж; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький; Київ, 2018. С. 136–139.

⁸ Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків: СІМ, 2005. С.303. (448 с.)

⁹ Шевчук Б. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці XVIII–1860-х рр. XIX ст. С. 133.

митами, а вони не мали в повітах підвідомчих їм агентів для нагляду на місцях за діяльністю громадських установ і поліції по їх розкладці та збиранню»¹. Дану тезу підтримують і інші дослідники, указуючи, що «період після реформ 60–70-х років XIX ст. створив об'єктивні передумови для проведення відповідних перетворень у оподаткуванні, як прямому та непрямому»². А відсутність місцевого управління окладними зборами після скасування подушної системи оподаткування та реформування «промислового оподаткування, інші зміни, пов'язані з перебуванням на посаді міністра фінансів Російської імперії М.Х. Бунге, викликали необхідність і створили передумови для започаткування інституту податних інспекторів, підпорядкованих казенним палатам, однак, при цьому відносно самостійних у функціональному плані щодо здійснення фіскальної діяльності»³.

Питанням реформування повноважень казенних палат і створення спеціальних податкових органів, зокрема губернських акцизних управлінь (1863 р.) та інституту податних інспекторів (1885 р.), у науковому середовищі традиційно приділялося більше уваги, аніж проблемам функціонування казенних палат. Відповідно, наукові пошуки в означеній царині представлені значною кількістю історіографічних джерел, серед яких і дослідження, що з'явилися в останні десятиріччя. В українській історіографії В. Жвалюк фактично започатковує дослідження проблем створення та розвитку в українських губерніях Російської імперії інституту податних інспекторів. Результатом пошуків вченого, проведених у галузі історії держави і права України, стала монографія «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності»⁴. Автором проведено аналіз податкового законодавства Російської імперії у пореформений період, досліджено загальні аспекти роботи російських податкових органів, які діяли в Наддніпрянській Україні, розглянуто їхній кадровий потенціал та правоохоронну діяльність податківців. Враховуючи, що

---

¹ Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). С. 71.

² Головка О. М. Податкова інспекція Російської імперії на українських землях. *Форум права*. 2010. № 4. С. 214.

³ Жвалюк В. Р. Указана праця. С. 60.

⁴ Жвалюк В. Р. Указана праця.

В. Жвалюк був фахівцем-практиком і лише додатково займався науковими дослідженнями, помітною є певна необ'єктивність автора відносно до предмету свого дослідження, зокрема, його захоплення тогочасними податківцями. Цілком погоджуємося із зауваженням Л. Годунової, щодо ідеалізації «тогочасних податківців В. Жвалюком, особливо щодо подвижницької діяльності податківців як представників «дореволюційної інтелігенції слугувати своєму народові»¹.

Викладач Національного університету Державної податкової служби України П. Цимбал, користуючись досить обмеженою джерельною базою, переважно працями попередників, у статті присвяченій правовим наслідкам податкової реформи другої половини XIX ст., звернув увагу на збільшення надходжень до державного бюджету від торгового мита після створення інституту податних інспекторів. Автор цілком справедливо вказує, що до цього «нагляд зі сторони казенних палат за торгівлею і промислами був дуже незначний. Раз в рік генеральну перевірку здійснювали чиновники з особливих доручень. Постійний же нагляд був покладений на волосних старшин і виборних торгових депутатів, які в значно більшій мірі турбувались про приватні інтереси купців і промисловців, ніж про поповнення державної казни. Ухилення від сплати торгового мита носило масовий характер»². На жаль, дослідник, не наводить статистичних даних зі сплати торгового мита по українським губерніям Російської імперії, щоб можна було порівняти ці надходження у часовому та регіональному вимірах.

Певні аспекти оподаткування купецтва а також торгівельної діяльності представників інших станів розкриваються у монографії Романюк. Авторка, аналізуючи імперське законодавство, зокрема «Положення про мита» 1865 р., вказує, що «сільським обивателям дозволялося без сплати мита продавати на базарах, ринках і пристанях, у містах і селищах, з возів, суден, човнів, лотків і

---

¹ Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII – початок XX ст.): історіографія. С. 178.

² Цимбал П.В. Правові наслідки податкової реформи другої половини XIX століття. *Право і Безпека*. 2007. Т. 6. № 2. С. 191.

ларків, припаси всякого роду, сільськогосподарські продукти, а також ряд селянських виробів (зазначених в додатку) (ст. 5)»¹.

У статті В. Орлика та Л. Годунової² розкриті повноваження інституту помічників податних інспекторів, створеного 1897 р. Автори проаналізували особливості діяльності помічників податних інспекторів у Київській губернії, представили дані про персональний склад цих чиновників. У статті цілком слушно наголошується, що «посада помічника податного інспектора вводилась з метою полегшення діяльності інспекторів, для впорядкування діяльності податкового нагляду, створення оптимальних умов для його змістовності й продуктивності, а не для перекладення обов'язків з однієї посадової особи на іншу, київська казенна палата визнала необхідним обмежити діяльність помічників податних інспекторів точно визначеними топографічними кордонами в межах яких покласти на останніх чітко визначені обов'язки податкового нагляду»³. Також автори даної статті розглянули труднощі та особливості адміністрування в інших регіонах Наддніпрянської України державного промислового податку, введеного 1898 р.⁴.

На відході до станового підходу щодо зайняття торгівлею та фабричною і заводською діяльністю, відповідно до Положення про державний промисловий податок 1898 р. вказує Н. Романюк⁵, наголошуючи, що даний нормативно-правовий акт встановлював «право на заняття торгівлею і промисловістю незалежним від приписки до купецького стану»⁶. Аналогічні висновки робить і відомий український учений О. Реєнт: «нова система торгово-промислового оподаткування остаточно скасувала принцип становості й значно розширила

---

¹ Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. С. 158.

² Орлик В., Годунова Л. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. *Наукові записки з української історії*. 2012. №32. С. 218–222.

³ Там само. С. 219.

⁴ Там само. С. 221.

⁵ Романюк Н.Й. Промислове підприємництво другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: політико-історичні умови розвитку. *Історичні записки: зб. наук. праць*. Луганськ, 2009. Вип. 21. С. 156.

⁶ Там само.

коло осіб, які могли займатися підприємництвом. Купецтво втратило свою прерогативу на дану сферу діяльності»¹.

Якщо переважна більшість дослідників податкових органів зосереджувала свою увагу на проблемах загальноімперського масштабу загалом або Наддніпрянської України зокрема, то житомирський дослідник Б.Л. Шевчук акцентував увагу на регіональних особливостях діяльності інституту податних інспекторів у Волинській губернії². Автор цілком справедливо указує, що у «Волинській губернії до 1911 року не було земських установ, що в окремих випадках додавало роботи інспекторам. Крім того, на Правобережжі податківці здійснювали адміністрування відсоткового збору з маєтків осіб польського походження»³. Аналізуючи історіографію діяльності фінансових установ на теренах Наддніпрянської України, не можна залишити по за увагою джерелознавчу статтю Ю. Легуна присвячену фонду Могилів–Подільського казначейства у Державному архіві Вінницької області⁴.

Проблемам реалізації фіскальної політики уряду Російської імперії органами поліції присвячено статтю І. Рязанцевої⁵. Що правда, авторка, хоча й задекларувала у назві статті дослідження діяльності органів поліції Наддніпрянської України, проте, так і не показала регіональні особливості цієї правоохоронної діяльності, наголошуючи, що «функції та обов'язки органів загальної поліції в українських губерніях, як і на решті території Російської імперії, пов'язані з протидією фінансовим правопорушенням, належали до виконання обов'язків з казенного управління»⁶. Авторка, цілком слушно вказує,

---

¹ Реснт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження. *Карпатський край*. 2012. №1. С. 37.

² Шевчук Б. Л. Реформування системи адміністрування податків: діяльність податних інспекторів (кінець XIX–початок XX століть). *Зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія*. 2011. № 41. С. 198–202.

³ Там само. С. 202.

⁴ Легун Ю. Інформативний потенціал документів повітових фінустанов XIX ст. (на прикладі фонду Могилів–Подільського казначейства). *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 75. С. 170–172.

⁵ Рязанцева І. М. Поліція і боротьба з правопорушеннями у фінансовій сфері під час реформ 60–70-х років XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії. *Право і безпека*. 2010. №3 (35). С. 55–59.

⁶ Там само. С. 59.

що «під час цих заходів чинам поліції належало взаємодіяти і з митниками, і з казенними палатами, і з органами фінансового контролю»¹. Досить детально проаналізував співпрацю губернаторів, органів поліції, фабричних і податних інспекторів з органами станового самоврядування із проблем оподаткування торгівлі алкогольними напоями в Наддніпрянській Україні, зокрема в Херсонській, Катеринославській і Полтавській губерніях С. Білівненко². Дослідник, вказує, що «зусилля спеціально уповноважених органів акцизного нагляду, а також загальної поліції при мінімумі прав місцевого самоврядування належного контролю за обігом і споживанням спиртних напоїв за доби дії акцизної системи не забезпечили»³. І в даному випадку, автор наголошує, що це «не про фіскальний інтерес держави – при компетентності чиновників акцизного нагляду навряд чи казна несла такі збитки, як про це писали речники монополії, а про низьку якість напоїв, розповсюдження пияцтва і пов'язаної з ним моральної деградації значних прошарків населення Російської імперії»⁴.

Певні аспекти реалізації податкових функцій імперських інституцій губернського та повітового рівнів висвітлені в кандидатській дисертації та монографії Р. Воробей⁵. Дослідниця, акцентуючи увагу на основних функціях губернського управління, вказує на функцію нагляду за фіскальними установами, які вона не зовсім коректно називає «фінансово-податковими»⁶, адже податкові функції виконували не усі фінансові інституції губернського та

---

¹ Там само.

² Білівненко С. Правове регулювання ринку алкоголю на українських землях Російської імперії XIX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2011. Т.22. С. 74–82.

³ Там само. С. 80.

⁴ Там само.

⁵ Воробей Р.Б. *Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття (на прикладі Чернігівської губернії): автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01*. Київ, 2008. 17 с.; Воробей Р.Б. *Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття*. Чернігів: КП «Видавництво Чернігівські обереги», 2009. 354 с.

⁶ Воробей Р.Б. *Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття (на прикладі Чернігівської губернії)*. С. 9.

повітового рівнів, підконтрольні губернському управлінню. Наприклад, казначейства були виключно касовими установами.

Як відомо, функції податкового контролю в Російській імперії виконували не лише урядові інституції на місцях, а й самоврядні організації, зокрема органи міського та земського самоуправління. Проблеми податкових повноважень губернських і повітових земських установ та їхню взаємодію з податними інспекторами у адмініструванні оподаткування нерухомого майна досліджено С. Орлик¹. Авторка указує, що «головною причиною, яка затримувала розвиток системи оподаткування нерухомого майна, ... була невпорядкованість фіскальних повноважень земських інституцій, зокрема, погана організація оціночних робіт на всіх рівнях, зумовлена законодавчою невизначеністю та несвоєчасністю прийняття законодавчих, інструктивно-методичних підзаконних актів, які встановлювали б порядок та методику проведення оціночних робіт на всій території імперії одночасно»². Фіскальним повноваженням міщанських самоврядних інституцій присвячений окремий параграф монографії В. Шандри. Авторка переконана, що «вчасна сплата в повному обсязі державних податків була основним показником діяльності міщанських управ і старост»³. Проте, органи міського та земського самоуправління здійснювали свою діяльність у тому числі й фінансову під контролем державних інституцій, особливо органів поліції. Щодо цього, до досить слушно підкреслила дослідниця права І. Рязанцев, що «поліція постійно наглядала за органами селянського станового самоврядування та застосовувала до них адміністративний примус. При цьому

---

¹ Орлик С.В. Державний податок на нерухоме майно в Російській імперії (друга половина XIX–початок XX ст.). *Зб. наук. праць Черкаського державного технологічного університету. Сер.: Економічні науки.* 2011. №29. С. 123–127.; Орлик С.В. Проблеми визначення бази оподаткування для податку на нерухоме майно (XIX–початок XX ст.). *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки.* 2011. №20. С. 236–243.; Орлик С.В. До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії. *NOVA UKRAINA. Zeszyty historyczno-politologiczne.* 2012. № 12. С. 5–13.

² Орлик С.В. До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії. С.13.

³ Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні. (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С.197.

поліцейських часто-густо не цікавило, до сплати яких платежів примушувати селянську громаду»¹.

Стосовно новітніх досліджень митної політики уряду Російської імперії та її реалізації в Наддніпрянській Україні, то необхідно відмітити, що ця проблема є більш популярною серед сучасних дослідників², аніж податкова політика. Перш, за все необхідно зазначити, що проблеми митної політики розглядаються у ряді дисертаційних досліджень³, у тому числі на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук⁴. Дослідники цілком слушно вказують, що в результаті імперської митної політики, Наддніпрянську Україну «було перетворено на постачальника дешевої сировини для промисловості європейських країн і основного споживача їх промислової продукції»⁵.

Незважаючи на наявність дійсно аналітичних праць з історії оподаткування та становлення й діяльності органів податкового контролю в Наддніпрянській Україні, останнім часом з'явилися публікації з досить поверховим рівнем висвітлення деяких аспектів зазначеної проблеми. На нашу думку, названий недолік можна помітити у дослідженнях І. Ковальчук, О. Білявської, А. Поляка, В. Левицького, А. Берестового та М. Василенко. Так, зокрема, дослідниця історії

¹ Рязанцева І. М. Поліція і боротьба з правопорушеннями у фінансовій сфері під час реформ 60–70-х років XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії. *Право і безпека*. 2010. № 3. С. 59.

² Риси́ч Й.Л., Новосад Б.М., Морозов О.В. Історія митної справи та митної політики в Україні: навч. посіб.. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2000. 68 с.; Бойко В.М., Багрій-Шахматов Л. В., Попов Г. В. Історія митної справи. К. : Видавець Вадим Карпенко, 2002. 50 с.; Колесников К.М., Морозов О.В., Виноградов Г.М., Дячок О.О. Історія митної справи в Україні. К. : Знання, 2006. 606 с.; Гордуновський О. М. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст. Черкаси: Пономаренко, 2009. 36 с.

³ Морозов О.В. Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX - на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2002. 207 с.; Ковальський В. К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2004. 173 с.

⁴ Пилипенко О. Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861-1914 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Київський славістичний університет. К., 2010. 40 с.; Морозов О. В. Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII - початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012. 431 с.

⁵ Пилипенко, О. Є. Українські землі. С. 15.

права І. Ковальчук, не зважаючи на задекларовану у назві статті проблему «Правове регулювання оподаткування населення українських земель у складі Російської імперії», не лише жодного разу не вказала на особливості оподаткування українських земель, ще й приписала їм ніколи не існуючі в Україні податі і збори, особливо за часів Петра І. Цікаво, що за версією білоцерківської юристки Російська імперія існувала в 1714-1716 рр.¹, а податкові зобов'язання українських селян І. Ковальчук чомусь регулює Указом про устрій селян Царства Польського від 19.02.1864 р.². Окрім цього авторка, абсолютно не орієнтуючись у історії фінансів Російської імперії тиражує російських міф, проте, що «напередодні Першої світової війни Росія займала досить міцне фінансове становище»³.

О.Білявська, не лише зробила із професорки Валентини Шандри – Валентину Шандуру⁴, а й вдалася до відвертої фальсифікації історії України XIX ст. Так, авторка стверджує, що «після запровадження реформ 1860-х рр. відбулися певні зміни в структурі губернської адміністрації: з'явилися присутствія (присутні місця), палата державного майна, скарбниця для обліку податків, прибутків і витрат губернії, яку очолював віце-губернатор»⁵. На жаль авторці цієї нісенітниці, не відомо, що Палата державних маєтностей була відкрита в Києві ще 1840 р.⁶, а губернський орган який відав фінансовими справами губернії не був скарбницею, він мав назву Казенна палата, яку ще з 1837 р. очолював не віце-губернатор, а голова⁷. Інший автор, згаданий вище А. Поляк стверджує, що «із початком визволення слов'янських земель від

---

¹ Ковальчук І.В. Правове регулювання оподаткування населення українських земель у складі Російської імперії. *Часопис Київського університету права*. 2009. №4. С.70.

² Там само. С. 72.

³ Там само. С. 73.

⁴ Білявська О.С. Міське самоврядування Києва в системі органів централізованого адміністративного управління російської імперії у XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 43, 53.

⁵ Там само. С.45-46.

⁶ Шандра В. Палати державних маєтностей. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / голова редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 30.

⁷ Орлик В. Казенна палата. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4. С. 20–21.

монголо-татарського панування в XIV столітті розпочався другий етап становлення податкових органів на українських землях, який тривав до кінця XIX – початку XX століть. Це був період перебування українських земель у складі інших держав»¹. Очевидно, що наведена теза суперечить навіть окремим положенням шкільного курсу історії України.

Певний подив викликає невідповідність статті В. Левицького задекларованій назві «Економічна політика Російської держави щодо легкої промисловості в українських губерніях в другій половині XIX–на початку XX ст.»², адже складовою економічної політики держави є й податкова політика, проте, автор навіть не згадує про те, що підприємства легкої промисловості були платниками податків.

А. Берестовий та М. Василенко у спільній статті «Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст.» цілком справедливо вказують, що «деякі аспекти діяльності податкових інспекторів залишилися поза увагою дослідників», ставлячи за мету своєї публікації «проаналізувати функції податкових органів Російської імперії кінця XIX ст. та податкових інспекторів зокрема»³. Проте незрозуміло, що автори мали на увазі, коли намагалися висвітлити раніше не досліджені аспекти діяльності податківців, послуговуючись лише опублікованими працями та нормативно-правовими документами? Автори залишили поза увагою низку наукових праць сучасних українських істориків, правників та економістів, зокрема М. Бармака, О. Головка, О. Євтушенко, В. Орлика, С. Орлик, А. Пантелеймоненка, В. Шандри, Б. Шевчука і навіть А. Берестового – співавтора аналізованого дослідження. Окрім цього, у статті розглядалася неіснуюча інституція – «податкові інспектори», адже в досліджуваний період був створений і діяв

---

¹ Поляк А. В. Становлення й розвиток податкових органів на українських землях. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. №2. С. 81.

² Левицький В. Економічна політика Російської держави щодо легкої промисловості в українських губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 1. Ч. 1. Тернопіль. С. 39–43.

³ Берестовий А.І., Василенко М.П. Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст. *Український селянин*. 2017. Вип.18. С. 86.

інститут «податних інспекторів». Різниця полягає у відмінності понять «подать» і «податок». Така методологічна помилка якраз і пов'язана із нехтуванням А. Берестовим та М. Василенко здобутками сучасної української історіографії як власне з проблем діяльності органів податкового контролю, так і методології дослідження проблем економічної історії загалом та податкової політики зокрема.

Щодо досліджень зарубіжних учених¹, то проблеми податкової та митної політики Російської імперії переважно досліджують сучасні російські науковці. У їхніх працях розглядаються як загальноімперські проблеми², так і їхня екстраполяція на конкретний регіональний, переважно губернських зріз³

---

¹ Gorlin R. Problems of tax reform in imperial Russia. *Journal of Modern History*. Vol.49. №2/ 1977. P. 246–265.; Bowman L. Russia's First Income Taxes: The Effects of Modernized Taxes on Commerce and Industry, 1885-1914. *Slavic Review*. Vol.52. №2. 1993. P.256-282.; Kotsonis Y. «Face-to-Face»: The State, the Individual and the Citizen in Russian Taxation, 1863-1917. *Slavic Review*. Vol.63. №2. 2004. P. 221–246.

² Лаптева Л. Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века). МОСКВА: Ин-т гос-ва и права РАН, 1998. 151 с.; Долакова М. И. Таможенные пошлины в системе доходов государственного бюджета в период Российской империи. *Юридическая наука: история и современность*. 2012. №2. С. 105–108.; Вородюхин С. Е. Роль гербового сбора в бюджете Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. *Известия Юго-Западного государственного университета*. 2014. №3. С. 159–165.

³ Кравцова Е.С. История сбора налогов в российской провинции на рубеже XIX – XX столетий. Курск: Курский гос. Мед. Ун-т, 2007. 164 с.; Вородюхин С.Е. Анализ поступления доходов от гербовых сборов в казну Российской Империи в период 1908-1910 гг. (на примере Курской губернии). *Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: История и право*. 2015. №1. С. 112–116.; Вородюхин С.Е. Роль податных инспекторов в гербовых ревизиях в Курской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. *Личность, общество, государство: проблемы прошлого и настоящего: сб. науч. ст.* Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 70-летию Победы в Великой Отечественной войне. Курск, 2015. С. 334–339.; Петров Ю.И. История становления податной инспекции в западных губерниях России в конце XIX столетия. МОСКВА: Ленанд, 2015. 224 с.; Кириллов А.К. От подушной подати к подоходному налогу: податные реформы капиталистической России и их воплощение в Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Новосибирск: Параллель, 2017. 178 с.

2.3. Державне регулювання грошового обігу та фінансово-кредитних установ в інтерпретаціях науковців.

Зацікавленість до проблеми державного регулювання грошового обігу та організації фінансово-кредитної системи у Російській імперії у **дореволюційній історіографії** почала виникати з середини ХІХ століття, коли настала необхідність в удосконаленні та реформуванні існуючих на той час державних фінансів у сфері грошового обігу та державному регулюванні розвитку приватних фінансів в умовах прискореного розвитку капіталістичних відносин. Увесь масив досліджень цих проблеми ми поділили на два взаємопов'язаних напрямки: 1) дослідження у сфері фінансової політики уряду Російської імперії, зокрема грошового обігу та фінансово-кредитної системи: М. Х. Бунге¹, К. Ф. Головін², О.М.Гур'єв³, І. І. Кауфман⁴, П. П. Мигулін⁵, В. Т. Судейкін⁶, П. Х. Шванебах⁷, Д. І. Піхно⁸ та ін., та 2) дослідження розвитку банківництва: С. Антонов⁹, О. О. Гольденвейзер¹⁰, А.Б. Біман¹, М. І. Боголепов², Л. М. Варшавський³, Л. М. Яснопольський⁴ та ін.

¹ Бунге Н.Х. Заметки о современном экономическом кризисе в России. *Журнал для акционеров*. 1860. № 194. С. 1462–1463.

² Головин К.Ф. Наша финансовая политика и задачи будущего, 1887-1898. СПб., 1899. 261 с.

³ Гурьев А.Н. Реформа денежного обращения. СПб., 1896. Ч.1: Влияние бумажных денег на народное хозяйство. 152 с.; Его же. Денежное обращение в России в XIX столетии: Исторический очерк. СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. 253 с.; Его же. Очерк развития кредитных учреждений в России. Санкт-Петербург, 1904. 250 с.

⁴ Кауфман И.И. Кредитные билеты, их упадок и восстановление. СПб., 1888. 393 с.; Его же. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX в. СПб., 1910. 268 с.

⁵ Мигулин П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893 - 1902). Харьков : типолитограф. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1902. 324 с.; Его же. Наша банковая политика (1729-1903) : Опыт исследования. Харьков : тип. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1904. 439 с. URL : <http://books.e-heritage.ru/book/10080377>

⁶ Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. 520 с.

⁷ Шванебах П. Х. Денежное преобразование и народное хозяйство. СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. 237 с.

⁸ Піхно Д.І. Коммерческие операции Государственного банка. К. : Унив. тип., 1876. 121 с.; Его же. Финансовые заметки Киев : тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1909. 48 с.

⁹ Антонов С. Взаимный кредит за 1907 – 1911 гг. *Промышленность и торговля*. 1911. № 23. С. 475–478.

¹⁰ Гольденвейзер А. А. Зачатки банкового дела. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Типография 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 23–32.

Одним із визначальних елементів фінансової політики у сфері грошового обігу беззаперечно можна вважати грошову реформу проведену з-за часів Міністра фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте у 1895-1897 рр., яка перевела грошову систему на золотий монометалізм. Тож у науковому середовищі фінансистів, економістів та юристів виникла жвава дискусія щодо необхідності, доцільності та механізму її проведення, здійснювалося прогнозування її результатів. А після фактичного проведення цієї реформи, науковці та державні діячі аналізували її результати, критикували, надавали оцінку економічним та фінансовим наслідкам. З даного приводу професор П.П. Мигулін зазначав, що інтерес науковців після проведення реформи знизився і «не викликало жвавого обговорення, яке ми зустрічали під час створення і обговорення проекту»⁵. Але з часом проведена грошова реформа потрапила під серйозні випробування світової фінансово-промислової кризи 1899-1902 рр. в умовах якої почали проявлятися її слабкі сторони та неспроможність аграрної російської держави утримати «золотий блиск» золотого монометалізму у її «дерев'яній» грошовій системі.

Серед затятих прихильників грошової реформи (1895-1897 рр.) слід відмітити чиновника міністерства фінансів, який вважався наближеним одноступенем самого Міністра фінансів С. Ю. Вітте – О. М. Гур'єва, який у своїй праці «Реформа денежного обращения»⁶, яка складалася із 2-х частин, у першій

---

¹ Бимман А.Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней. Санкт-Петербург, 1914. 116 с.

² Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 283–330.

³ Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи. Одесса, 1910. С. 148.

⁴ Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банкового кредита в России. *Банковая энциклопедия*. К.: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 269–282.; Его же. Государственный банк. Его современное устройство и коммерческие операции. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 331–370.

⁵ Мигулин П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893 – 1902). Харьков : типо-литограф. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1902. С. 228.

⁶ Гурьев А.Н. Реформа денежного обращения. СПб., 1896. Ч.2: Критический обзор возражений против денежной реформы: в 3-х вып. (Вып. 1. С. 161–268. ; Вып.2. 273–548.; Вып. 3. С. 549–816.

частині відстоював основні положення цієї реформи, а у другій частині трьома окремими випусками наводив «критичний огляд заперечень проти грошової реформи», які вийшли у світ у самий розпал цієї реформи (1896 р.).

Апологетом цієї грошової реформи можна вважати відомого науковця у сфері грошового, професора політекономії Ілларіона Гнатовича Кауфмана і зовсім не випадково, оскільки він також брав участь у її розробці будучи радником Міністра фінансів С. Ю. Вітте з цього питання. У своїх монографіях він часто через призму історичної генези досліджував російську грошову систему, аналізував проведені раніше грошові реформи та зміни у карбуванні монет, особливу увагу приділивши емісії срібних та золотих монет різними російськими царями, досліджував появу паперових грошей та окреслив проблеми та перспективи їхнього обігу, науково обґрунтовував грошову реформу С. Ю. Вітте 1895-1897 рр. у переході до золотого монометалізму¹. Окремий комплекс його наукових праць був присвячений реформі кредитної грошової системи та розвитку банківництва у Російській імперії².

Досить цікаві, навіть революційні погляди на грошову систему Російської імперії висловлював математик В. Гартц. Свої думки автор детально виклав у брошурі, де розглянув питання округлення цін, найвигідніші, на його думку, номінали для монет, вказав на прогнозований практичний результат монетної реорганізації та ін.³ На його переконання існуюча на той час десяткова монетна система «не мала ніякої розумно обґрунтованої для свого існування причини, приносить в теперішній час безсумнівну шкоду»⁴. Ці ж самі ідеї, часто із

---

¹ Кауфман И.И. Кредитные билеты, их упадок и восстановление. СПб., 1888. 393 с.; Его же. Кредитные билеты. Их упадок и восстановление. СПб. : тип. В. С. Балашева, 1888. 383 с.; Его же. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX в. СПб., 1910. 268 с.; Его же. Из истории бумажных денег в России. СПб. : тип. «Север», 1909. 292 с.

² Кауфман И. И. Кредит, банки и денежное обращение. СПб. : тип. А.Е. Ландау, 1873. 928 с.; Его же. Реформа кредитной денежной системы. *Вестник Европы*. СПб., 1875. Т. 2. С. 365–399.; Его же. Статистика русских банков. СПб. : Центр. стат. ком. МВД, 1872. Ч. 1. 355 с.; 1875. Ч. 2. 545 с.

³ Гартц В.Ф. Проект монетной реорганизации Санкт-Петербург : Тип. Глазунова, 1896. 67 с.

⁴ Там же. С. 1.

повторами тексту В. Гартц опублікував у іншій брошурі¹. Автор пропонував встановити монетні номінали 1, 2, 4, 8, 16 і 64 коп. та залишити 1 руб.² Проте, ці проекти петербурзького математика залишилися лише його проектами, хоча й мале певне раціональне зерно, особливо з точки зору споживача.

Після проведеної грошової реформи 1895-1897 рр. видатний харківський професор П. Мигулін видав свою монографію у якій детально проаналізував передумови які склалися для проведення цієї реформи, розглянув основні тези проекту грошової реформи та дискусії, яка проводилася у суспільстві з приводу впровадження її у життя. Автор зазначив, що реформа позитивно вплинула на розвиток економіки країни, «1895-1898 р. були роками найбільшого розквіту нашого держ. кредиту за кордоном ...», у бюджетній сфері «наші державні фінанси процвітали...», «промисловий розвиток країни, здавалося, рухався гігантськими кроками», «у 1897 р. наш торгівельний баланс створився на нашу користь...», «збільшувалися ціни на землю і на нерухомість, підвищувалися підприємницькі прибутки, збільшилися заробітки у більшості промислів, зростали вклади у ощадні каси, зростали вклади у приватних банках, ..., збільшувалися ресурси державного банку, з легкістю розміщувалися облігації іпотечних банків, почали розбудовуватися міста...»³ і все це продовжувалося до настання світової грошової кризи яка розпочалася у другій половині 1898 р., яка призвела до промислово-грошової кризи у Російській імперії у 1899-1901 рр. – «золоті запаси наші зникали», «нам не було чим розраховуватися за нашими закордонними боргами», «вимушені або повертати позичене у З. Європи золото або знову позичати у неї гроші, будь-яким чином відстоювати свої золоті запаси, – основи конче необхідного нам правильного грошового обігу. Почалася “боротьба за золото”»⁴. Автор наголошував, що такі виклики і потрясіння для російського грошового обігу, який базувався на золотому монометалізмі

---

¹ Гартц В.Ф. Новые денежные монеты: проект. Санкт-Петербург : Тип. А.В. Суворина, 1909. 44 с.

² Там само. С. 8.

³ Мигулин П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893 - 1902). Харьков : типо-литогр. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1902. С. 236–237.

⁴ Там само С. 271.

потребували від Міністерства фінансів вжиття ряду активних заходів¹, які він оцінював позитивно і не піддавав особливій критиці.

Фундаментальною можна вважати монографію П. Мигуліна «Наша банковая политика (1729-1903)»² у якій автор розглянув історію становлення російської банківської системи з часу створення перших казенних банків які стали фундаторами державного і комерційного кредиту, «перший такий банк виник у 1729-1733 рр. при монетній конторі, яка видавала короткотермінові позики під заставу дорогоцінних металів, за порівняно низькі відсотки (8%)»³ і до створення і успішного функціонування Державного банку та держаних іпотечних банків – Селянського поземельного і Дворянського земельного банків, розширення та розвитку широкої сітки комерційних банків. Автор ретельно проаналізував динаміку банківської політики в Росії, особливу увагу приділивши політиці останнього (на час написання книги) Міністра фінансів С.Ю. Вітте. У підсумку автор виклав своє бачення російської банківської системи під гегемоном Державного банку: «Державний банк потребує корінної реформи, щоб стати потужним центральним емісійним банком, котрий регулюватиме грошовий обіг в країні, керуватиме політикою приватних банків та наглядатиме за їхньою діяльністю», а з метою поліпшення кредитування сільського господарства і промисловості необхідно створити «Центральний сільськогосподарський банк» та «Центральний промисловий банк», а «станові казенні іпотечні банки необхідно перетворити у нестановий державний банк, котрий візьме на себе організацію іпотечного кредиту у країні у зв'язку із загальною нашою (в т.ч. колоніальною) політикою. Приватні і громадські банки, на основах взаємності і акціонерні, звичайно, залишаться, в тому числі навіть іпотечні ..., але виключно під суворим наглядом уряду (ревізія їх звітів держ. контролем). Вся ця реформа доволі проста і реально здійсненна»⁴.

---

¹ Там само. С. 304 – 324.

² Мигулин П. П. Наша банковая политика (1729-1903): Опыт исследования. 439 с.

³ Там само. С. 1.

⁴ Там само. С. 439.

Громадський діяч К. Ф. Головін (відомий також під псевдонімом – Орловський) у своїй амбітній монографії «Наша финансовая политика и задачи будущего»¹ здійснив спробу дослідити грошовий обіг у Російській імперії у різні історичні періоди, надаючи пропозиції щодо стабілізації та укріплення курсу російського рубля, стимулювання обігу «дзвінкої монети», сміливо критикував реформи та проекти реформ кредитно-грошового обігу які проводилися раніше, в т.ч. відомий проект 1861 р. авторства Є. І. Ламанського (з 1860 р. заступник керуючого Державним банком, а з 1866 по 1881 рр. керуючий Державного банку). Проте, слід зазначити, що саме ця праця К.Ф. Головіна потрапила під нищівну критику професора П. П. Мігуліна, який охарактеризував даного автора наступним чином: «талановитий романіст, але економіст, компетентність якого більш ніж сумнівна», вказавши на те, що автор переплутав і надав недостовірні цифрові дані щодо державних позик і навіть «придумав дві якісь нові не існуючі позики», тож «залишається дивуватися... сміливості письменника, котрий взявся коментувати питання про які він має дуже слабку уяву і в яких йому, ймовірно, зовсім не легко розібратися...»².

Імперський державний діяч, таємний радник та керуючий Головним управлінням землевпорядкування та землеробства П. Х. Шванебах у своїй праці дещо скептично відносився до грошової реформи С. Ю. Вітте, оскільки вважав що вона не відповідала рівню економічного добробуту, перш за все сільського населення, яке завжди було головним товаровиробником аграрної продукції Росії. Автор книги справедливо зазначав, на тому, що «реальний устрій держави, а відповідно й устрій грошового обігу – це сільське населення, з 9/10 нашого вивозу – вирощена продукція землі. Адже саме вивозом нам доводиться підтримувати валюту, а чи можливий вивіз, коли джерела його вичерпуються?», а відтак робив висновок, про те, що якщо держава не буде приділяти цій галузі належної уваги, і йти на поступки «й навіть, якщо ідучи на допомогу селу і землеробству, довелося б дещо послабити механізм, яким підтримується золотий

---

¹ Головін К. Ф. Наша финансовая политика и задачи будущего, 1887-1898. СПб., 1899. 261 с.

² Мигулин П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893 – 1902). Харьков : типо-литограф. "Печатное дело" кн. К.Н. Гагарина, 1902. С. 232.

обіг, то й у цьому випадку від політики рішучої, свідомої і послідовної підтримки землеробства не слід ухилятися, тому що з падінням землеробства крах валюти неминучий, адже успіхи сільського господарства та підвищення матеріального і морального стану російського селянина стали б для валюти надійною опорою»¹.

Окремі сторони грошової реформи С. Вітте потрапили під критику у працях менш відомих дослідників-економістів проблем грошового обігу таких як проф. П. А. Нікольського², проф. Л. В. Ходського³ та чиновника Л. К. Буха⁴.

У той же час, сам С. Ю. Вітте у 2-х томному виданні «Воспоминания» своєму дітищу (грошовій реформі – А.І.) присвятив окрему п'яту главу «Золота валюта» у якій описав проблеми, перепони, передумови та наслідки грошової реформи 1895–1897 рр. Усі лаври цієї реформи автор не скромно приписував собі та зазначав: «все це було зроблено виключно мною і приведено у виконання абсолютно проти течії <...> Проти цієї реформи була майже уся думаюча Росія», в той же час зазначав, що в деякій мірі «до цієї реформи готували наші фінанси мої попередники, як Бунге, так і Вишнеградський, але приготування, зроблені ними, були порівняно незначними; у їхній час не було ще визначено остаточний план грошової реформи»⁵. Пояснюючи механізм впровадження золотого монометалізму в грошовий обіг Російської імперії автор обґрунтовував її геніальність і доцільність впровадження для поліпшення фінансово-економічного становища всієї імперії. Крім того, він пропонував ввести в обіг нову грошову одиницю під назвою «русь», «яка представляла собою ціну значно менше рубля. Таким чином, я хотів рубль замінити «руссю»; навіть зразки цієї

---

¹ Шванебах П. Х. Денежное преобразование и народное хозяйство. СПб., 1901. С. 110–112, 236.

² Никольский П. А. Золотые деньги в России. *Вестник Европы*. 1900. №8.; Его же. Денежные кризисы. *Вестник Европы*. 1901. №11.

³ Ходский Л.В. Политическая экономия в связи с финансами. СПб. : Тип. из-ва «Правда», 1908. Т.2. 240 с.; Его же. К вопросу о восстановлении металлического обращения в России. СПб., 1896.

⁴ Бух Л. К. О государственных финансах. СПб.: Основа, 1906. 86 с.; Его же. Государственный банк и денежная реформа. *Народное хозяйство*. 1901. №10. С. 1–20.

⁵ Витте С. Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. Ленинград: Гос. изд-во, 1924. Т. 1. С. 74–75.

монети були відкарбовані», але нерозуміння і заперечення проти самої реформи змусили відмовитися від впровадження нового зразка золотої монети¹.

Створення Державного банку у травні 1860 р. та розвиток державних державного і комерційного кредиту, удосконалення та розширення повноважень цього банку були важливими темами статей і монографій дореволюційних авторів. Зокрема, економіст, професор Київського університету Святого Володимира, політичний і державний діяч Д. І. Піхно у своїй праці «Коммерческие операции Государственного банка» розглянув діяльність Державного банку з часу його створення до 1875 р., що передувало року написання праці. Провівши аналіз звітності (в т.ч. баланси) банку за 16 років (активи, пасиви, борги, стан поточних рахунків, механізм кредитування, порядок емісії кредитних білетів, резервні капітали, вклади та швидкість їх обігу тощо) дійшов висновку, що у цій сфері «необхідні корінні перетворення всієї системи» у напрямку більш активного розширення комерційних операцій Державного банку (особливо кредитування «комерсантів короткотерміновими вексельними і позиковими кредитами»), що сприяло б розвитку торгівлі і промисловості всієї країни².

До дискусії ролі та необхідності функціонального реформування Державного банку, долучився і відомий проф. М. Боголепов, який був прибічником поступових (ні в якому разі не раптових) перетворень Державного банку у Центральний «банк банків», який мав поволі скорочувати свої комерційні операції і ставати державним регулятором усієї банківської системи країни. На його думку, Державний банк вимушений вести комерційні операції через слабкість і нерозвиненість сітки комерційних банків, які в окремих регіонах імперії взагалі були відсутні (станом на написання статті 1914 р. – А. І.), а тому «цілі російські області, особливо в глушині, ...цілі галузі торгівлі і промисловості, напр. хлібна справа, мануфактурна промисловість, безсумнівно

---

¹ Там же. С. 79.

² Піхно Д.И. Коммерческие операции Государственного банка. К. : Унив. тип., 1876. С. 7, 44.

відчуватимуть нестачу кредитів» і згодом понесуть збитки¹. Автор наголошував на тісному взаємозв'язку Державного банку і державного казначейства, адже кошти державного казначейства являються доволі потужним фінансовим ресурсом які використовувалися Державним банком, а розгалужена «сітка казначейств, з 1897 року виконувала цілий ряд важливих банківських послуг; кількість таких казначейств у сім разів перевищувала кількість банківських відділень»².

У радянській історіографії при розгляді питань розвитку банківської системи в Російській імперії в період розвитку капіталізму у другій половині XIX – на початку XX ст. історики-марксистично суворо дотримувалися марксистсько-ленінської концепції основі тези якої були викладені у працях К. Маркса³ та В. І. Леніна (Ульянова). Чисельні твори останнього в радянський час було видано у вигляді повного зібрання творів (у 55 томах) та розглядалися як закономірний результат загострення всіх протиріч капіталізму (в тому числі фінансово-економічних) на його імперіалістичній стадії. У своїй знаменитій праці «Империализм, как высшая стадия капитализма», В. І. Ленін (Ульянов) виділив окремий розділ II «Банки і їх нова роль» де наводив дані про ріст банківського капіталу, розгалуження сітки контор і відділень крупних комерційних банків, формування галузевої спеціалізації банків які відкриваючи поточні рахунки підприємців отримували доступ до інформації «про економічне становище свого клієнта, і в результаті відбувалася повніша залежність промислового капіталіста від банку», що призводило до того, що «з боку торгівельно-промислових кіл нерідко чулися скарги на банківський «тероризм»»⁴. Тож автор дійшов висновку про те, що в умовах розвитку капіталізму в Російській імперії спостерігалася потужна залежність і зрощення

---

¹ Боголепов М. И. Государственный банк и коммерческий кредит. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Тип.2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 284–285.

² Там же. С. 290.

³ Маркс К. Капітал : в 4 т. Київ: Політвидав УРСР, 1952. Т.І. Книга 1.: Процес виробництва капіталу. 790 с.; Т.ІІ. Книга II.: Процес циркуляції капіталу. К.: Політвидав УРСР, 1952. 515 с.; Т. III. Ч. 1, 2. Книга III.: Сукупний процес капіталістичного виробництва. К.: Політвидав УРСР, 1952. 926 с.; Т. IV. Ч. 1, 2, 3. К.: Держ. в-во. політ. літер. УРСР, 1964. 560 с.

⁴ Там же. С. 337, 340.

промислового капіталу з банками, що призвело до утворення «монополії» та «фінансової олігархії»¹. Питання впливу державного та комерційного банківського капіталу на економіку капіталістичної Росії у цілому та на окремі її галузі, а також стан державних фінансів царської Росії, В. І. Ленін розглядав й у інших своїх статтях², якими було закладено методологічну основу та концептуальні напрямки для подальших досліджень зазначених питань радянськими істориками котрі, у свою чергу, щедро цитували його у своїх працях.

Тож, у радянську добу в науковому середовищі сформувався група вчених, які розглядали проблеми грошового обігу і банківництва як у загальному контексті фінансово-економічного стану Російської імперії (Росії) так і окремо розглядалася генеза банківської системи, серед них слід відмітити праці В. І. Бовикін³, І. Ф. Гіндіна⁴, Я. І. Лівшин⁵, І. І. Левін⁶, О. П. Погребинського⁷, Л. Є. Шепелева⁸ та ін.

Слід відзначити, що серед корпусу праць з історії банківської справи в Наддніпрянській Україні, які були написані в радянську добу, виділяються

¹ Там же. С. 336, 343.

² Ленин В. И. К характеристике экономического романтизма Сисмонди и наши отечественные сисмондисты: ПСС в 55 т. Москва: Гос. из-во полит. лит., 1967. Т. 2. С. 119–262.; Его же. Развитие капитализма в России. МОСКВА: Гос. из-во полит. лит., 1967. Т. 3. С. 1–609.; Его же. Из экономической жизни России: ПСС в 55 т. Т.6. С. 280 –291; Его же. Европейский капитал и самодержавие: ПСС в 55 т. МОСКВА: Гос. из-во полит. лит., 1967. Т.9. С. 372–379.

³ Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России (конец XIX в. – 1908 г.). МОСКВА: Наука, 1984. 287 с.

⁴ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861—1892 годы). МОСКВА: Госфиниздат, 1960. 415 с.; Его же. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. МОСКВА: Госфиниздат, 1948. 466 с. ; Его же. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков. М. : Наука, 1997. 208 с.

⁵ Лившин Я. И. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX вв. *История СССР*. 1959. №2. С. 95–117.; Его же. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала). МОСКВА: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1961. 448 с.

⁶ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Пг.: Тип. И. Белопольского, 1917. 301 с.

⁷Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. Москва, 1968. 168 с.; Его же. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX вв.). Москва, 1954. 268 с.; Его же. Финансовая политика царизма в 70—80-х годах XIX в. *Исторический архив*. 1960. № 2. С. 130–144.

⁸ Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. Л.: Наука, 1973. 347 с.

публікації А. Опрі та Н. Якименко¹. До речі, й кандидатська дисертація А. Опрі, якраз і була пов'язана з дослідженням ролі Селянського поземельного банку в реалізації століпінської аграрної реформи².

Радянські історики З. В. Атлас³, В. Є. Власенко⁴, О. Д. Гусаков⁵, О. Д. Друян⁶ та ін., котрі розглядали грошову реформу С. Ю. Вітте (1895–1898 рр.) трактували її виключно як грабіжницьку і реакційну, яка не мала користі для трудового народу, а лише збагачувала золоті запаси заможних класів купців, банкірів і промисловців, що неминуче вело до загибелі «загниваючого капіталізму» та піднятті революційних настроїв з подальшою перемогою соціалістичної революції. Поміж цими працями виділяється монографія українського радянського історика В. Є. Власенка⁷, у якій хоч і мала місце риторика «класового підходу», проте, автором проведено ґрунтовний аналіз причин, що спонукали уряд Російської імперії до проведення цієї грошової реформи та визначено наслідки її проведення.

Незважаючи на ряд негативних явищ, характерних для радянської історіографії, її заслугою можна вважати введення в науковий обіг значної

---

¹ Опря А. В. Из истории деятельности Крестьянского поземельного банка на Подолии в период столыпинской аграрной реформы (1907-1916 гг.). Тезисы докладов V-й Подольской историко-краеведческой конференции. Каменец-Подольский, 1980. С. 67–68; Його ж. Положения заемщиков Крестьянского поземельного банка в годы столыпинской аграрной реформы (на материалах Правобережной Украины). *Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научных трудов*. Днепропетровск, изд-во ДГУ, 1980. С. 152–158; Його ж. Покупные операции Крестьянского поземельного банка в Украине в годы столыпинской аграрной реформы (1906-1916). *Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР: Сб. научных трудов*. Днепропетровск, изд-во ДГУ, 1981. С. 121–129; Якименко Н.А., Опря А.В. Переселенческая политика царизма и Крестьянский поземельный банк. Вопросы истории СССР. Харьков, изд-во при ХГУ «Вища школа», 1986. С. 106–113.

² Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 История СССР. Днепропетровск, 1982. 24 с.

³ Атлас З. В. Очерки по истории денежного обращения в СССР. Москва: Гос. фин. и-во., 1940. 248 с.

⁴ Власенко В.Е. Денежная реформа в России 1895–1898. Киев, 1949. 217 с.

⁵ Гусаков А.Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. Москва, 1946. 126 с.

⁶ Друян А. Д. Очерки по истории денежного обращения в России в XIX веке. МОСКВА: Гос. фин. изд-во СССР, 1941. 125 с.

⁷ Власенко В.Е. Денежная реформа в России 1895–1898. Киев, 1949. 217 с.

кількості архівних і інших неопублікованих джерел¹, збагачення значним статистичним матеріалом. У контексті досліджень окремих галузей промисловості та розгляді торгівельно-промислової буржуазії, радянські вчені наголошували на ролі фінансово-кредитних установ у загальному процесі «загнивання капіталізму» – з даного приводу з'явилися роботи Л. Н. Колосова, Н. Л. Наниташвили, Ю. П. Колмакова² та ін.

При написанні узагальнюючих праць з економічної історії УРСР українськими істориками пізнього радянського періоду Дерев'янкіним Т. І., Голобуцьким В. О. та Горбоватим М. Д.³ використовувалися фактологічні матеріали вже існуючих наукових праць з додаванням інших історичних джерел, що дозволило виокремити економіку України дореволюційного періоду в окремий територіальний об'єкт дослідження.

Проблеми грошового обігу, кредитно-фінансової системи та банківництва, які склалися на теренах Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у **сучасній вітчизняній історіографії** представлені окремою групою дослідників А. Бойко-Гагарін⁴, Т. Дерев'янкін та О. Сайкевич⁵,

¹ Материалы по денежной реформе 1895-1897 гг. / под. ред. проф. А.И. Буковецкого. Вып.1. Петроград-Москва, 1922. 210 с.

² Колосов Л. Н. Монополии и иностранный капитал в нефтяной промышленности Грозненского района (1890–февраль 1917 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 История СССР / Институт истории АН СССР. Ленинград, 1975. 45 с.; Наниташвили Н.Л. Германский капитал в Закавказье: деятельность фирмы «Сименс и Гальске», 1860–1917. Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. 376 с.; Колмаков Ю.П. Крупная торгово-промышленная буржуазия Восточной Сибири в период монополистического капитализма (1898 – март 1917) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Иркутск: Иркутский государственный университет имени А. А. Жданова, 1971. 25 с.

³ Дерев'янкін Т. І., Голобуцький В. О., Горбоватий М. Д. Історія народного господарства Української РСР. К., 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. 463 с.; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період). К., 1970. 298 с.

⁴ Бойко-Гагарин А. С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банковский вестник*. Минск, 2017. №12(653). С. 57–68.; Його ж. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. ХІХ – початку ХХ ст. *Конотопські читання*. 2019. №10. С. 68–72.

⁵ Дерев'янкін Т. І., Сайкевич О. Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. Вип. 31–32. Київ, 2000. С. 54–67.

Ю. Демешко¹, С. Мошенський², Б. Орловський³, В. Савич⁴, І. Скоморович⁵ та ін. Деякі аспекти історії створення міських громадських банків у Російській імперії були відображені у працях українських дослідників Л. Донченко, Д. Крохмалюка, В. Міщенко і Г. Каргород, А. О. Ткаченка⁶. Зазначені науковці досліджували особливості створення міських громадських та комерційних банків у містах Наддніпрянській Україні, проводили аналіз впливу політичних і економічних причин на формування нормативно-правової бази щодо їх діяльності. Зокрема, А. О. Ткаченко вивчаючи створення та розвиток системи міських громадських банків відмітив, що саме у другій половині ХІХ ст. вони набули значного поширення. Він зазначав, що міські громадські банки, здебільшого створювалися у повітових містах, де мали місце вільні кошти та були відсутні інші кредитні установи, що сприяло розвитку системи кредитування та пожвавлювало підприємницьке середовище окремих регіонів. Однак, як застерігав автор «зловживання керівництва банків та внаслідок цього

---

¹ Демешко Ю.О. Участь купецтва у функціонуванні банківської сфери Новоросійського краю (початок ХІХ ст. – 60-ті рр. ХІХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.* Київ, 2013. Вип. 22. С. 26–33.

² Мошенський С.З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London, 2014. 453 с.

³ Орловський Б. М. Селянські господарства України і становлення ринкових відносин після реформи 1861 р. *Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць.* Вип. 29. Київ, 1997. С. 81–89.

⁴ Савич В. Державний земельний (іпотечний) банк як елемент інфраструктури іпотечного ринку. *Банківська справа.* 2004. № 3. С. 10–16.

⁵ Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: підручник. Київ, 2004. 340 с.

⁶ Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії. *Вісник Національного банку України.* 2001. №8. С. 49–53.; Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.). *Вісник НБУ.* 2000. № 9. С. 58–63.; Міщенко В. І., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (ХІХ – поч. ХХ ст.). Суми : Слобожанщина, 1999. 76 с.; Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання діяльності міських громадських банків у другій половині ХІХ ст. *Підприємництво, господарство і право.* 2001. № 8. С. 92–94.; Його ж. Положення про міські громадські банки 1862 р. як джерело нормативноправового регулювання банківської діяльності. *Збірник наукових праць, присвячений 75-річчю Державного архіву Сумської області (Суми, 25–27 трав. 2000 р.).* Суми : Сумський обласний архів, 2000. С. 79–83.; Його ж. Створення та розвиток системи міських громадських банків у Росії в другій половині ХІХ ст. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.* 2010. № 5(44). С. 211–216.; Його ж. Проблеми формування банківської системи на території України: історико-гносеологічний аспект. *Правовий вісник Української академії банківської справи.* 2013. № 2(9). С. 7-12.

посилення контролю за їх діяльністю з боку держави, а також економічна криза середини 70-х рр. спричинили скорочення їх чисельності та зменшення обігу»¹. Не менш цікавою, з історіографічної точки зору є інша праця А. Ткаченко присвячена історико-гносеологічному аспекту формування банківської системи на території України². Автор указує, що «при дослідженні кредитно-банківської проблематики дослідники доволі часто використовують поняття «банківська система», локалізуючи її «на теренах України», або характеризуючи її як «вітчизняну»»³. Учений ставить цілком закономірне питання: «до якого ж періоду вітчизняної, а можливо і європейської історії доречно застосовувати терміни «банк», «банківська система»?»⁴ А. Ткаченко, наголошує, що сформовані в Російській та Австро-Угорській імперіях кредитні системи, і установи які «будучи російськими і австро-угорськими, не могли складати на території України те, що в навчальній, науковій і довідковій літературі формулюється як «банківська система України»»⁵. Учений вказує, що для «більш чіткого підходу до вирішення проблеми слід розмежувати історичні поняття «банківська система» і «банківська діяльність» і не допускати підміни понять»⁶. А стосовно виникнення кредитних установ у Наддніпрянській Україні наприкінці 50-х – початку 90-х років XIX ст., то дослідник зазначає, що характеризуючи цей період вітчизняної історії «більш коректно говорити про формування системи кредитних установ, а не банківської системи, оскільки у законодавчій базі вживаним терміном була «кредитна установа», а не «банк»»⁷. А. Ткаченко, наголошує, що «саме ця система і отримала поширення на території України, яка входила до складу Російської імперії. Чи доречно цю

---

¹ Ткаченко А. О. Створення та розвиток системи міських громадських банків у Росії в другій половині XIX ст. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2010. № 5(44). С. 215.

² Ткаченко А. О. Проблеми формування банківської системи на території України: історико-гносеологічний аспект. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2(9). С. 7–12.

³ Там само. С. 8.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само. С.10.

систему називати «вітчизняною», чи «українською»? На нашу думку – не слід, оскільки у даному випадку ми можемо говорити про систему кредитних установ Російської імперії, яка була поширена й на територію України»¹. Також, учений цілком аргументовано вказує на те, що «банківська система будь-якої держави – це сукупність банківських установ, які створені та діють на території відповідної держави, очевидно правильним було б твердження щодо поширення на територію України у XVIII – на початку XX ст. банківських систем Російської і Австро-Угорської імперій. За відсутності власної державності у цей період твердження про формування вітчизняної банківської системи є передчасним і по-суті неправильним. Правильним, на наш погляд, було б твердження про наявність сукупності банківських установ двох метрополій, які поширювали свою діяльність на територію України»². Усі ці наукові положення отримали подальший розвиток у спільній монографії О. Ткачанка та І. Ткаченко³.

У межах свого дисертаційного дослідження І. Дружкова⁴ розглянула кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. У деякій мірі дотичним до вищезгаданого дослідження І. Дружкової можна вважати дисертаційне дослідження В. Шевченко⁵, яка розглянула аналогічні проблеми з фокусуванням проблеми безпосередньо на приватній банкірській діяльності, яка знаходилася на території Південної України XIX — початку

---

¹ Там само.

² Там само.

³ Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття–початок 30-х років XX століття). Суми: в-во «Ярославна», 2014. 252 с.

⁴ Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2004. 220 с.; Її ж. Правові умови розвитку кредитно-банківських установ в 1860-70-х рр. XIX ст. на Півдні України. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. 2005. Вип. 5. С. 42–52.

⁵ Шевченко В. В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2009. 246 с.; Її ж. Організація функціонування банкірських установ Південної України (XIX - початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* 2008. Вип. 15. С. 189–194.; Її ж. Правове регулювання банкірської діяльності у підросійській Україні (кінець XIX–початок XX ст.). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 133–139.; Її ж. Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на Півдні України в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 324.

XX ст., в якій авторка дослідила чинники, що впливали на становлення та розвиток банкірського підприємництва; з'ясувала його характерні ознаки та форми здійснення; визначила роль банкірських установ у розвитку торгівлі, промисловості та інших галузей економіки тощо. Слід зазначити, що обидві авторки приділили значну увагу розвитку приватного банківництва в м. Одесі у період XIX — початку XX ст. розглядаючи різні сторони цього процесу¹.

Важливу роль у становленні капіталістичних відносин та реалізації фінансової політики уряду Російської імперії відігравали банки. У 1860 р. було створено Державний банк Російської імперії, головне завдання якого полягало у регулюванні грошового обігу та укріпленні фінансової системи держави. Враховуючи те, що капіталістичний розвиток економіки в українських губерніях мав значні темпи зростання, саме у цих регіонах Російської імперії створюються і активно розвиваються акціонерні комерційні банки різних типів та різні не банківські фінансово-кредитні установи (товариства взаємного кредиту, товариства малого кредиту тощо). Проблеми створення, функціонування та розвитку банківської системи на теренах українських земель в умовах розвитку капіталістичної економіки в другій половині XIX – на початку XX ст., розглядалися І. Шандрою²,

Проте, в даному напрямку слід вирізняти окремі два головних напрямки досліджень даного питання. З одного боку розглядається розвиток банківської системи та роль Державного банку Російської імперії у формуванні та укріпленні державних фінансів, з іншого боку, розглядається їхня роль – у розвитку приватних фінансів (розвитку галузей економіки) країни.

В останні десятиріччя з'явився цілий корпус наукових праць з проблем кредитно-фінансової та банківської діяльності на теренах українських губерній

---

¹ Дружкова І. С. Формування та розвиток кредитно-банківських установ в Одесі в пореформений період (1870-х рр.). С. 90–98. URL : <http://istznu.org/page/issues/21/21/druzhkova.pdf> ; Її ж. Приватні кредитні заклади Одеси (1796-1830 рр.). *Записки історичного факультету*. 2001. №11. С. 246–249.; Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К., 2010. 266 с.

² Шандра І.О. Розвиток банківської справи та її організаційних форм в Україні (другій половині XIX – на початку XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXII. С. 145–149.

Російської імперії, зокрема, праці А. Пантелеймоненка¹, В. Марочко², В. Половця³, В. Власенко⁴, О. Краснікової⁵, В. Терещенко⁶, Н. Новікової⁷, А. Опрі⁸, М. Орлика⁹.

Дослідниця В.О. Венгерська стала однією із перших сучасних українських науковців, які займаються дослідженням проблем історії банківництва в українських губерніях Російської імперії. Авторка вивчала питання утворення та діяльності державних банківських установ на Правобережній Україні в пореформений період¹⁰ у контексті дисертаційного дослідження кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.¹¹

¹ Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.): автореф. дис... канд. економ. наук: 08.01.04. Київ, 1994. 20 с.

² Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). К., 1995. 217 с

³ Половець В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). Чернігів, 1996. 137 с.

⁴ Власенко В. І. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський державний університет. Харків, 1998. 17 с.

⁵ Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04. Київ, 1999. 17 с.; Її ж. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : історико-економічне дослідження. Полтава: РВВ ПДАА, 2018. 237 с.

⁶ Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2005. 19 с.

⁷ Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01. К., 2008. 20 с.

⁸ Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 186 с.

⁹ Орлик М. В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії та Наддніпрянській Україні у другій половині ХVІІІ–на початку ХІХ ст. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2018. Вип.1 (43). С. 75–82.; Його ж. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Економічний вісник університету: зб. наук праць*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 42 С. 217–223.; Його ж. Еволюція лихварства в Наддніпрянській Україні (друга половина ХVІІІ–початок ХХ ст.). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія: Економічні науки. Полтава, 2019. Вип.1(92). С. 6–14.

¹⁰ Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. К., 1997. 40 с.

¹¹ Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Житомирський інженерно- технологічний ін.-т. Житомир, 1998. 196 с.

О.Краснікова в своїх дослідженнях дійшла висновку, що «існуюча тривалий час в радянській історичній науці теза про розорення як основної причини продажу дрібними товаровиробниками своїх сільськогосподарських угідь на матеріалах Лівобережної України не підтвердилась. Як виявилось, українські селяни продавали свої наділи головним чином для того, щоб одержати кращі і більші ділянки землі у своєму регіоні, або далеко за його межами»¹.

Про значну роль банківських кредитів, які отримували підприємства окремих галузей промисловості в українських губерніях, як від приватних так і державних банківських установ у період ХІХ–на початку ХХ ст., наголошували у своїх монографіях українські вчені: М. Москалюк² та В. Левицький³.

У рамках дисертаційного дослідження І.Новіковою було проведено дослідження розвитку банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.)⁴. У результаті свого дослідження, авторка дійшла висновку, що банківська система, яка була функціонувала на території українських губерній у порівнянні з імперською в

¹ Краснікова О.М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історико-економічне дослідження. С. 201.

² Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Тернопіль: Вид-во Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.; Його ж. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2012. 299 с.; Його ж. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : монографія. Тернопіль : Рада, 2009. 336 с.

³ Левицький В. О. Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : монографія. Броди : Просвіта, 2018. 391 с.

⁴ Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (другої половини ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.00.01. Київ, 2009. 19 с.; Її ж. Загальноросійська політика та її роль у становленні та розвитку вітчизняної банківської системи ринкового типу в другій половині ХІХ ст. *Фінансова система України: становлення та розвиток: Збірник наук. праць*. Острого: вид-во Національний університет «Острозька академія», 2007. Вип. 9. Ч.3. С. 130-140.; Її ж. З історії становлення вітчизняної банківської системи ринкового типу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 8 (62). С. 3–9. ; Її ж. Організація банківської справи на Поділлі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2006. № 12 (67). С. 131–135.; Її ж. Становлення банківської системи Києва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: економіка. 2006. № 90. С. 50–53; Її ж. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині ХІХ ст.: структура та функціональне призначення. *Історія народного господарства та екон. думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 172–180.

цілому «характеризувалася більш розвинутою мережею іпотечних банків та банківських установ дрібного кредиту, в той час, як розвиток системи комерційних банків через загальну централізацію комерційного кредитного обороту в державі значно поступався загальноімперському. Однак, порівняно з іншими регіонами дореволюційної Росії, Україна мала більш розвинуту систему комерційного кредиту. <...> Українські банки мали більшу комерційну спрямованість своєї діяльності, тобто виступали як організатори оборотних капіталів своїх клієнтів», водночас спостерігався порівняно слабкий розвиток в Україні системи місцевих акціонерних комерційних банків, які були залежні від філіалів загальноімперських банків¹. Окрім того, авторка зупинилася на юридичних особливостях діяльності Земельного банку Херсонської губернії із закладними, що належали польським землевласникам.

Розвиток банківського і не банківського кредитування безпосередньо на території Наддніпрянської України у другій половині XVIII – на початку XX ст. розглянув у своїх статтях дослідник економічної історії, економіст М. Орлик. Зокрема, у статті «Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.» автор зупинився на створенні перших недержавних банків Наддніпрянщини, товариств взаємного кредиту та кредитних кооперативів, а також дослідив механізм кредитування та дійшов висновку, що «саме недержавні банки Наддніпрянської України, зокрема Херсонський Земський Банк та Харківський Земельний Банк, стали прикладом для формування аналогічних банківських установ по всій імперії»².

Проблеми ліквідності цінних паперів, зокрема, кредитних документів, так званих 5-ти % викупних свідоцтв і 5-ти % банківських білетів, які поміщики отримували в якості компенсації за відчужувану на користь селян землю,

---

¹ Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (другої половина XIX – початок XX ст.). С. 13.

² Орлик М. В. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Економічний вісник університету: зб. наук праць*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 42. С. 221.

висвітлені в статтях В. Яшина¹ та К. Полоз². Так, зокрема, В. Яшин вказує, що дані цінні папери закладалися поміщиками за значно нижчою ціною, зокрема банківський білет 1 руб. за 30 коп., а викупне свідоцтво за 15 коп.³

Враховуючи те, що у XIX – початку XX ст. – в період утвердження та розвитку капіталістичних відносин, деякі Міністри фінансів Російської імперії (Д. О. Гурьев, Є. Ф. Канкрин, М. Х. Рейтерн, М. Х. Бунге, С. Ю. Вітте), час від часу, проводили або здійснювали спроби здійснити певні грошові реформи, тож вони ставали предметом досліджень сучасних українських науковців. Зокрема, С. Орлик⁴ у своїх статтях звернула увагу на проблеми проведення грошової реформи, яка проводилася у 1862-1863 рр. за патронатом імперського Міністра фінансів М.Х. Рейтерна. Авторка звернула увагу на те, що зазначену реформу було проведено із залученням значної зовнішньої позики на суму 15 млн фунт стерлінгів, яка укладалася через посередництво банків «Н. М. Ротшільда і сини» в Лондоні та «Ротшильд і брати» в Парижі, відповідно в обіг надійшло додатково близько 88,5 млн крб у дзвінкій монеті. Дослідниця наголосила, на тому, що головною метою позики було підкріплення розмінного фонду кредитних квитків, але значні прорахунки Державного банку пов'язані зі штучним підвищенням курсу кредитного рубля призвели до того, що «протягом 1862 року прогнозний курс було протримано, але у 1863 році підвищення ціни кредитного (паперового) рубля призвело до спекуляції на ринку цінних паперів, а нестабільна політична ситуація (в т.ч. польське повстання 1863-1864 рр.,

¹ Яшин В.О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 30–43.

² Полоз К. Первісне накопичення капіталу в Наддніпрянській Україні (XIX ст.). *Переяславський літопис*. 2017. Вип. 11. С. 33–42.

³ Яшин В.О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. С. 34.

⁴ Орлик С. Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії. *Наукові записки з української історії : зб. наук. статей*. 2013. Вип.33. С. 259–262.; Orlyk S. Financial reforms and currency in the Russian Empire in the 60-ies of the XIX century. *Pieniądz a propaganda. Wspólne dziedzictwo Europy*. Warszawa, 2015. P. 212–216.; Її ж. К вопросу денежной реформы 1862-1863гг. в Российской империи. *Деньги, экономика и общество: материалы междунар. нумизматического симпозиума при САН (г. Кошице, Словакия, 16-19 мая 2013 г.)*. Кошице, 2013. С. 82–83.

негативний вплив селянської реформи 1861 р.) сприяли неконтрольованому вивезенню капіталу (золота) за кордон»¹.

Про успішну грошово-кредитну політику російського уряду у період проведення селянської реформи йшлося у статті «Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України» В.Б. Молчанова, який стверджував, що заходи Державного банку, проведені з 1 травня 1862 р. по 1 листопада 1863 р. (міністр фінансів М.Х. Рейтерн – А.І.), зі здійснення розміну кредитних білетів та вилучення з обігу 54,6 млн руб. паперових грошей, дозволили «певною мірою стабілізувати кредитно-грошовий ринок, який позитивно вплинув на зростання темпів промислового виробництва і добробуту населення в цілому»².

У цілому досвід зазначеної грошової реформи та комплекс подальших урядових стабілізаційних заходів став у пригоді наступним більш успішним грошовим реформам, зокрема з-за міністерства С. Ю. Вітте (1895-1897 рр.), яка також ставала предметом як історичних так і економічних наукових досліджень. Так, аналіз впливу грошової реформи, яка була проведена Міністром фінансів С. Ю. Вітте (1895–1898 рр.) на життєвий рівень населення підросійської України було здійснено у статті В. Молчанова³. Досліджуючи фінансовий стан Російської імперії в умовах якого проводилася грошова реформа, яка передбачала запровадження золотомонетного стандарту автор дійшов висновку, що «введення золотої валюти зміцнило державні фінанси та стимулювало економічний розвиток Росії. На кінець XIX ст. за темпами зростання промислового виробництва імперія Романових обігнала європейські країни...», «реформа посилила розвиток промисловості й залізничного будівництва, що сприяло поліпшенню добробуту широких верств населення зокрема підросійських земель України. ... завдяки запровадженню золотого стандарту,

---

¹ Орлик С. Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії. *Наукові записки з української історії : зб. наук. статей*. 2013. Вип.33. С. 259–260.

² Молчанов В.Б. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 102.

³ Молчанов В. Б. Вплив грошової реформи С. Ю. Вітте (1895–1898 рр.) на життєвий рівень населення Підросійської України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 129–150.

кількість угод з купівлі-продажу землі в українських губерніях зростає у сотні разів. Це сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва і розвитку промисловості», було ліквідовано інфляцію, «адже при вільному обміні паперових грошей на золото темпи зростання цін стали мінімальними»¹.

Певні аспекти діяльності банківських установ на теренах Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. висвітлені в працях краєзнавця І. Рукавіцина².

Становлення та розвиток банківської системи в Російській імперії у цілому широко досліджуються **російськими та білоруськими науковцями**, зокрема: К. Бруханчик³ (К. Дроздова)⁴, Б. Ананьїч⁵, С. Мартинов⁶, В. Погребінська⁷, С. Саломатіна⁸, І. Шапкін⁹, та ін. Діяльність та історичний розвиток Державного банку Росії, становлення грошової системи у період XIX – на початку XX ст., коли проводилися основні реформи у напрямку переходу від срібного до

---

¹ Там само. С. 148.

² Рукавицын И.А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях в 2 т. К.: Книга-плюс, 2013. Т. 1. 352 с.; Т. 2. 368 с.; Рукавицин І. Установи Державного банку на українських землях на початку XX століття. *Вісник Національного банку України*. 2013. №5. С. 4–9.

³ Бруханчик Е. А. Русская историография кредитно-финансовой системы Российской империи (1861 – 1914): подходы к изучению, методология и методика исследования. *Журнал Белорусского государственного университета. История*. 2019. № 3. С. 101–109.; Её же. Положение банковских служащих в белорусских губерниях Российской империи в начале XX в. *Труд. Профсоюзы. Общество*. 2011. № 3. С. 75–77.

⁴ Дроздова Е.А. Уровень образования банковских служащих в Беларуси (начало XX в.). *Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI в.*: мат. научно-практич. конф. молодых ученых БГПУ, Беларусь, г. Минск, 30 мая 2008 г. Минск: БГПУ, 2009. С. 110–112.

⁵ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Л., 1991. 198 с.

⁶ Мартынов С.Д. Финансы и банкирский промысел: Штиглиц, Гинцбург, Поляковы, Рябушинские. Санкт-Петербург: Пирс, 1993. 89 с.

⁷ Погребинская В.А. Социально-экономические проблемы России второй половины XIX – начала XX века. МОСКВА: ИНФРА-М, 2009. 209 с.

⁸ Саломатина С.А. Интеграционные процессы в банковской системе Российской империи в конце XIX в.: статистический анализ. *Электронный научно-образовательный журнал. История*. Москва, 2015. Т. 41. №6(8–41). URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/Salomatina_EJ_History_2015.pdf (дата звернення 1.08.2019).

⁹ Шапкин И.Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX века. МОСКВА: МАЭП, 1999. 200 с.

золотого монометалізму розглядав у своїх працях О. Бугров¹. Регіональний підхід у висвітленні діяльності імперського Державного банку застосувала російська науковиця А. Ішкіна, яка свою дисертаційну роботу присвятила діяльності одного лише Уфимського відділення Державного банку Російської імперії у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст.²

Особливості становлення грошової системи в Російській імперії, а особливо грошові реформи, які проводили або намагалися проводити різні Міністри фінансів – реформатори російського уряду у період ХІХ – на початку ХХ ст. (Д. О. Гурьев, Є. Ф. Канкрин, М. Х. Рейтерн, М. Х. Бунге, С. Ю. Вітте) детально розглядали ряд російських дослідників С. Андрюшин³, І. Левічова⁴, М. Мельников⁵, Л. Муравйова⁶, В. Степанов⁷.

¹ Бугров А. В. На пути к «золотому рублю». *Денежные реформы России: История и современность: Сборник статей*. МОСКВА: Древлехранилище, 2004. С. 68–79.; Его же. Государственный банк 1860-1917. Серия: История. Финансы. Экономика. МОСКВА: ЗАО «Интеркрим–Пресс», 2012. 263 с.; Его же. Золотой стандарт в России: выбор пути (1867–1897). *Деньги, экономика и общество*: матер. междунар. нумизматического симпозиума при САН (г. Кошице, Словакия, 16-19 мая 2013 г.). Кошице, 2013. С. 84–87.

² Ишкинина АА. Деятельность Уфимского отделения Государственного банка Российской империи во второй по-ловине ХІХ – начале ХХ в. (1865–1917 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Уфа: Башкирский государственный университет, 2010. 28 с.

³ Андрюшин С. А. Особенности денежного обращения в России: уроки истории. *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей*. М. : Древлехранилище, 2004. С. 115–124.

⁴ Левичёва И. Н. Особенности становления денежной системы и проведения денежных реформ в России в ХІХ – начале ХХ вв. *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей*. М. : Древлехранилище, 2004. С. 98–115.

⁵ Мельников М. В. Этапы проведения денежной реформы С Ю. Витте. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 15 (116). С. 49 – 54.; Его же. Судьба золотого рубля: споры между сторонниками и противниками денежной реформы С. Ю. Витте (1895-1897 гг.). *Новый исторический вестник*. 2010. № 23. С. 11–22.

⁶ Муравьёва Л. Д. Реформы министра финансов Н. Х. Бунге. *Финансы и кредит*. 2014. №17. С. 51–61.; Её же. Денежная реформа С. Ю. Витте (1895–1897 гг.). *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей*. М. : Древлехранилище, 2004. С. 79–87.

⁷ Степанов В.Л. Разработка концепции денежной реформы 1895–1897 гг.: роль предшественников С. Ю. Витте. *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей*. М. : Древлехранилище, 2004. С. 60–66.; Степанов В.Л. Предпосылки денежной реформы С.Ю.Витте: политика министра финансов И.А.Вышнеградского (1887-1892). *Отечественная история*. 2004. N5. С. 49–69.

Зокрема, діяльність ліберального державного діяча М. Х. Бунге розглянули у своїх статтях Л. Муравйова¹ та М.Рогачевська² у яких звернуто увагу на розвиток банківської системи Російської імперії (заснування у 1882 р. Селянського банку та у 1885 р. Державного дворянського земельного банку) за часів зайняття ним посади Міністра фінансів. Особливу увагу авторки звернули на проведені М. Х. Бунге фінансових заходів (в т.ч. щодо накопичення золотого запасу та урівноваження платіжного експортно-імпортного балансу країни, прийняття нового монетного закону від 17 грудня 1885 р. щодо карбування золотих і срібних грошей) з укріплення російського рубля, котрі заклали основу для проведення грошової реформи із запровадженням золотого монометалізму, яку провів у 1895-1897 рр. С. Ю. Вітте.

Створення міських громадських банків у Російській імперії у ХІХ ст. розглядали у своїх працях сучасні російські та білоруські дослідники Ю. Грузицький³, А. Кириллов⁴, Г. Кочисов⁵, С. Петішкіна⁶ та ін. Всі вони наголошували на тому, що міські громадські банки у другій половині ХІХ ст. являлися головними інвесторами та кредиторами міської промисловості і торгівлі та сприяли активізації підприємництва та розвитку міст Російської імперії.

Слід відзначити, що у працях російських науковців-початківців намітилася тенденція екстраполяції дослідження того чи іншого фінансового інституту на

---

¹ Муравьёва Л.Д. Реформы министра финансов Н. Х. Бунге. *Финансы и кредит*. 2014. №17. С. 51–61.

² Рогачевская М. А. Н. Х. Бунге – российский учёный-экономист и государственный деятель ХІХ века. *Историко-экономические исследования*. 2017. Т.18. №2. С. 279–308.

³ Грузицкий Ю. Л. Городские общественные банки дореволюционной России (история возникновения и развития). *Финансы и кредит*. 2002. №11. С. 58–62.

⁴ Кириллов А. К. Городские общественные банки как часть городского хозяйства. *Муниципальная экономика*. 2001. №2. С. 14–21.

⁵ Кочисов Г. Г. Городские общественные банки в системе местных финансов России второй половины ХІХ века : автореф. дис. ... канд. экономич. наук : 08.00.01. Москва, 2011. 25 с.

⁶ Петешкина С. Первая банковская революция в России закончилась тогда же, когда началась первая социалистическая – в 1917 году. *Деловые люди*. 1995. № 55. С. 72–76.

різні губернії, зокрема, А. Васильєв¹ у своїй дисертації дослідив діяльність банків Новгородської губернії за 1860-1914 рр., Є. Ганжов² – діяльність кредитно-фінансових установ Курської губернії, А. Кирилов³ – діяльність банків Західного Сибіру в другій чверті XIX – початку XX ст., А. Ішкіна⁴ – діяльність Уфимського відділення Державного банку Російської імперії та інші.

2.4 Ціноутворення та цінова політика російського уряду у наукових дослідженнях.

Вивченню проблеми ціноутворення та цінової політики російського уряду на теренах Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено праць не багато. Здебільшого ці питання розглядалися в контексті розгляду загальних питань розвитку економіки Російської імперії (в т.ч. українських губерній) та соціально-економічного стану населення. Історіографію зазначеної проблеми умовно поділено на три групи: 1) дореволюційну; 2) радянську та 3) праці сучасних українських та зарубіжних дослідників.

Аналізуючи дореволюційну історіографію, варто відмітити, що спеціальних праць, які б висвітлювали принципи та механізми формування цінової політики уряду Російської імперії щодо українських губерній не

¹ Васильєв ЯА. Банки Новгородской губернии и их деятельность. 1860–1914 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого. Новгород, 1998. 15 с.

² Ганжов ЕА. Провинциальные кредитно-финансовые учреждения России и их вклад в развитие народного хозяйства в период с 1861 по 1917 гг. (на материалах Курской губернии): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Белгородский государственный национальный исследовательский университет. Белгород, 2013. 25 с.

³ Кириллов А. К. Городские банки Западной Сибири во второй четверти XIX – началу XX века. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Новосибирск, 2002. 349 с.; Его же. Городские банки Западной Сибири (вторая четверть XIX – начало XX века). Новосибирск: «Офсет», 2003. 192 с.

⁴ Ишкинина АА. Деятельность Уфимского отделения Государственного банка Российской империи во второй по-ловине XIX – начале XX в. (1865–1917 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Башкирский государственный университет. Уфа, 2010. 28 с.

встановлено. Однак, питання ціноутворення в окремих галузях промисловості, зокрема цукровій розглядалися в загальному контексті розвитку цього сектору економіки.

Так, зокрема, основні напрямки політики уряду Російської імперії щодо формування цін на цукор в середині XIX ст. окреслив у своїй праці М. Ю. Цехановский¹. Автор вказував, що ціни на цукор в значній мірі залежали від розміру мита та акцизів. Уряд хотів розібратися із кризовим станом цукрової промисловості, встановити причини постійної дорожнечі готової продукції, тож створювалися урядові спеціальні комісії та направлялися незалежні експерти та інспектори (технологи, інженери) в українські губернії де була найбільша концентрація цукрових заводів (Київська, Чернігівська, Полтавська, Волинська, Подільська і Харківська губернії). Всі вони надавали у Міністерство фінансів свої записки «Про положення цукрової промисловості», та вказували, що причинами дорожнечі цукру, у порівнянні з колоніальним цукром, були не лише високі мита і акцизи, а й те, що самі цукрові виробництва «не відповідали сучасному стану техніки цукрового виробництва», «відсутність у нас швидкісних, зручних і дешевих шляхів сполучення», а тому собівартість вітчизняного цукру не могла конкурувати з дешевим тростниковим цукром. Тож задля стимулювання вітчизняних цукроварів вони пропонували підвищити ввізне мито на імпортований цукор та зменшити податки на власних виробників цукрової промисловості. У підсумку діяльності урядових комісій, 26 листопада 1863 р. було прийнято новий Статут «Про акциз з цукрового піску туземного виробництва», який вступив у дію з 1 травня 1864 р.². З даного приводу, постійно приймалися нові та вносилися зміни і доповнення до діючих законодавчих актів у 1872 р., 1890 р., 1895 р., 1903р.³. Автор наголошував на поглибленні кризи цукрової промисловості (1885-1886 рр.) наводячи наступні

---

¹ Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904). Киев: Тип. Р.К. Лубковского, 1904. С. 97. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003725661#?page=35>

² Устав об акцизе с сахарного песка туземного приготовления: Закон РИ от 26 ноября 1863 г. №40313. ПСР РИ. Соб. 2. Отд. 2. Санкт-Петербург., 1866. Т. 38. Ч.2.С. 229–243.

³ Там же. С. 23, 24, 26, 28, 37, 73, 83, 92.

цінові аргументи: «вартість пуду цукру на добре обладнаних заводах складала від 3 р. 42 к. – 3 р. 60 к. (з акцизом і амортизацією). Продажні ціни на цукор на київському ринку коливалися:

У березні від	3 р. 55 к. до 3 р. 80 к.
у квітні від	3 р. 55 к. до 3 р. 70 к.
у травні від.....	3 р. 60 к. до 3 р. 80 к.
у червні від.....	3 р. 40 к. до 3 р. 70 к.
у липні від	3 р. 05 к. до 3 р. 50 к.

Ціна цукру на лондонському ринку була 2 руб. 65 к.; доставка до Лондона від місця виробництва 60 к. за пуд»¹.

Подальше державне регулювання урядом виробництва, реалізації та встановлення граничних цін на цукрову продукцію та більш поміркована акцизно-митна політика, на думку М. Ю. Цехановського мало стабілізувати вітчизняну цукрову промисловість у цілому.

Про складові частини собівартості які формують остаточні продажні цін цукрової продукції зазначав у своїй праці й дослідник Х. Лебідь-Юрчик². Автор провів розрахунки всіх витрат, які здійснювалися під час виробництва цукру за 1904-1907 рр. у розрізі 90 цукрових заводів, та встановив, що «середня вартість виробництва пуду цукру була встановлена:

для 1904-1905рр. без акцизу в 1 р. 97 к.
для 1905-1906 рр. без акцизу в 2 р. 30 к.
для 1906-1907 рр. без акцизу в 1 р. 84 к.» ³ .

У своїй праці Х. Лебідь-Юрчик вступив у дискусію з автором «брошури» «Изыскание мер к понижению цен на сахар и влияние нормировки на развитие сахарной промышленности и понижение цен на сахар», інженером-технологом

¹ Там же. С.60.

² Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России. Киев: тип. И.И.Чоколова, 1909. 153 с.

³ Там же. С. 85.

М. О. Толпигінім¹, який на його думку завищив розрахункову вартість цукру як по собівартості визначивши її у 1906-1907 р. – 4 р. 33 к. за пуд, а продажну ціну розрахував за 1906-1907 р. на рівні 4 р. 05 к. за пуд, що склало менше собівартості, а відповідно «брошура переконув, що наша цукрова промисловість має значні збитки», що було далеко не так, оскільки середня рентабельність цукрового виробництва складала 15,7%².

На проблемах ціноутворення та коливання цін на продукцію цукрової промисловості у 80-90-х роках зупинився у своїй статті ревізор Департаменту неокладних зборів Міністерства фінансів В.В. Андрєєвим³. Автор навів цікаві дані про зміну цін на цукровий пісок за період 1884–1892 рр., які склалися на київській біржі, та зазначив, що динаміку росту цін було поступово зупинено шляхом прийняття нового закону від 6 листопада 1892 р. Цим законом запроваджувалося державне регулювання виробництва цукру і обмежувався ріст цін, але при цьому, автор зазначав, що уряд діяв обережно – «не опускаючи ціни різко і тим самим не викликаючи кризи ні у цукровій промисловості, ні в торгівлі цукром, ввезення його із-за кордону поклав край подальшому росту цін, ..., ціни на цукор-сирець почали поступово знижуватися»⁴.

Слід відзначити, що криза цукрової промисловості 80-90-х рр. XIX ст. та проблеми ціноутворення на продукцію цієї галузі зокрема, були предметом дослідження багатьох дореволюційних авторів: А. Буковецького⁵, Л. Волохова⁶, Й. Завадського⁷, І. Левина⁸, Н. Пакульського¹ та ін.

¹ Толпигин М. А. Изыскание мер к понижению цен на сахар и влияние нормировки на развитие сахарной промышленности и понижение цен на сахар. Киев: тип. И. И. Горбунова, 1908. 29 с.

² Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России. Киев: тип. И.И.Чоколова, 1909. С. 87. URL : <http://gpntb.dlibrary.org/ru/nodes/4521-lebed-yurchik-h-m-saharnaya-promyshlennost-v-rossii-kiev-1909#mode/inspect/page/146/zoom/5>

³ Андреев В.В. Сахарное производство. *Фабрично-заводская промышленность и торговля в России*. СПб., 1896. С. 166–187.

⁴ Там же. С. 186.

⁵ Буковецкий А. Экономические этюды: Производство, потребление и обложение сахара. СПб., 1898. 183 с.

⁶ Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. К., 1913. 102 с

⁷ Завадский Й.Б. Наше свекольное производство, его прошлое и настоящее. К., 1878. 312 с.

⁸ Левин И.И. Свеклосахарная промышленность в России. СПб., 1910. С. 135 с.

Загальний огляд цін та цінову політику в контексті дослідження окремих галузей промисловості, ремесел та торгівлі здійснювали у своїх працях наступні дореволюційні автори: А. Радциг² – залізнична промисловість, І. Арсен'єв, В. Потехін, О. Корсак³, А. Опацький⁴ – мануфактурна та фабрично-заводська промисловість, М. Домонтович⁵, І. Аксаков⁶ – торгівля, С. Подолинський⁷ – ремесла. Дослідження цін на продукти та товари першої необхідності та причин, що впливали на їхній ріст було здійснено О. Анциферовим⁸, О. М. Єгуновим⁹, О.О. Ісаєвим¹⁰, О. Ламанським¹¹, Г.О. Позняковим¹², С. Корсаковим¹³, П.В. Ситіним¹⁴, М.І. Тарасенко-Отрешковим¹⁵ та ін.

Особливу увагу необхідно звернути на працю «Фабрично-заводская промышленность и торговля в России»¹⁶, яка була видана до Всесвітньої Колумбової виставки 1893 р. яка проводилася в Чикаго (400 років відкриття Америки) і була в деякій мірі презентаційною бо покликана популяризувати успіхи російської промисловості, але водночас містила значний фактичний і

¹ Пакульский Н. А. Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии. К., 1901. 24 с

² Радциг А.А. Железодельная промышленность всего света. Производство, потребление, цены. СПб., 1896. 78 с.

³ Арсен'єв І., Корсак А., Потехін В. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. СПб., 1865. Т.3. 523 с.

⁴ Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков, 1912. 141 с.

⁵ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. СПб., 1865. С. 416–433. 686 с.

⁶ Аксаков І. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 384 с.

⁷ Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева: друк «Работника» і «Громади», 1880. 147 с.

⁸ Анциферов А. Рост цен и вздорожание жизни. Харьков, 1912. 18 с.

⁹ Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. М., 1855. 80 с.

¹⁰ Исаев А.А. Чем объясняется вздорожание жизни? И как бороться с ним?. Спб., 1912. 50 с.

¹¹ Ламанский А. О возвышении цен на первые жизненные потребности в Москве за последнее десятилетие с 1847 г. *Экономист*. 1858. Т.1. Кн. 3. С. 1–49.

¹² Позняков Г. А. Цены на хлеб и мясо в Москве. 1797-1895. М., 1896. 74 с.

¹³ Корсаков С. Справочные цены на провиант и фураж в Москве с 1819 по 1840 год. *Материалы для статистики Российской империи*. М., 1841. Ч.2. Отд.ІV. С. 138–144.

¹⁴ Сытин П.В. О вздорожании жизни в России в 1900-1909 гг и его причинах. М., 1913. 36 с.

¹⁵ Тарасенко-Отрешков М.І. О причинах дороговизны. *Северная пчела*. 1853. № 280, 281.; Его же. От чего возвышаются цены на все предметы. *Северная пчела*. 1857. №10.

¹⁶ Фабрично-заводская промышленность и торговля в России. СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1896. 636 с.

цифровий матеріал. У ній автори (в т.ч. науковці, державні діячі, інженери-технологи з виробництва, спеціалісти Департаменту неокладних зборів та Департаменту торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів) описували стан різних галузей промисловості, в т.ч. зупинялися на цінах та проблемах ціноутворення.

Статистичні матеріали¹ в яких вказувалися ціни які склалися при купівлі-продажу землі в Європейській частині Росії, ціни на промислові товари та сільськогосподарську продукцію, а також середні місцеві ціни (поденної оплати) на робочі руки які використовувалися дослідниками для своїх праць.

Слід відзначити, що після проведеної у 1861 р. Селянської реформи питання розвитку сільського господарства у цілому та селянського землеволодіння безпосередньо стали предметом досліджень багатьох дореволюційних дослідників, які в загальному контексті цієї проблеми часто торкалися проблем формування цін на землю та оренду землі, збіжжя, сільськогосподарську техніку, а також контрактів ціни на зернові які відправлялися на експорт: Ю.М. Богушевич², П.А. Віхляєв³, В. І. Гурко⁴,

---

¹ Материалы по статистике движения земледелия в России. Вып. 1–25. СПб.: Тип. Киршбаума, 1896 – 1917. б/с.; Обзор внешней торговли по европейской и азиатской границам за [1906–1915 г.]. СПб., 1900–1917.; Свод товарных цен на главных рынках России в 1890 – 1896 гг. СПб., 1897. 32 с.; Свод товарных цен на главных рынках России в 1897 г. СПб., 1898. 32 с.; Свод товарных цен на главных рынках России в 1898 г. СПб., 1899. 34 с.: Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики ГУЗиЗ. Год 1–10. СПб., 1907–1917 (1900–1915 гг.). б/с. ; Материалы высочайше утверждённой 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения. СПб., 1903. Ч.1 (1871 – 1900 гг.). 450 с. ; Материалы по статистике хлебной торговли. Вып.1. СПб., 1899. 92 с.; Материалы по статистике хлебной торговли. Вып. 2. СПб., 1899. 98 с.; Материалы по статистике хлебной торговли. Вып. 3. СПб., 1911. 115 с.; Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник / отв.ред. А.П.Корелин. СПб.: Блиц, 1995. 415 с.

² Богушевич Ю. М. О крестьянском земледелье в связи с помещичьим хозяйством. СПб., 1881. 96 с.

³ Вихляев П.А. Очерки из русской сельскохозяйственной действительности. СПб.: Хозяин, 1901. 173 с.

⁴ Гурко В.И. Устои народного хозяйства России. Аграрно-экономические этюды. СПб., 1902. 199 с.

М. Домонтович¹, М.О. Каблуков², О.А. Кауфман³, П.І. Лященко⁴, Ю. Є. Янсон⁵ та ін. Монопроблемі формування цін на хліб присвятили свої праці авторитетні дореволюційні вчені економісти К.С. Веселовський⁶, О. М. Єгунов⁷, А.П. Заблоцкий⁸, К. Загорський⁹, П. Міллер¹⁰, Д.С. Протопопов¹¹, М.П.Федоров¹², Ю.Є. Янсон¹³ та ін.

Так, зокрема російський економіст, доктор політичної економії і статистики, ординарний професор Московського університету М.О. Каблуков у своїй монографії звертав увагу на особливості формування цін на продукцію сільського господарства, які на його думку вже не настільки пов'язані з порою року, коли «підвищення і падіння цін припадало до певної, визначеної пори року, в залежності до часу жнив і їх результатів; зараз це підняття і падіння може відбутися у будь-який місяць року, але в якому саме місяці і що саме відбудеться

¹ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. СПб., 1865. С. 240–241, додаток С. 1–19.

² Каблуков Н.А. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России: (Очерки по экономии сельского хозяйства). МОСКВА: маг. «Книжное дело», 1899. 309 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10076680>

³ Кауфман А. А. Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства. МОСКВА: Изд. Г.А.Лемана и. С.И.Сахарова, 1918. 366 с.

⁴ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Пг.: тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1915. 293 с.

⁵ Янсон Ю.Е. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1877. 160 с, с табл. 26 с.; Янсон Ю. Э. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях. *Труды императорского вольного экономического общества*. СПб.: Общественная польза, 1868. С. 257–276.

⁶ Веселовский К. С. О ценах на хлеб в России. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1845. Ч.15. Отд. II. С. 66–78.

⁷ Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. М., 1855. 80 с.

⁸ Заблоцкий А.П. Причины колебания цен на хлеб в России. *Отечественные записки*. 1847. Т.25. №5, 6.; Его же. Замечания о торговле хлебом в России в 1846 и 1847 гг. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1847. Ч. 24. Отд. I. С. 66–78.

⁹ Загорский К. Влияние транспортных расходов на понижение хлебных цен. *Русское экономическое обозрение*. 1897. №8. С. 143–188.

¹⁰ Миллер П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. СПб., 1892. Т.1. 119 с.

¹¹ Протопопов Д.С. О хлебной торговле в России. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1842. Ч.5. Отд. IV. С. 85 –136. ; Его же. О жалобах на обильные урожаи хлеба. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1844. Ч.11. Отд. II. С. 189–196.

¹² Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли. СПб., 1889. 361 с.

¹³ Янсон Ю. Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. СПб., 1870. 373 с.

підняття чи падіння – визначитися наперед не можливо, а тим самим ускладнюється і вирішення питання коли вигідніше продати хліб...»¹. Автор проводив порівняльний аналіз світових цін на зернові та факторів які впливають на їхнє формування у Росії та інших країнах Європи та США. Одночасно вчений звернув увагу на формування та динаміку цін на землю наводячи приклад по Олександрійському повіті Херсонської губернії у період з 1880 р. до 1898 р., акцентуючи увагу на залежності зміни темпу росту цін з ростом доходності землі, враховуючи відсотки по банківському кредитуванню².

Розглядаючи ціни, які склалися при купівлі селянами землі, котрі зазначалися у банківських документах під час оформлення купчих, доктор політичної економії О. Кауфман у своїй праці засвідчив різких їхній ріст: «в 1891 році середня ціна банківських покупок становила 39 р.; з 1892 по 1896 р. середня ціна десятини з 45 р. піднялася до 52 р.; в 1897 р. середня ціна десятини при посередницьких операціях встановилася у 71 р., в 1902 р. у 112 р., в 1906 р. в 127 р., в 1912 р. 145 р.; середня ціна десятини при продажу з банківського фонду визначилася за ті ж чотири моменти в 77, 81, 71, 121 р. – а це є, набагато дешевше, чим при посередницьких угодах»³. Водночас, автор наводив динаміку росту цін по окремих губерніях за період з 1900 р. по 1906 р.: «у Полтавській губернії з 156 до 212 р., у Тамбовській з 116 до 152 р., ..., у Гродненській з 61 до 95 р.» за сотку землі. При цьому він звертав увагу на те, що офіційні дані щодо цін, які значилися у Селянському банку були дещо заниженими, «оскільки селяни, щоб отримати дозвіл від банку на ту чи іншу угоду, часто-густо здійснювали негласні доплати, на користь продавців, а банку заявляли занижені ціни»⁴. Крім того, автор вказував на причини та умови, які впливали на формування цін за земельні ділянки.

---

¹ Каблуков Н.А. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России: (Очерки по экономии сельского хозяйства). МОСКВА: маг «Книжное дело», 1899. С. 56.

² Там же. С. 225.

³ Кауфман А. А. Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства. МОСКВА: Изд. Г.А.Лемана и. С.И.Сахарова, 1918. С. 78–79.

⁴ Там же. С. 79.

Ціни на землю, які склалися в Чернігівській губернії у період до Селянської реформи (з 1856р. по 1858 р.) вказав у своєму узагальненому дослідженні М. Домонтович¹, відмічаючи їхню роздробленість і «черезполосність, яка складає характерну особливість поземельної власності Чернігівської губернії», що власне і впливало на формування ціни за земельні ділянки.

Радянська історіографія. Важливе місце у радянській історіографії досліджень цінової політики російського уряду XIX – початку XX ст. займали праці вчених істориків та економістів у яких розглядалися проблеми пов'язані з аграрним сектором економіки (в т.ч. формування цін на зерновий хліб, інші продукти, землю тощо) у світлі марксистсько-ленінської позицій відносно проведеної у 1961 р. селянської реформи та прискорення розвитку капіталістичних економічних відносин. Основоположником формування поглядів у радянських дослідників на ці проблеми був В.І. Ульянов (Ленін)², праці якого базувалися на класовій боротьбі, експлуатації трудящих мас та жорсткій критиці капіталістичного ладу. У своїй праці «Аграрный вопрос в России к концу XIX века» В. Ленін, наводячи ціни за оренду землі та сільгосппродукцію доводив «хижацьку» сутність Селянської реформи, яка розоряла й гнобила селян, змушувала їх іти в кабалу до поміщиків. Автор вказував, що ««середня» ціна оренди – 4 руб. 23 коп. за десятину – прямо викривляла дійсність, ... Біднота вимушена орендувати за грабіжницькою ціною більш ніж втричі вище середньої. Багаті вигідно купують землю «оптом» і, звичайно, передають її при нагоді нужденному сусідові з баришем у 275%. ... Таке явище, як здача селянам надільної землі, ще більш наочно показувала

¹ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. СПб., 1865. С. 240–241, дод. С. 1–19.

² Ленин В. И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века. Полное собрание сочинений (далее ПСС). Т.17. МОСКВА: Изд-во полит. лит., 1968. С. 57–137.; Его же. К характеристике экономического романтизма. ПСС. Т. 2. МОСКВА: Изд-во полит. лит., 1967. С. 119–262.; Его же. Развитие капитализма в России. ПСС. Т.3. МОСКВА: Изд-во полит. лит., 1971. С. 1–609.

капіталістичні відносини в середині общини, розорення бідноти й збагачення меншості за рахунок розорення мас»¹.

Слід відзначити, що радянські дослідники 50–70-х. років у своїх дослідженнях аграрних питань XIX – початку XX ст. дотримувалися не лише ленінських настанов, а й зверталися до першоджерел марксизму. Проблеми ціноутворення на зерновий хліб та землю (ренти на землю) розглядалися в рамках тез К.Маркса з праці «Капітал», про те, що «в країнах з переважанням дрібного селянського землеволодіння ціна на хліб коштує нижче, ніж в країнах з капіталістичним способом виробництва», а «конфлікт між ціною землі як елементом витрат виробництва для виробника і не елементом ціни виробництва продукту (...) є лише одна з форм, в яких взагалі виражається протиріччя між приватною власністю на землю і раціональним землеробством, нормальним громадським користуванням землею»² – ці постулати знаходили своє узагальнююче твердження у працях радянських вчених: Н.О. Єгіазарова³, Л.В. Мілова⁴, І.Д. Ковальченко⁵, М. О. Рахматуліна⁶, С.Г. Струміліна⁷, В.К. Яцунського⁸ та ін. Зокрема Л. Мілов деталізував марксистські твердження та наголошував на тому, що «характер еволюції співвідношення рівнів цін на жито в зерні і житнє борошно на протязі цілого століття дозволяє нам розцінювати аномалію в зазначених вартісних співвідношеннях як найважливіше свідчення панування на аграрному ринку Росії, перш за все

¹ Там же. С. 90–91.

² Маркс К. Капітал. Критика политической экономии. МОСКВА: Гос. из-во политич. литературы, 1951. Т. III. Ч.1, 2. С. 819, 825.

³ Єгіазарова Н. А. Аграрный кризис концы XX века в России. МОСКВА: АН СССР, 1959. 192 с.

⁴ Мілов Л.В. Парадокс хлебных цен и характер аграрного рынка в России XX. История СССР, 1974. №4. С. 48-63. URL : https://scepsis.net/library/id_1270.html

⁵ Ковальченко И.Д., Мілов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX : Опыт количественного анализа. М., 1974. 413 с.

⁶ Рахматуллин М.А. Хлебный рынок и цены в России в первой половине XIX в. *Проблемы генезиса капитализма*. М., 1970. С. 334–412.

⁷ Струмилини С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. МОСКВА: Наука, 1966. 514 с.

⁸ Яцунский В.К. О публикации материалов по истории урожаев и цен. *Вопросы источниковедения*. 1955. Т. IV. С. 350–355.

дореформеного періоду і частково після реформи, рівня цін на аграрну продукцію нижче рівня її дійсної вартості»¹.

Дещо по-новому, з певним відхиленням від догм марксистсько-ленінської концепції, аграрні питання розглядав Б. М. Міронов². У своїй монографії «Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.)» він розглянув та проаналізував історіографію досліджень проблеми формування та динаміки цін на хліб. Характеризуючи дореволюційних авторів Б. Міронов без звичної критики, яка зазвичай мала місце у радянських вчених, відмітив «ряд аналітичних досліджень про хлібні ціни», дореволюційні автори яких, на його думку, використовували значний масив статистичних даних (в т.ч. матеріали височайше створеної Комісії щодо падіння цін на сільськогосподарські товари, яка діяла у 1888-1892 р.). У своїй монографії Б. Міронов: 1) акцентував увагу на падінні цін на хліб у роки сільськогосподарської кризи 80-90-х років XIX ст. та заходах, які вживав уряд Російської імперії для стабілізації ситуації; 2) провів аналіз зміни хлібних цін по регіонах, згрупувавши українські губернії наступним чином: «Український район» - до якого відніс Полтавську і Чернігівську губернії, «Південно-Західний район» - Волинська, Подільська і Київська губернії та «Степовий район» - до якого відніс Катеринославську, Таврійську, Херсонську і Бессарабську губернії; 3) розглянув фактори, які впливали на формування та динаміку хлібних цін (в т.ч. витрати на вирощування хліба, попит і пропозицію, транспортні витрати, рента і податки, розвиток зовнішньої торгівлі та грошового обігу, наявність золотовалютних ресурсів тощо); 4) дослідив моделі формування місцевих хлібних цін розбивши їх на десятиліття з 1801 р. по 1913 р., що дозволило встановити усталені закономірності у ціноутворенні хлібних цін. Тож, у результаті глибокого історико-економічного дослідження динаміки хлібних цін Б. Міронов, дещо відходячи від класових підходів, дійшов

---

¹ Милов Л.В. Парадокс хлебных цен и характер аграрного рынка в России XX. История СССР, 1974. №4. С. 63.

² Міронов Б.Н. Движение хлебных цен в России в 1801-1914 гг. Вопросы истории. 1975. №2. С. 47.; Его же. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). Ленинград : Из-во «Наука», 1985. 302 с. URL : <https://www.on-island.net/History/Mironov/Miron.pdf>

висновку (що у деякій мірі було характерно для історіографії 80-х років ХХ ст.), про те, що на хлібні ціни впливали наступні фактори – «головним чином стан грошової маси, експорт зернового хліба, світові та експортні ціни зернових, урожай та витрати виробництва хліба», при цьому хід розвитку соціально-економічної еволюції у Росії ХVІІІ – початку ХХ ст. свідчив про «швидкий розвиток товарно-грошових відносин, капіталізму, підвищенні ролі ринку як регулятора виробництва. Існування кріпосного права перешкоджало, сповільнювало, але не виключало розвиток капіталізму в російській економіці»¹.

Слід відзначити, що більшість радянських дослідників (О.М. Анфімов, М.М. Дружинин, Л.Г. Захарова, П.Г. Риндзюньський, Струмілін та ін.)² які розглядали проблеми села у період ХІХ ст., концентруючи свою увагу на селянській реформі 1861 р. та її наслідках, у будь-якому випадку торкалися окремих цінових питань: плати за оренду землі та цін на саму землю; різкому зниженні цін на зерновий хліб у роки сільськогосподарської кризи 80-90-х років ХІХ ст.; динаміки споживчих чи гуртових цін тощо. Зокрема, професор П.Г. Риндзюньський у своїй монографії розглядаючи передумови переміщення сільського населення в міста після проведення селянської реформи наводячи ціни на пшеницю, жито та овес у роки аграрної кризи 1881–1900 рр. наголошував на тому, що падіння прибутковості селянського господарства сприяло переселенню селян у міста³. Описуючи особливості організації міської торгівлі, автор звернув увагу на вимушеному накручуванні цін на сільськогосподарську продукцію у містах, бо міські торговці фактично

---

¹ Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). Ленинград : Из-во «Наука», 1985. С. 187–188.

² Анфімов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881-1904. МОСКВА: Наука, 1980. 241 с.; Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861–1880. МОСКВА: Наука, 1978. 287 с.; Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856 – 1861. МОСКВА: Из-во Московского ун-та, 1984. 256 с.; Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. М.: Наука, 1983. 272 с.; Струмили́н С.Г. Очерки экономической истории России. МОСКВА: Из-во социально-экономической литературы, 1960. 548 с.

³ Риндзюньский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. М.: Наука, 1983. С. 17–18.

«грабували» селян, які привозили свої продукти у місто, примусово скуповуючи у них продукти за безцінь для подальшого продажу за вищими цінами¹.

Кінець XIX ст. – початок XX ст. ознаменувалися бурхливим розвитком промисловості на капіталістичних основах, тож радянські вчені не оминули своєю увагою ці питання. Висвітлення проблем ціноутворення та аналіз динаміки цін в окремих галузях промисловості ставали потужним інструментом в руках радянських вчених для доведення невідворотності процесу «загнивання капіталізму», оскільки він мав монополістичний характер, а відтак ціни на промислову продукцію формувалися на грабіжницьких основах. Зокрема, О.О. Нестеренко у своїй 2-х томній монографії розглядаючи вугільну промисловість періоду війни зазначав про те, що в умовах «вугільного голоду» урядом було запроваджено державну монополію на видобуток та торгівлю донецького палива, а відтак «ціни, за якими проводилися розрахунки між державою і споживачами палива, визначалися головою Особливої наради по паливу в розмірі собівартості і прибутків, які одержували капіталісти до створення державної монополії, з деякою надбавкою на покриття витрат держави по здійсненню державної монополії торгівлі донецьким паливом. Причому покупні ціни за основний сорт палива мали бути не нижчими ніж на 10% від продажних»². В умовах війни, державне регулювання стратегічних галузей промисловості можна вважати нормою, проте радянський дослідник у цьому вбачав зрощення держави з капіталом і формування державно-монополістичного капіталізму направлено виключно на безжальну експлуатацію трудящих мас, а створення відповідних державних Особливих нарад і комітетів, які стримували ріст цін – «були зброєю у руках монополістів»³ в усіх галузях промисловості. Порівнюючи повільний ріст заробітної плати працівників робочих спеціальностей («в 1916 р. проти 1913 р. коливалась від 11 до 100%. Найчастіше спостерігалось збільшення заробітної плати в розмірі 40-50%») у різних галузях промисловості, автор цілком справедливо відмічав, що

---

¹ Там же. С. 95–96.

² Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1962. Ч. 2. С. 549–550.

³ Там само. С. 553.

ціни в Україні на продукти першої необхідності зростали швидше в рази: «ціни на хліб значно підвищувалися і продовжували неухильно зростати. У вересні 1916 р. ціни ... , порівняно до цін на початку війни, зростали вдвоє, на дрова й яйця – вчетверо, на масло й мило – вп'ятеро», тоді як у Москві – «на житнє і пшеничне борошно – більше ніж в 3 рази, на картоплю – більше ніж у 5 раз, на пшоно – майже в 3,5 рази, на коров'яче масло – більше ніж у 6 раз, на м'ясо – більше ніж в 3 рази, на молоко – в 3,5 рази, на цукор – в 1,5 рази, на яйця більше ніж у 3 рази, на сіль – в 3 рази та ін.»¹. Окрім того, автором наголошувалося на тому, що «рух цін у різних районах Росії внаслідок розрухи на транспорті в період війни відбувалося дуже не рівномірно»².

Не оминули цінових проблем і радянські дослідники К. Воблій³ і О.Плевако⁴, розглядаючи історію розвитку української цукрово-бурякової промисловості. Зокрема К.Воблій у одній із своїх праць висвітлив економічну політику уряду Російської імперії (в т.ч. митну та податкову політику) щодо цукрово-бурякової промисловості та вказав, яким чином вона впливала на формування цін у цій галузі.

Сучасна історіографія. Наприкінці ХХ століття в дослідженнях українських вчених істориків з'явився новий напрямок, який отримав назву «історія повсякдення, або історія знизу», яка базується на історико-антропологічних і соціокультурних наукових підходах. У цьому аспекті, при розгляді історії повсякденного життя населення Наддніпрянської України у період середини ХІХ – початку ХХ століття, більшість сучасних істориків не оминають у своїх дослідженнях проблему цінової політики імперського уряду, яка має свою проекцію на побутове життя кожного індивідуума. По суті життєвий рівень – соціально-економічна категорія дослідження якої знаходиться у

¹ Там само. С. 557, 568, 569.

² Там само. С. 568.

³ Воблій К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. К., 1931. Т. 3. 252 с.; Воблій К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР. Москва: Изд. Правления Сахаротреста, 1928. Т.1. 412 с.; Воблій К.Г. Відбудова цукрової промисловості УРСР і шляхи її дальшого розвитку. К.: Укрполітвидав, 1946. 56 с.

⁴ Плевако О. До матеріалів з історії цукробурякової промисловості України. *Україна*. 1925. Кн. 5. С. 89–96.

міждисциплінарній площині. Як зазначали у своїй спільній статті методологічного спрямування В.С. Шандра, О.О. Крижанівська та Л.Л. Вільшанська про історичні дослідження повсякденного життя – «Цей напрям досліджень не має чітких координат та постійно демонструє поліваріантність, оскільки носить міждисциплінарний характер»¹. При цьому слід відзначити, що розгляд цінової політики має неминучу потребу застосування цифрового матеріалу та економічних показників, що є суміжним з економічною наукою та потребує коректного і точного їхнього використання. Адже хаотичне «накидання» значного масиву цифрового матеріалу, без належного оформлення таблиць (без назв) та посилань на джерела призводить до ускладнення викладення матеріалу, неможливості проведення аналізу, а як наслідок подальших хибних висновків, як наприклад в статті В.В. Бойко². При цьому доцільно використовувати статистичні методи дослідження. Повністю погоджуємося з М. Казьмирчук, щодо застосування статистичного методу в соціальних дослідженнях: «Подекуди дослідники не усвідомлюють або не знають про існування статистичного методу. Дуже прикро, коли автор не спроможний чітко обробити та подати науковій спільноті багату на джерельний матеріал працю»³. На наше переконання подібна проблема стосується усіх напрямків історико-економічних досліджень.

Особливих успіхів у дослідженні повсякденного життєвого рівня населення ХІХ–початку ХХ століття досяг український історик В.Б. Молчанов⁴,

---

¹ Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ - початку ХХ століття. *Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.* 2006. Вип. 11. С. 30.

² Бойко В.В. Ціни на споживчі товари та вартість робочої сили в Таврійській губернії у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові праці.* 2009. Вип.108. Т.121. С. 17–25. URL : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2010/121-108-3.pdf>

³ Казьмирчук М. Статистичний метод у соціальних дослідженнях дворянства Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Матеріали до української етнології.: зб. наук. пр.* Київ, 2014. Вип. 13 (16). С. 184.

⁴ Молчанов В. Б. Життєвий рівень київських поліцейських у ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 16. С. 266–287.; Його ж. Життєвий рівень населення м. Києва у другій половині ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр.* 2015. Вип. 24. С. 56–80.; Його ж. Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у ХІХ – на початку ХХ

який розглядав його за окремими категоріями або професійними групами (чиновників у т.ч. правоохоронних органів, представників науково-освітньої сфери, пожежників, студентів, містян м. Києва тощо), при цьому, для визначення їхньої купівельної спроможності наводив ціни на продукти та товари першої необхідності, подекуди без проведення необхідного аналізу динаміки цін, та обґрунтування, сміливо заявляв про їхню «помірність»¹. Аналогічно, для репрезентативності життєвого рівня викладацького складу Єлисаветградського земського реального училища автори монографії «Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис»², одночасно із наведенням заробітної плати викладачів та робітників на місцевому заводі зазначили ціни на продукти, побутові послуги та товари промислової групи і навіть ціни на нерухомість, які склалися у 1909 р. Таким чином, безпосередній порівняльний аналіз заробітної плати і цін дозволив зробити висновок про належний рівень життя викладачів училища.

Ціни на нерухомість та оренду житла, побутові послуги, харчування в закладах громадського харчування, промтоварна група на ходові товари одягу і взуття, ліки тощо, які склалися у м. Херсоні наприкінці XIX – початку XX ст. (до Першої світової війни) наводив С.Г. Водотика у навчальному посібнику «Соціально-економічні підвалини модернізації Херсонщини у XIX – на початку XX століття»³, що дозволило дослідити повсякденний життєвий рівень населення конкретного українського міста у науково-популярному стилі представлення місцевої, регіональної історії.

ст. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2004. Вип.7. С. 55–74.; Його ж. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2005. №5. С. 39–53; Його ж. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. : монографія. 2007. 151 с.; Його ж. Рівень життя селян України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.). *Історичний журнал* : Наукове громадсько-політичне видання. К. : Вища шк., 2007. №1. С. 80–94.

¹ Молчанов В. Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX - на початку XX ст. : монографія. 2007. С. 67, 68,

² Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис / за ред. В.М. Орлика. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2009. 240 с.

³ Водотика С. Г. Соціально-економічні підвалини модернізації Херсонщини у XIX – на початку XX століття: навч. посіб. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти педагогічних кадрів», 2013. 71 с.

Слід зазначити, що в окремих статтях, деякі сучасні вітчизняні вчені котрі досліджували рівень життя різних верств населення українських губерній (М. Казьмирчук¹, І. Гуржій², Л. Удовенко³) згадували ціни на споживчі товари які склалися в українських губерніях у період ХІХ – початку ХХ століття лише побіжно, як допоміжний фактичний показник, що використовувався для визначення рівня купівельної спроможності населення.

Розглядаючи розвиток **окремих галузей промисловості та промислів** в українських губерніях дослідники (Б. В. Буравченко та В.В. Олянич – цукрова промисловість, А.В. Демченко – металургійна промисловість, Л. Гавриш – гончарне виробництво, А. Криськов та О. Чехіра – цукрова промисловість, В.О. Левицький – легка промисловість, М.М. Москалюк – обробна, переробна промисловість, І.О. Швайка – машинобудування)⁴, у різній мірі торкалися питання як державної цінової політики так і ринкового формування цін на продукцію яку вони виробляли, акцентуючи увагу на тому, що ціноутворення є важливим фактором впливу на прибутковість цих підприємств та їхній подальший розвиток.

¹ Казьмирчук М. Рівень життя Київської губернії другої половини ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 28. С. 72–77.; ІІ ж. Статистичний метод у соціальних дослідженнях дворянства Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Матеріали до української етнології: зб. наук. пр.* Київ, 2014. Вип. 13 (16). С. 183 – 188.

² Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2011. 19 с.

³ Удовенко Л. О. Дозвілля харківців наприкінці ХІХ– на початку ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 1006. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 15. С. 70–75.

⁴ Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2006. 20 с.; Демченко А.В. Соціальні суперечності на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні робітників-металургів початку ХХ століття. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68). №2. С. 1–5.; Гавриш Л. Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинське Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 34. С. 80–83.; Криськов О., Чехіра О. Цукровиробництво в губерніях Правобережної України у ХІХ ст. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 2011. Вип. 16 С. 131–137.; Левицький В.О. Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ - на початку ХХ століття : монографія. Броди : Просвіта, 2018. 391 с.; Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Тернопіль: Вид-во Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.

Про формування монопольних цін на цукор рафінадними заводами зазначав І.В. Довжук¹. Автор відмічав, що у середині 80-х роках цукрова промисловість зазнала економічної кризи, «з подальшим поглибленням кризи ціни на цукор почали знижуватись. Якщо в Києві в 1883/84 р. пуд цукру коштував 5,92 руб., то в 1884/85 р. уже 5,33 руб.», уряд змушений був вживати заходи (прийнято закон від 20 листопада 1895 р. яким було введено державне регулювання обсягу виробництва цукру, необхідного для задоволення потреб внутрішнього ринку), а заводчики об'єдналися у синдикат виробників рафінаду для лобювання своїх інтересів (в т. ч. підвищення та встановлення монопольних цін на цукор)². Про аналогічні проблеми та спекулятивні цінові «спалахи» на готову продукцію цукрової промисловості у 80-90 роках ХІХ століття згадували М.М. Москалюк³. Проблеми значного розриву у цінах на цукоровий пісок, які склалися на внутрішньому ринку з експортними цінами (1896-1910 рр), де останні були значно нижчими зазначали у свої спільній монографії О. П. Реєнт та О.В. Сердюк⁴. Автори вказували, що такий стан у ціноутворенні викликав різке незадоволення громадськості, але ситуація на світовому ринку диктувала свої умови – «насправді вітчизняний цукор збувався за низькими цінами на західних ринках, щоб не допустити закупорювання торговельного обороту внаслідок надмірного накопичення цукрового надлишку. Про інші ціни на вітчизняний цукор на ринках Європи не могло бути й мови за його тодішньої собівартості»⁵. У спільній статті Р. Буравченко та С. Бровко⁶ розглянуто проблеми ціноутворення продукції цукрової галузі України в історичному контексті з 1802 по 1912 рр., що дозволило дослідити причини та наслідки що сприяли розвитку цієї галузі в українських губерніях.

¹ Довжук І. В. До питання про розвиток цукрової промисловості Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2006. С. 119–123.

² Там само. С. 120–121.

³ Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2012. 196 с.

⁴ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. К., 2011. С. 152–153.

⁵ Там само. С.153.

⁶ Буравченко Р. В., Боровко С. Г. Оцінювання вартості продукції цукрової галузі України в історичному контексті (1802–1912 рр.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 83–85.

На важливій проблемі встановлення тарифів на залізничні перевезення, які виникали у другій половині XIX ст. зупинився у своїй монографії О.М. Кривопішин¹. Автор стверджував, що «надана урядом свобода дій у тарифній політиці для приватних компаній швидко привела до змін у бік його збільшення ... постійна зміна тарифів» шкодила економічному розвитку цілого регіону². Критичне загострення «тарифних війн» між конкуруючими приватними підприємствами Південно-Західної залізниці відбулося наприкінці 1870-х – початку 1880-х рр., а тому в цей процес втрутилася держава з метою встановлення державного регулювання тарифів (8 березня 1889 р. було затверджено Тимчасове положення про залізничні тарифи і про державні установи по тарифних справах, яке вперше поставило у підпорядкування держави тарифну справу), тож автор довів, що встановлення «державної монополії на залізничні тарифи була сильною економічною зброєю в руках уряду»³.

Про ціни, як надзвичайно важливу складову **земельного ринку** який утворився після проведеної селянської реформи 1861 р. зазначав у своїй монографії В.М. Шевченко⁴. Проводячи аналіз динаміки середніх цін на землю в Україні у цілому за 1881 – 1900 рр. та у розрізі губерній, автор дійшов висновку про те, що «найповільніше земельні ціни зростали на Правобережній Україні, де перевищення базового показника було найменшим – всього 22%. Серед окремих губерній інтенсивність зростання земельних цін найвищою була у Таврійській губ., де базовий показник (ціна у 1881 р. – А.І.) виявився перевищеним більше ніж на 214%. За нею, з помітним відставанням розташовувалася Полтавська і Катеринославська губернії ... відповідно на 123,4 і 123 відсотки...»⁵. Крім того, автор вказав на фактори які впливали на процес ціноутворення на земельному

---

¹ Кривопішин О.М. Південно-Західні залізниці на теренах України в другій половині XIX століття: досвід акціонування та структурних перетворень: монографія. Ніжин: Вид-во «Аспект-поліграф», 2012. 548 с.

² Там само. С. 379.

³ Там само. С. 416.

⁴ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія. Ніжин: Вид-во «Аспект-поліграф», 2010. 344 с.

⁵ Там само. С. 150–156.

ринку та визначив «одну суттєву особливість даного періоду в еволюції земельного ринку, а саме: у 80–90-х рр. державні структури практично не втручались у об'єктивний розвиток останнього, а, навпаки, всіляко сприяли цьому»¹. Враховуючи те, що купівля-продаж землі здебільшого здійснювалася через посередництво банківських установ, зокрема Селянського поземельного банку, де сільськогосподарські товаровиробники брали позики під заставу землі, то й визначення ціни на неї було важливим питанням. Дослідниця діяльності державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. В.О. Венгерська² у своїй праці дійшла висновку, що земля, яка переходила у власність Селянського банку (у разі несплати належних коштів позичальником) у подальшому продавалася за цінами вищими за приватні пропозиції, а вони у свою чергу залежали від попиту і пропозиції на ринку землі «разом із збільшенням попиту на землю зростала ціна за 1 дес. Так, в цілому, на Правобережній Україні вона зросла з 35 руб. 25 коп. до 99 руб. 12 коп.»³.

Ціни на **оренду землі** в період становлення ринкових відносин в українському селі в кінці XIX – на початку XX ст. було проаналізовано Ю.І. Вовком⁴. Автор акцентував увагу на значні цінові розриви середньої орендної ціни 1 десятини землі у різних українських губерніях наводячи їх станом на 1904 р. (найвища у Київській губ. – 16,36 руб., середня у Полтавській губ. – 9,34 руб., а найнижча у Волинській губ. – 6,4 руб.), при цьому зазначав, що «орендне ціноутворення селянського землекористування перебувало в прямій залежності від якості орендованої землі»⁵. Аналізуючи ціни орендної плати дослідник засвідчив їхнє різке збільшення на рубежі століть (у період з 1898-1900 рр. до 1904-1909 р.), та пояснив це явище тим, що власники маєтків, землевласники почали самі обробляти якомога більшу кількість землі кращої

¹ Там само. 156.

² Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX століття. Київ, 1997. 40 с.

³ Там само. С. 30–31.

⁴ Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 129–131.

⁵ Там само. С. 130.

якості, а в оренду здавали гірші, та ще й на не вигідних для селян умовах. Повністю погоджуємося з висновком автора проте, що у процесі розвитку товарно-грошових відносин «земля все більше залучалася до ринкового обігу, перетворюючись на товар»¹.

Звичайно, питання ціноутворення на земельному ринку тісно пов'язані з процесом формування **цін на збіжжя**. З приводу першочергового значення для України хлібного питання влучно зазначив у своїй монографії, дослідник хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст. О.М. Гордуновський² – «вартість збіжжя як у дзеркалі відображувала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, кризи, політику влади, потреби ринків і людей»³. Автор детально проаналізував процес, характер і фактори ціноутворення на українські зернові, які створилися у ХІХ столітті, як на внутрішньому так і зовнішньому ринку. У результаті, О. Гордуновський дійшов висновку, що у досліджуваній період «просторова структуризація цін на збіжжя, адекватно реагуючи на зміни в експорті, кон'юктурі, демографічній ситуації, умовах збуту та транспортуванні, а також поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва, виявила неабияку рухливість і гнучкість», формування цін на зернові здійснювалося в рамках законів ціноутворення які діяли у товарному виробництві, а коливання цін на збіжжя впливало на стан всієї економіки країни⁴, що можна вважати закономірно, оскільки Російська імперія завжди мала статус аграрної держави. Аналізу динаміки цін на українське зерно на світовому ринку протягом всього ХІХ ст. О. Гордуновський присвятив окрему статтю проблемам організації та розвитку експорту хліба у якій довів, що Південна Україна поступово ставала самостійною «органічною частиною» світового ринку зерна, проте царський уряду завжди «прагнув контролювати вісі найголовніші фактори ціноутворення: від організації торгівлі на місцях через оподаткування і встановлення мита на

---

¹ Там само. С. 131.

² Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХ ст. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 320 с.

³ Там само. С. 270.

⁴ Там само. С. 316–317.

кордонах і до реалізації хліба на світовому ринку. Свою політику у цій сфері він здійснював в основному в інтересах, насамперед, російських поміщиків і купців, а також іноземних негоціантів, які мали значні капітали»¹. Процес формування регіональних цін на хліб на внутрішньому ринку Південної України у ХІХ ст. О. Гордуновський розглянув у статті «Внутрішні ціни на хліб і їхня регіональна специфіка в Південній Україні ХІХ ст.»². Досліджуючи процес формування собівартості на зернові (жито, пшеницю, ячмінь, овес тощо), кліматичні та ринкові фактори (в т.ч. попит і пропозиція, демографічна ситуація, умови збуту та транспортування тощо) що впливали на формування остаточних оптових чи заготівельних цін, автор довів, що динаміка формування регіональних цін «була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того все імперському»³.

Проблема ціноутворення на продовольчому ринку, в т.ч. зернових у ХІХ – початку ХХ ст., стала дискусійною в українській історіографії – на це акцентували увагу у своїй монографії відомі українські вчені О.П. Реєнт та О.В. Сердюк⁴. Вони відзначили, що сучасні історики, зазвичай, не проводять глибокого аналізу стану ринку та економічної політики уряду, а «зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриві від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти

---

¹ Гордуновський О. М. Світові ціни на український хліб в ХІХ ст. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X – XI. С. 216–223.

² Гордуновський О. М. Внутрішні ціни на хліб і їхня регіональна специфіка в Південній Україні ХІХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць*. Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 60–66.

³ Там само. С. 60.

⁴ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. К., 2011. 365 с.

землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогоднішнього дня»¹. Обґрунтовуючи свою позицію вони наводили ціни на головні хлібні культури на ринках Європи за 1894 – 1909 рр. та зазначали, що з середини 90-х рр. XIX ст. ціни на європейському хлібному ринку почали підвищуватися².

На регулюючій функції цін, які склалися на внутрішніх так і зовнішніх (світових) ринках на сільськогосподарське товаровиробництво наголошувала Т.Л. Бондарчук³. Від цін залежало які сільськогосподарські культури вирощувалися – «Посіви олійних культур, зокрема, льону та конопель, почали зростати під впливом різкого падіння світових цін на вітчизняне зерно та нарощування обсягів олійного виробництва у провідних країнах Європи ... Високі ціни на льон та коноплі на зовнішньому ринку зробили рентабельним його масове виробництво в українських губерніях, особливо у Катеринославській, Херсонській, Чернігівській та Полтавській»⁴. Експортно-імпорتنі операції також залежали, у значній мірі, від світових цін на ті чи інші продукти.

При цьому слід зазначити, що не завжди при розгляді розвитку торгівлі (в т.ч. ярмаркової, базарної та стаціонарної) авторами розглядалися проблеми ціноутворення, здебільшого досліджувалися питання організації торгівлі (в т.ч. закупівель збіжжя), транспортні проблеми, товарообіг тощо⁵.

Що стосується розгляду проблем ціноутворення та цінової політики російського уряду періоду другої половини XIX – початку XX століття у наукових дослідженнях російських дослідників то вони розглядаються у

---

¹ Там само. С. 26–27.

² Там само.

³ Бондарчук Т.Л. Формування високотоварного укладу господарства на українських теренах у першій половині XIX століття. *Історія народного господарства та економічна думка України*. 2015. Вип. 48. С. 27 – 45.

⁴ Там само. С. 34.

⁵ Жам О. Торговля зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у XIX столітті. *Краєзнавство*. 2008. №1-4. С. 190–195.

контексті як загальних досліджень фінансово-економічного розвитку Російської імперії так і при розгляді окремих напрямків розвитку окремих галузей промисловості та сільського господарства, досліджень стану добробуту як міського так і сільського населення, при цьому, здебільшого увага фокусується на російських губерніях¹. Поміж усіх російських дослідників економічної історії дореволюційної Росії слід згадати спільні праці російських вчених С.Сметаніна М. Конотопова, А. Котової у яких розглядався розвиток економіки періоду XVI–XX століть у цілому і по окремих галузях промисловості (в т.ч. легка промисловість: обробка продуктів тваринництва (шкіряна, миловарна, свічна), силікатна (скляна і фарфоро-фаянсова), паперова, галантерейна, текстильна; харчова промисловість: цукрова, тютюнова, соляна, алкогольна тощо; важка промисловість (гірнична, металообробна, машинобудівна і хімічна)². Оскільки готова продукція харчової і легкої промисловості включається у перелік товарів повсякденного використання та споживання то автори наводили ціни на продукти харчування, одяг, взуття та ін. Водночас, розглядаючи виробничі питання тієї чи іншої галузі наводилися ціни на готову продукцію та сировину (в т.ч. і гуртові біржові, експортно-імпортні та роздрібні ціни).

Проте, існує ряд праць російських дослідників, які проводили порівняльний аналіз окремих соціально-економічних показників розвитку російських губерній з українськими. Зокрема, ціни на сільськогосподарську

---

¹ Гладков И.С., Зорина И.Ю. Развитие российской промышленности в XIX – начале XX веков. *Региональная экономика: теория и практика*. 2009. №5 (98). С. 72–76.; Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. МОСКВА: Мз-во «Весь мир», 2012. 844 с.; Муравьева Л.А. Экономическое развитие России во второй половине XIX – начале XX века. *Международный бухгалтерский учёт*. 2017. Т.20. Вып.21. С.1271-1271.; Лутошкин С.А. Место и роль финансово-промышленных групп в дореволюционной России конца XIX – начале XX в. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*. 2016. №1. С. 39–45.

² Конотопов М.В., Котова А.А., Сметанин С.И. История отечественной текстильной промышленности. МОСКВА: Легпромбытиздат, 1992. 413 с.; Сметанин С.И. История предпринимательства в России. М., 2004. 196 с.; Конотопов М.В., Сметанин С.И. Развитие экономики России в XVI – XX веках: в 4-х т. Санкт-Петербург: Алетейя. Т.1. 378 с.; Их же. Развитие экономики России в XVI – XX веках: в 4-х т. Санкт-Петербург: Алетейя. Т.2. (Развитие промышленности в крепостной России). 398 с.; Конотопов М.В., Сметанин С.И. Развитие экономики России в XVI – XX веках: в 4-х т. Санкт-Петербург: Алетейя. Т.3. (история отечественной текстильной промышленности). 457 с.

продукцію та землю як об'єкт продажу в російській «деревне», висвітлив у своїй монографії А. В.Островський¹, але при цьому не обмежувався лише російськими губерніями, а розглядав дану проблему по всій Російській імперії, наводячи відомості і по українських губерніях.

Важливо звернути увагу на державне фінансування з Російського гуманітарного наукового фонду проект «История Новоросии» (№15-31-10147) в рамках якого О.Сенінін² розглянуто розвиток транспортної системи Катеринославської, Харківської, Херсонської та Таврійської українських губерній напередодні та під час Першої світової війни, де поміж іншими глобальними проблемами очевидним було те, що ціни на товари та промислової сировину, які перевозяться, знаходяться у прямій залежності від створеної логістики, наявності та стану доріг (в т.ч. залізничних та шосейних), раціонального використання транспортних шляхів. Адже у ті часи іншого, ніж сухопутний транспортний зв'язок у російських губерній з півостровом Крим не було.

Таким чином, сучасна вітчизняна історіографія проблеми цінової політики уряду Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджувалася у загальному контексті за напрямками: 1) ціни на продукти та товари першої необхідності в рамках досліджень повсякденного життєвого рівня населення; 2) ціноутворення на готову продукцію окремих галузей промисловості та тарифне формування на транспорті; 3) ціни на землю та хлібна торгівля; 3) ціни в роздрібній торгівлі (в т.ч. на ярмарках).

Висновки до розділу 2

Проблеми історії російської фінансової політики на теренах Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. знайшли

---

¹ Островский А.В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XX – начало XX в. МОСКВА: Тов-во научных изданий КМК. 2016. 431 с.

² Сенин А.С. Развитие транспортной системы Новороссии и Крыма накануне и во время Первой мировой войны. *Новый исторический вестник*. 2016. №4. С. 61–77.

відображення у корпусі різнопланових праць. Так, зокрема, стосовно місцевих бюджетів українських губерній, то автори котрі були сучасниками досліджуваної ними епохи акцентували увагу в своїх працях, на проблемах недостатності земських бюджетів для реалізації покладених на ці самоврядні інституції функцій, відмічали негативну роль земських установ у посиленні податкового тиску на населення, що знижувало платоспроможність останнього. Не залишалася й осторонь дослідників і проблема конфліктів інтересів представників земств та міського управління у фінансовій сфері. Дослідники радянської доби, проблеми історії російської фінансової політики на теренах Наддніпрянської України в пореформену епоху залишали по за увагою, а поодинокі праці які з'явилися в ті роки, радше виняток із цієї негативної тенденції. У той же час серед сучасних дослідників питання історії місцевих бюджетів в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. є досить популярними, особливо в контексті вивчення діяльності органів місцевого самоврядування. Науковці вказують на відмінності фінансової діяльності міст Лівобережної, Південної та Правобережної України, наголошуючи, що спрощені громадські управління, які діяли в приватних містах Волинської, Київської та Подільської губерній, були значно обмеженими у фінансових ресурсах, а ніж міські інституції в інших регіонах, і для вирішення тих чи інших питань життєдіяльності приватних міст існувала практика скликалися зібрань міських домовласників. Дослідники констатують невідповідність муніципальних доходів із видатками визначеними імперським законодавцем на органи міського самоврядування, а й визначають статті видатків, які не були пов'язані із функціонуванням міського життя, проте покладалися саме на міста і складали значний відсоток видатків, зокрема квартиру військову повинність та утримання поліції. На жаль, корпус сучасних історіографічних джерел із історії російської фінансової політики на теренах Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. містить праці із проявами академічної не доброчесності, зокрема, плагіату, на що ми звернули увагу в першому параграфі.

У середовищі сучасних українських науковців, є досить популярними проблеми особливостей податкової політики та діяльності податкових і митних органів у Наддніпрянській Україні у пореформений період, грошового обігу та діяльності банківсько-кредитних установ. Проте окремі питання грошового обігу в губерніях Наддніпрянської України, зокрема, регіональні особливості грошових реформ, купівельна спроможність грошей, ставлення населення до грошових знаків та боротьба владних інститутів із фальшивомонетництвом, на наше переконання, усе ж залишаються недостатньо дослідженими в сучасній історіографії. Вивченням проблем фінансової політики займаються не лише історики, а й юристи та економісти, що пов'язано із прикладним характером подібних досліджень. адже вивчення досвіду функціонування органів фінансового, податкового та митного контролю, а також банківських установ, часом навіть негативного, може враховуватися у розв'язанні проблем сучасності, на чому і наголошують фахівці.

Щодо історіографії цінової політики уряду Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, то необхідно зазначити, що дана проблема досліджувалася лише у загальному контексті історичних досліджень, проте ми можемо виокремити три основні напрямки її висвітлення: 1) ціни на продукти та товари першої необхідності в рамках досліджень повсякденного життєвого рівня населення; 2) ціноутворення на готову продукцію окремих галузей промисловості та тарифне формування на транспорті; 3) ціни на землю та хлібна торгівля; 3) ціни в роздрібній торгівлі (в т.ч. на ярмарках).

На жаль, корпус сучасних історіографічних джерел із історії російської фінансової політики на теренах Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. містить праці із проявами академічної не доброчесності, зокрема, плагіату, на що ми звернули увагу в першому параграфі.

Загалом, проаналізувавши стан дослідження різних аспектів історії фінансової політики в Наддніпрянській Україні сучасними вітчизняними науковцями, можна констатувати факт формування наукових шкіл з проблем

історії фінансової політики в Україні, зокрема, Київська історична школа члена-кореспондента НАН України О. Реєнта, Харківська історико-правова школа проф. О. Головка і Кропивницька школа економічної історії проф. В. Орлика. Проте, незважаючи на це, на жаль, на сьогодні в Україні не має узагальнюючої фундаментальні праці з даної проблеми, те ж саме стосується дослідження різноманітних натуральних повинностей населення, які були невідомою складовою державних і місцевих доходів у феодальній імперії Романових, навіть у пореформену добу. А питання повсякдення службовців фінансових інституцій, їхньої ролі у культурних і суспільних процесах в Україні, ставлення населення до представників податкових органів взагалі залишилися поза увагою дослідників.

Зміст другого розділу викладено у роботах авторки (див. додаток А₂, А₆, А₇).

РОЗДІЛ 3

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА НА ОКУПОВАНИХ ЗЕМЛЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1 Грошово-кредитна політика: стан наукового вивчення.

Вступ Російської імперії у Велику війну зумовив переведення на військові рейки не лише її промисловості для збільшення військових поставок, а й змусив уряд вжити ряд кардинальних заходів у зміні вектору фінансової політики, в т.ч. у податковій, бюджетній та грошово-кредитній сферах. Фінансова неготовність Російської імперії до ведення довготривалої війни стала очевидною вже до середини 1915 р. Спостерігався ріст зовнішнього і внутрішнього боргу, спустошувався золотий запас країни. У грошово-кредитній політиці різкі зміни відбулися вже на початку вступу у війну – 27 липня 1914 р., коли було прийнято Закон «Про деякі заходи фінансового характеру у зв'язку з обставинами військового часу»¹, яким було відмінено норму забезпеченості золотом державних кредитних білетів, які перебували в обігу, а Державному Банку надано право емісії державних кредитних білетів. Непомірний випуск паперових грошей призвів до того, що «на початок війни в обігу знаходилося 1,6 млрд. руб., а до 1 січня 1917 року паперова грошова маса збільшилася у 5,6 рази і досягла 9,0 млрд. руб.»². Такий стан на грошовому ринку сприяв різким інфляційним процесам та знеціненню рубля, ширилася розмінна криза та уповільнювалися торговельно-розрахункові операції, що спричиняло до

---

¹ О некоторых мерах финансового характера в виду обстоятельств военного времени: Закон РИ №2096 от 27 июля 1914 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. №207. 1914 (29 июля). Отд. 1. СПб.: Сенатская тип., 1915. С. 3135.

² Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. С. 64.

негативних тенденцій в економіці країни та згубних соціально-економічних наслідків для її населення.

Водночас вторгнення російських військ на територію Східної Галичини і Буковини змушувало уряд Російської імперії вибудовувати специфічну грошову політику, направлену на поширення та укріплення російського рубля у грошовий обіг цієї території.

Таким чином, увесь комплекс проблем, пов'язаних з грошовою політикою уряду Російської імперії у Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни, є важливим об'єктом наукових досліджень учених різних поколінь: від сучасників тієї епохи до сучасних українських та зарубіжних дослідників. При цьому слід враховувати, що складність дослідження проблем історії грошового обігу знаходяться у площині перетину декількох наук, зокрема, історії, економіки та права. Ми цілком погоджуємось із тезою сучасного українського вченого В. Орлика, про те, що «наукове пізнання проблем економічної історії не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання»¹. Для концептуального й теоретичного опрацювання історії грошової політики уряду Російської імперії як на території Наддніпрянської України, так і окупованих територіях Східної Галичини і Північної Буковини в часи Першої світової війни, осмислення потребує чисельний корпус праць з даної наукової проблеми. Дослідження історіографії цієї сторони грошового обігу дає змогу окреслити перспективи подальших досліджень. У процесі здійснення історіографічного аналізу історії грошової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та специфіки її реалізації на окупованих російськими військами територіях Галичини та Буковині під час Першої світової війни ми враховували те, що вона є складовою загальної фінансової політики держави і знаходиться у комплексному взаємозв'язку з іншими важливими її сторонами і

---

¹ Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Київ. Вип. XVIII. С. 59.

системами, в т.ч. ціною та фінансово-кредитною політикою, банківською системою тощо.

До спеціальних історіографічних досліджень проблем фінансової політики уряду Російської імперії періоду Першої світової війни можна віднести хіба що праці С. Орлик¹. Більшість науковців у своїх історіографічних дослідженнях, присвячених Україні в часи Першої світової війни, зазначені проблеми розглядали лише побіжно².

Увесь комплекс наукової літератури з проблеми грошової політики російської влади на українських теренах у роки Першої світової війни, пропонуємо поділити на чотири групи відповідно до періодів розвитку української історіографії, визначених професором Ярославом Калакурою, зокрема працями п'ятого-восьмого періодів, тобто дослідженням, які з'явилися упродовж останніх більше ніж ста років, з 1914 р. – до початку 2019 р.³. Розгляд історіографії проведемо, аналізуючи складові грошової політики уряду Російської імперії з урахуванням зазначених етапів розвитку історичної науки.

¹ Орлик С. В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М. І. Туган-Барановського. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 60–72; Її ж. Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 26. С. 366–380; Її ж. Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині й Буковині. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання*. 2018. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf>.

²Великочий В. С. Українська нерадянська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині воєнно-революційної доби: спроба відтворення образу. *Мандрівець*. 2011. №2. С. 59–63; Ільницький І. Проблеми історії Першої російської окупації Галичини (1914-1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XIX. С. 320–344; Його ж. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): історіографічний аспект. *Зб. наук. праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ, 2014. Вип. 83. С. 167–172.; Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів, 2004. 21 с.; Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2005. Вип. 7. С. 35–47; Реєнт О. П., Янишин Б. М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український іст. журн.* 2004. №4. С. 3–33.

³Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. К.: Генеза, 2004. С. 36, 39–41.

Проведений нами аналіз публікацій відомих російських та українських учених часів Першої світової війни М. І. Боголепова¹, М. В. Бернацького², О. Д. Билимовича³, П. Л. Кованько⁴, Н. П. Коломійцов⁵, І. А. Михайлова⁶, Ф. А. Менькова⁷, В. А. Мукосєєва⁸, С. М. Прокоповича⁹, М. І. Туган-Барановського¹⁰, М. І. Фрідмана¹¹, А. І. Шингарьова¹², Л. Н. Яснопольського¹³ та інших свідчить, що проблеми грошового обігу розглядалися у контексті загальної фінансової політики. У комплексі праць вищеназваних авторів позитивним було те, що імперські науковці (історики, економісти, юристи) не залишалися осторонь фінансових проблем своєї країни, керівництво якої, керуючись жагою розширення територій, поринуло увир Великої війни, маючи слабкий фінансово-економічний потенціал. Погоджуємося із тезою сучасної

¹Боголепов М.И. Война и деньги. *Вопросы мировой войны: статьи*. Петроград, 1915. С. 398–442.; Его же. Война, финансы и народное хозяйство. Петроград, 1914. 58 с.; Его же. Государственный банк и коммерческий кредит. *Банковская энциклопедия: в 2-х т.* Киев, 1914. Т.1. С. 283–330.

²Бернацкий М.В. Денежное обращение и займы. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 81–102.

³Билимович А. Д. Бумажные деньги и заем. *Война и заем*. Киев: тип. импер. ун-та св. Владимира, 1917. С. 65–89.

⁴Кованько П. Л. Бумажные деньги, заем и борьба с дороговизной. *Война и заем*. Киев: тип. импер. ун-та св. Владимира, 1917. С. 18–44.

⁵Коломийцов Н. П. Влияние войны на народное хозяйство России. *Великая война в образах и картинках*. Москва, 1915. Вып. 8. С. 379–382.

⁶Михайлов И.А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры. Петроград, 1916. Вып.2. 48 с.

⁷Меньков Ф. А. Военные займы и частные эмиссии. *Новый экономист*. 1916. №34. С. 6–9.

⁸Мукосеев В. А. Военные займы России. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 142 – 194; Его же. Экономические причины войны. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 225–268.

⁹Прокопович С.М. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. 265 с.

¹⁰Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. *Военные займы: сб. статей*. Петроград, 1917. С. 5 – 25; Его же. Бумажные деньги и война. *Речь*. 1915. №16. С. 2.; Его же. Новые бумажные деньги. *Речь*. 1915. №109 (3132). С. 2; Его же. Бумажные деньги и металл. *Новый экономист*. 1916. №40, 42. С. 3–6; 4–7; Его же. Война и народное хозяйство. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 5 – 23; Его же. Бумажные деньги и металл. *Новый экономист*. 1916. №40. С. 3 – 6; Там же. 1916. №42. С. 4–7.

¹¹Фридман М.И. Война и финансы. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 24–48.

¹²Шингарев А. Финансы России во время войны. Петроград, 1917. 27 с.; Его же. Война и финансы. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград, 1915. С. 377–433.

¹³Яснопольский Л. Военные выпуски кредитных билетов. *Русские ведомости*. 1916. 9 марта (№56). С. 2.; Его же. Война и откуда воюющие государства берут для нее деньги. *Война и заем*. Киев: тип. импер. ун-та св. Владимира, 1917. С. 45–46.

дослідниці С. Орлик про те, що науковці того часу «прагнули, виконуючи власні дослідження, здійснити своєчасний економічний аналіз заходів уряду Російської імперії у фінансовій сфері та надавали науково обґрунтовані пропозиції щодо використання різних фінансових інструментів, спрямованих на мобілізацію додаткових ресурсів для забезпечення фінансування війни»¹. З даного приводу поміж ними прослідковувалася наукова дискусія, суть якої полягала в обговоренні заходів, які мав вжити імперський уряд у віднайденні фінансових ресурсів, необхідних для ведення війни. Розглядалося чотири фінансові джерела: емісія грошей, збільшення оподаткування, зовнішні запозичення і проведення внутрішніх державних військових позик. Саме первинність і значущість кожного з цих джерел і були предметом наукового дискурсу, проте найчастіше дискусія зводилася «до вибору між позиками і випуском кредитних білетів»². Слід зазначити, що більшість вищезгаданих авторів на початку війни стверджували, що первинним джерелом є друкування грошей, але після року ведення війни наукова думка одноголосно стверджувала, що саме випуск облігацій державних військових позик врятує фінансове становище Російської імперії. Так, економіст і державний діяч, професор М. І. Фридман на початку війни підтримував емісію грошей шляхом «використання друкарського верстату для виготовлення кредитних білетів», але при цьому мав застереження, щодо кількості цих випусків аби «не зруйнувати грошовий апарат і не увєргнути країну у вир паперово-грошового господарства»³. У своїй статті він з великими труднощами відривався від системи золотого монометалізму у грошовому обігу, який було відмінено перед вступом Російської імперії у війну і вбачав «грізну небезпеку того, що золотий обіг зміниться паперовим, і відповідно відбудеться падіння курсу паперових грошей, почнеться переоцінка усіх цінностей: ріст цін на всі

---

¹Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914 - 1917рр.): автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2018. С. 33.

²Мукосеев В.А. Военные займы России. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 150.

³Фридман М.И. Война и финансы. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С.43.

товари, знецінення грошей і капіталів...»¹. До цієї дискусії долучився і С. М. Прокопович (економіст, громадський діяч, доктор філософії Бернського університету), який зазначав, що випуск паперових грошей був неминучим заходом: «у даній народногосподарській ситуації не було іншого способу знайти засоби для потреб війни» та доводив, що Російська імперія значною мірою веде війну за рахунок випуску кредитних білетів². На його думку, саме через механізм надмірного випуску кредитних білетів уряд стягував з населення, непрямим методом, додаткові платежі, тобто уряд «бере з народного господарства потрібні йому матеріальні цінності поза волею населення, у примусовому порядку. < ...> У цьому полягає цінна властивість паперових грошей для будь-якого уряду, який здійснює витрати без відповідності до своїх доходів»³. Цієї думки дотримувався й авторитетний вчений економіст українського походження Л. Яснопольський, який на шпальтах газети «Русские ведомости» здійснив критику імперського уряду щодо безконтрольного випуску паперових грошей, яка призвела до різкого знецінення російського рубля на внутрішньому ринку і падінні курсу на міжнародному валютному ринку, що призвело до значних збитків держави і за своєю суттю оберталось для населення на «колосальний, багатомільярдний непрямий податок на всі предмети споживання»⁴.

Професор політичної економії М. Бернацький зазначав, що непомірне друкування паперових грошей призвело до «падіння вартості паперових грошей», що в свою чергу сприяло різкому зростанню цін, зниженню вартості заробітних плат, погіршенню товарообмінних операцій як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках тощо⁵. Він закликав до того, щоб «зусилля державної і громадської волі мають бути направлені на те, щоб за можливістю забезпечити

---

¹ Там само. С.45.

² Прокопович С.М. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. С. 100, 111.

³ Там само. 111.

⁴ Яснопольский Л. Военные выпуски кредитных билетов. *Русские ведомости*. 1916. №56 (9 марта). С. 2.

⁵ Бернацкий М.В. Денежное обращение и займы. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 90–94.

грошовий обіг від надлишкового накопичення паперових грошей», необхідно «сприяти тому, щоб кількість паперових грошей в обігу припинило свій небезпечний ріст»¹. Економіст В. А. Мукосєєв з цього приводу у своїй статті зазначав, що «подальше насичення каналів грошового обігу кредитними білетами може потягти за собою ще більш відчутне знецінення нашого рубля з усіма витікаючими тяжкими наслідками...»², як для економіки, так і для населення. У той же час професор Н. Коломійцов у своїй статті взагалі не вбачав проблеми у великій кількості кредитних білетів, пояснюючи це закономірним явищем того, що війна спричинила ускладнення грошового обігу «при одночасному посиленні попиту на них», що ні в якому разі не може призвести до знецінення рубля, а тим більше до росту цін на товари першої необхідності³. Таку думку професор висловив у статті, опублікованій у пропагандистському популярному виданні «Велика війна в образах і картинках», розрахованому на широкі маси та спрямованому на заспокоєння населення відносно аномальних явищ у грошовому обігу викликаних війною. Про те, що наукові кола подекуди залучалися до пропаганди деяких непопулярних заходів імперського уряду у фінансовій сфері відмічала у своєму дослідженні С. Орлик, проводячи історіографічний аналіз праць сучасників тієї епохи щодо проблем внутрішніх військових позик у Російській імперії в період Першої світової війни⁴.

Значний науковий внесок у розгляд цього питання здійснив вчений економіст українського походження М. І. Туган-Барановський, який на початку війни у своїх працях був прихильником емісії грошей, обґрунтовуючи, що ці заходи «диктуються економічною необхідністю»⁵, проте згодом, у 1916 –

¹ Там само. С. 95, 101.

² Мукосєєв В.А. Военные займы России. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 151.

³ Коломійцов Н.П. Влияние войны на народное хозяйство России. *Великая война в образах и картинках*. Москва, 1915. Вып. 8. С. 382.

⁴ Орлик С. В. Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 376–377.

⁵ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и война. *Речь*. 1915. №16. С. 2.; Его же. Новые бумажные деньги. *Речь*. 1915. №109 (3132). С. 2; Его же. Бумажные деньги и метал. *Новый экономист*. 1916. №40, 42. С. 3–6; 4–7; Его же. Война и народное хозяйство. *Чего ждет*

1917 рр. змінив свою думку на користь внутрішніх військових позик, зазначаючи, що «випуски паперових грошей як джерело фінансування війни є вкрай небезпечним фінансовим ресурсом, який можна застосовувати лише у крайньому разі, за умови відсутності будь-яких інших засобів покриття військових витрат»¹. На його думку, безконтрольний випуск паперових грошей призведе до повної руйнації фінансово-економічних відносин і може стати «небезпечним господарчим спадком війни», адже навіть у складних умовах війни треба думати про майбутнє післявоєнне відновлення економіки, «якщо грошова система в порядку, країна може швидко відновитися від самої тяжкої війни»². Про негативні тенденції в економіці, які були спричинені надмірним випуском паперових грошей, писав Ф. А. Меньков³. Як наслідок – чисельний випуск паперових грошей і негативний торговельний баланс Російської імперії (тенденція перевищення імпорту товарів над експортом) вплинули на падіння курсу російського рубля по відношенню до іноземних грошей, що відзначали у своїх працях І. Михайлов⁴ та С. М. Прокопович⁵.

Усіх вищезгаданих авторів об'єднує те, що у своїх статтях вони порівнюють усі фінансові процеси, які відбувалися у грошовому обігу Російській імперії з подібними явищами у країнах союзниць – Франції, Англії, але особлива увага приділялася ворогуючим країнам – Німеччині та Австро-Угорській імперії.

Саме в часи війни (1916 р.) на шпальтах газети «Новий економіст» почала друкуватися фундаментальна праця М. І. Туган-Барановського «Паперові гроші та метал»⁶, у якій було теоретично проаналізовано особливості металевої та

Россия от войны: сборник статей. Петроград, 1915. С. 5–23; Его же. Бумажные деньги и металл. *Новый экономист.* 1916. №40. С. 3–6; Там же. 1916. №42. С. 4–7.

¹Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. *Военные займы: сб. статей.* Петроград, 1917. С. 8.

² Там само. С. 21.

³Меньков Ф.А. Военные займы и частные эмиссии. *Новый экономист.* 1916. №34. С. 6–9.

⁴Михайлов И.А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры. Петроград, 1916. Вып.2. С. 44–45.

⁵Прокопович С.М. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. С. 55–58.

⁶Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. *Новый экономист.* 1916. №40. С. 3–6; Там же. 1916. №42. С. 4–7.

паперової грошових систем, окреслено роль держави у необхідності проведення грошової реформи після закінчення війни, розглянуто основні принципи і засади побудови національної грошової політики. Слушною є думка дослідниці праць М. Туган-Барановського С. Орлик про те, що його публікації є важливим джерелом для сучасних дослідників історичних та економічних процесів, які відбувалися у фінансово-економічній сфері Російської імперії в часи Великої війни, адже «М. І. Туган-Барановський, будучи свідком фінансового стресу воюючої держави (Російської імперії), вивчаючи досвід економічної поведінки інших країн, використовуючи при цьому історичний досвід, теоретично обґрунтовував певні фінансово-економічні явища, маючи можливість одночасно пов'язувати теорію з реальними економічними процесами у прискореній війною динаміці»¹.

Про причини зникнення з грошового обігу розмінної дзвінкої монети розмірковували у своїх працях більшість науковців того часу. Всі вони відмічали, що проблема розмінної кризи мала місце в більшості воюючих країнах. З високих трибун Державної Думи висловлювалися різні думки з приводу причин зникнення дзвінкої монети з обігу і подекуди мали пропагандистські або антисемітські забарвлення. Зокрема, причинами зникнення дрібної срібної і мідної монети з обігу називалися такі: «результатом зловмисної агітації, яка безсумнівно виходить з Німеччини і, безсумнівно, має за ціль зниження курсу нашого паперового кредитного рубля», а також діяльність вороже налаштованих торговців-євреїв, які навмисно вселяли недовіру до російських грошей, «посилено поширювали серед населення чутки, що російський уряд збанкрутував, так як не має заліза навіть для монет. Разом з тим єврейські агенти скрізь скуповують за завищеною ціною срібну і мідну монету»². За даними жандармських управлінь, в населених пунктах українських губерній з даного приводу навіть чинилися силові заворушення проти

---

¹ Орлик С. В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М. І. Туган-Барановського. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 71–72.

² Прокопович С.М. *Война и народное хозяйство*. Москва, 1918. С. 69, 71–72.

єврейського населення¹. Представником здорового глузду в стінах Державної Думи можна вважати А. І. Шингарьова, який у своїх публікаціях мав більш обґрунтовані пояснення цьому явищу, зокрема те, що «посиленому випуску паперових грошей не відповідало карбування дрібної розмінної монети», що і призвело до того, що «під впливом особливої, якоїсь психологічної зарази майже кожен прагнув розмінити паперові гроші, і у підсумку склався швидко зростаючий гострий монетний голод, з усіма ексцесами темного, легко збуджуваного натовпу»². Повністю такої думки притримувався і російський економіст С. М. Прокопович, котрий у своїй монографії виступив із критикою роботи уряду, який за його словами досяг «інтелектуального банкрутства», що проявилось у «недалекоглядності міністерства фінансів, яке при збільшенні грошової маси до 1 січня 1916 р. на 142,4% збільшило кількість дрібної монети лише на 51,6%. При населенні в 175,1 млн. душ, розмінної монети у нас всього 183,7 млн. руб., по 1 руб. 5 коп. на душу»³. На тому, що саме паніка на грошовому ринку сприяла зникненню дзвінкої монети з обігу, наголошував професор М. І. Боголепов⁴. Не аналізуючи причин, що призвели до гострої нестачі срібної і мідної монети в грошовому обігу восени 1914 р. та 1915 р., І. О. Михайлов і М. В. Бернацький зазначали, що лише випуски нових паперових розмінних марок та казначейських знаків дрібних номіналів сприяли виправленню цієї ситуації⁵.

Війна спричинила складну ситуацію у банківській системі Російської імперії. Паніка на грошовому ринку супроводжувалася припиненням кредитування та запровадженні мораторію на ряд банківських операцій, пов'язаних з обігом цінних паперів, здійснено обмеження розрахункових

---

¹ ЦДІАК України. Ф. 1439. Оп.1. Спр. 1675. Арк.347-347 зв.; Там само. Ф. 285. Оп.1. Спр.1121. Арк. 59.

²Шингарев А. Война и финансы. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград, 1915. С. 419.

³ Прокопович С.М. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. С. 69, 72; Бернацкий М.В. Денежное обращение и займы. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 90-94.

⁴Боголепов М.И. Война и деньги. *Вопросы мировой войны: статьи*. Петроград, 1915. С. 401.

⁵Михайлов И.А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры. Петроград, 1916. Вып. 2. С. 36–38; Бернацкий М.В. Денежное обращение и займы. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 85.

операцій за поточними рахунками підприємств та вилученні коштів з депозитів приватних вкладів населення тощо. Ці проблеми досліджували у своїх статтях економісти М. І. Боголепов та І. О. Михайлов. Зокрема, професор М. Боголепов наголошував, що «війна викликала повний параліч системи комерційного кредиту в силу цього склалися тяжкі умови для всього народного господарства»¹, особливо це відобразилося на невеликих комерційних банках та товариствах взаємного кредиту, яким Державний Банк на початку війни надавав кредитні допомоги². Крім того, відзначалося, що у напрямку стабілізації грошово-кредитної системи значну роль мали відігравати активні заходи центральних банків країн-союзників для налагодження механізму міжнародних розрахунків, в т.ч. кредитних, що позитивно вплинуло б на відновлення внутрішньої банківської системи³. Про відкриття у 1915 р. таких кредитних ліній «для надання валюти банкам і торгівельно-промисловим підприємствам» між Державним банком Російської імперії і французьким та англійським Центральними Банками було укладено відповідні угоди⁴.

Значний внесок у дослідження проблеми стану грошового обігу і банківництва в Галичині під час російської окупації належить українському історикові І. Крип'якевичу⁵. Як очевидець тих подій, він звернув увагу на складний стан банківської системи у захопленому російськими військами регіоні та зацентрував на намірах Міністерства фінансів Російської імперії відкрити у м. Львові філію Державного банку. Описуючи роботу урядових і комерційних спеціальних комісій щодо перспектив відкриття філій російських банків у Галичині зазначав, що всі вони констатували, «що російські кредитові інституції

---

¹Боголепов М.И. Война и деньги. *Вопросы мировой войны: статьи*. Петроград, 1915. С. 409.

²Михайлов И.А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры Петроград, 1916. Вып.2. С. 6–7; Прокопович С.М. Война и народное хозяйство. Москва, 1918. С. 198–199.

³Боголепов М.И. Война и деньги. *Вопросы мировой войны: статьи*. Петроград, 1915. С. 418–420.

⁴Михайлов И.А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры Петроград, 1916. Вып. 2. С. 47–48.

⁵Петрович І. (Крип'якевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – Червень 1915. Б.м.(Відень?), 1915. 116 с.

мали в Галичині дуже добру почву»¹, для своєї діяльності та сприяли б розвитку місцевої промисловості та торгівлі. Звернуто увагу, що на час написання праці лише філія «Російсько-Азіатського Банку» відкрила свою філію у Львові, яка здійснювала обмежені банківські операції, пов'язані з перерахуваннями коштів за комерційними контрактами.

Слід відзначити, що деякі тогочасні науковці, які працювали над вищезгаданими проблемами в Російській імперії, в радянську добу змінили свій статус на радянських вчених, зокрема М. І. Боголепов, В. Я. Железнов, З. С. Каценеленбаум, І. П. Крип'якевич, Ф. О. Меньков, Л. М. Яснопольський та ін.² Більшість з них продовжували працювати над теоріями грошового обігу та надавали не лише теоретичну, а й практичну допомогу радянській владі у становленні радянської грошової та банківської систем. Частина вчених, працюючи певний час на радянську владу у складні 30-і роки потрапили під чергову хвилю репресій і були фізично знищені, зокрема професор Л. Н. Юровський³, предметом дослідження якого були проблеми грошового обігу, в т.ч. і у дореволюційній Росії. У той же час більшість імперських науковців були вимушені виїхати в еміграцію і продовжувати там свою наукову роботу, зокрема М. В. Бернацький, С. М. Прокопович та ін.⁴

З часом радянська наука виховала нову когорту вчених, які активно і жорстко критикували фінансову і економічну політику уряду Російської імперії

¹ Там само. С. 44.

²Боголепов М. И. Бумажные деньги. Петербург-Москва: Центр. т-во «Кооперативное из-во», 1922. 111 с.; Его же, Валютный хаос: к современному положению Европы. Петербург-Москва: Центр. т-во «Кооперативное из-во», 1922. 72 с.; Железнов В. Я., Каценеленбаум З. С., Соколов А.А. и Шмелёв К.Ф. К теории денег и учёта. Пг.-М, 1922. 166 с.; Каценеленбаум З. С. Денежное обращение в России в 1914-24 годах. Москва-Ленинград: Экономическая жизнь, 1924. 192 с.; Его же. Учение о деньгах и кредите. Москва: Экономическая жизнь, 1928. Ч. 1. 520 с.; Ч.2. 569 с.; Меньков Ф. А. Основные начала финансовой науки. М., 1924.; Яснопольский Л. М. Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики. Москва: Из-во НКФ СССР, 1927. 75 с.

³Юровский Л. Н. На путях к денежной реформе. Москва: Из-во «Финансовой газеты», 1924. 114 с.; Его же. Денежная политика советской власти (1917—1927). Москва, 1928.

⁴Bernatskiy M. V. Russian Public Finance during the War. Yale University Press, New Haven. 1928; Прокопович С.М. Народное хозяйство СССР. Нью-Йорк, 1952.

періоду Першої світової війни за всіма напрямками, зокрема В. І. Бовикін¹, І. Ф. Гідін², М. А. Данилова³, Я. Іоффе⁴, В. Я. Лаверичева⁵, П. І. Лященко⁶, І. В. Маєвський⁷, Ф. А. Макшеев⁸, М. Я. Савицький⁹, Є. Святловський¹⁰, К. Ф. Шацилло¹¹, Г. І. Шігалін¹² та ін.

Характерною особливістю радянської історіографії можна відмітити те, що у працях науковців радянської доби фінансова політика уряду Російської імперії подекуди розглядалася однобічно та мала відверто упереджене ідеологічне забарвлення, подекуди здійснювалося спотворення статистичних даних та відомостей. У радянській історіографії дотримувалися марксистської концепції походження Першої світової війни, основи якої були закладені й розвинуті В. І. Леніним¹³ та розглядалися як закономірний результат загострення всіх протиріч капіталізму (в тому числі фінансово-економічних) на його імперіалістичній стадії. Тож у радянському науковому середовищі сформувався потужна група вчених, які активно працювали над розробкою марксистсько-ленінської концепції причин зародження Великої війни, досліджували

¹Бовыкин В.И. Россия накануне великих свершений. Москва, 1988. 155 с.

²Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. Москва, 1948. 454 с.

³Данилов Н.А. Влияние великой мировой войны на экономическое положение России: лекции, читанные в Военно-Инженерной Академии в 1920-21 учебном году. Петроград, 1922. 95 с.

⁴Иоффе Я.А. Блокада и народное хозяйство в мировую войну. Москва–Ленинград, 1929. 224 с.

⁵Лаверычев В.Я. Из истории государственного регулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.). *Первая мировая война 1914-1918*. Москва, 1968. С. 211–226.

⁶Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: Капитализм. МОСКВА: Госполитиздат, 1948. Т. 2. 738 с.

⁷Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. Москва: Госполитиздат, 1957. 390 с.

⁸Макшеев Ф.А. Экономика войны. *Военное хозяйство*. 1923. №1.

⁹Савицкий М.Я. Экономика войны. Экономическая база современной войны. Москва, 1934. 85 с.

¹⁰Святловский Е. Экономика войны. Москва, 1926. 402 с.

¹¹Шацилло К.Ф. Из истории финансового капитала. Влияние первой войны на развитие государственной промышленности Юга России. *Первая мировая война 1914-1918*. Москва, 1968. С. 192–210.

¹²Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну. Москва: Воен. из-во Мин. обор. СССР, 1956. 332 с.

¹³Ленин В.И. Социализм и война (Отношение РСДРП к войне): полн. собр. соч.: в 55т. Москва, 1961. Т. 26. С. 307–350; Его же. Империализм, как высшая стадия капитализма (Популярный очерк): полн. собр. соч.: в 55 т. Москва, 1962. Т. 27. С. 299–426.

економічні проблеми військової економіки, вивчали вплив війни у цілому на економіку та безпосередньо на окремі її галузі, розглядалися економічні проблеми як вирішальний поштовх до здійснення революції в Росії. У контексті цих економічних досліджень побіжно зверталася увага на фінансову складову державної політики російського уряду. Проте існував ряд тематичних наукових праць, які були присвячені проблемам грошового обігу і банківництва, в т.ч. і в загальному розгляді фінансового стану Російської імперії (Росії) в роки Першої світової війни, серед них слід відмітити праці З. В. Атласа¹, А. Галенка², О. Д. Гусакова³, М. Ляліна⁴, Ф. Михайлевського⁵, О. П. Погребинського⁶, А. Л. Сидорова⁷, І. Г. Спаського⁸, Л. Є. Шепелева⁹ та ін.

Керуючись марксистсько-ленінськими ідеологічними постулатами, А. Л. Сидоров зазначав, що «глибоке вивчення особливостей імперіалізму в Росії неможливе без досліджень історії фінансів», часто цитуючи В. І. Леніна, доводив те, що «самодержавний режим остаточно себе зжив», а війна лише загострила усі фінансові проблеми та прискорила погибель царизму¹⁰. Жорстко критикуючи фінансову політику уряду Російської імперії, А. Сидоров відмічав недієвість

¹ Атлас З. В. Очерки по истории денежного обращения в СССР. Москва: Гос. фин. и-во., 1940. 248 с.

² Галенко А. Финансы России в мировую войну. *Война и революция*. 1926. № 11. С. 44–55.

³ Гусаков А. Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. Москва, 1946. 126 с.

⁴ Лялин Н. На какие средства вела войны царская Россия. *Советские финансы*. 1942. №4. С. 29 – 33.

⁵ Михайлевский Ф. Разменный кризис в годы первой мировой империалистической войны. *Деньги и кредит*. 1941. №4. С. 32 – 34.

⁶ Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. Москва, 1968. 168 с.; Его же. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX вв.). Москва, 1954. 268 с.

⁷ Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. Москва, 1973. 655 с.; Его же. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. Москва, 1960. 579 с.; Сидоров А. Л., Бовыкин В. И., Волобуев П. В. Экономические и социальные проблемы первой мировой войны. *Первая мировая война 1914-1918*. Москва, 1968. С. 179–191.

⁸ Спасский И. Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914 – 1917 гг. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев, 1968. Т. 3. С. 138–150.

⁹ Шепелев Л. Е. Акционерные коммерческие банки в годы Первой мировой войны. *Исторические записки*. 1963. Т. 73. С. 156–193.

¹⁰ Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. Москва, 1960. 579 с.

його заходів у сфері грошового обігу, пов'язаних з випуском короткотермінових зобов'язань і паперових грошей, облігацій внутрішніх позик, що «призвело до катастрофічного знецінення рубля і падіння купівельної спроможності на внутрішньому ринку, до росту дорожнечі та розоренню народних мас», в той же час «війна продемонструвала різке негативне відношення широких мас народу до фінансових заходів уряду»¹. Автором звернуто увагу на те, що імперська банківська система була знярядям наживи на війні в руках великого фінансового капіталу. Комерційні банки широко зловживали спекулятивними операціями, особливо на оборудках з цінними паперами та здійсненні товарно-посередницьких операцій, наданні гарантійних листів та кредитів, встановленні необґрунтованих розмірів комісійної винагороди за здійснення банківських послуг, тож «прибутки банків, торгівців і спекулянтів колосально зростали», а банківський капітал став «на службі війни»².

Про «можливість перетворення грошей із зброї буржуазії у зброю диктатури пролетаріату», з нищівною критикою та констатацією повного банкрутства фінансової політики російського імперського та Тимчасового урядів періоду Першої світової війни у своїх працях заявляв професор З. В. Атлас, який подекуди за цитатами В. І. Леніна і І. В. Сталіна втрачав фактичний матеріал, а висновки перетворював у партійні гасла³.

Радянський вчений, д.е.н., професор Г. І. Шигалін у своїй монографії «Військова економіка у першу світову війну (1914 – 1918 рр.)» побіжно торкаючись питань фінансової політики царського уряду, однозначно заявляв, що зовнішні та внутрішні позики мали «класову сутність» і були «способом величезного збагачення експлуататорів за рахунок майбутніх доходів широких верств населення»⁴. Він відзначав, що значний випуск паперових грошей

---

¹Его же. С. 529.

² Там само. С. 178–195, 529.

³ Атлас З. В. Очерки по истории денежного обращения в СССР. М., 1940. С. 41–44.

⁴Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну. М., 1956. С. 310, 313.

призводив до їхнього знецінення, стимулював спекуляцію та ріст цін, що сприяло збагаченню капіталістів та різкому зубожінню трудового народу¹.

Засновник радянської наукової нумізматичної школи д. і. н., професор І. Г. Спаський у своїй статті, присвяченій карбуванню російських монет у 1914 – 1917 рр. звертав увагу на те, що до виготовлення дрібних номіналів монет у період розмінної кризи 1914 – 1915 рр. уряд Російської імперії залучав японський Монетний Двір у м. Осака, використовуючи срібло, яке закуповувалося в Китаї².

Водночас вторгнення російських військ в Галичину та Буковину розглядалися радянською історіографією здебільшого як «блискуча перемога радянських військ»³ над Австро-Угорщиною з метою визволення братніх народів – по суті продовжуючи риторичку тогочасної російської імперської пропаганди. З даного приводу відомий український вчений О. П. Рєєнт зазначав, що «окупацію Галичини російськими військами автори розглядають в дусі російської публіцистики та пропаганди воєнного часу як “визволення”, тобто фактично прийнявши за вихідну російську точку зору в цьому питанні»⁴. При цьому питання реалізації фінансової політики російського уряду на окупованих територіях Галичини та Буковини радянською історіографією не розглядалося взагалі.

На сучасному етапі розвитку української і зарубіжної історіографії проблеми Першої світової війни розглядаються за багатьма напрямками, в тому числі досліджувалися і питання фінансової політики російського уряду. Зокрема, проблеми грошового обігу та банківництва в Російській імперії напередодні та

---

¹Там же. С. 311.

²Спасский И. Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914 – 1917 гг. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев, 1968. Т.3. С. 145.

³Айрапетян М. Э., Кабанов П. Ф. Первая мировая война. Москва: Из-во «Просвещение», 1964. С. 22.

⁴Рєєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Укр. іст. журн.* 2004. №4. С. 15.

початку Першої світової війни розглядалися багатьма сучасними зарубіжними дослідниками¹, здебільшого російськими.

Серед українських дослідників інтерес до проблем Першої світової війни посилювався за останнє десятиріччя, деякою мірою це пов'язано з наближенням до 100-річчя від початку цієї війни, а також з агресивною політикою Росії щодо України та із загрозами, які вона представляє для усталеного світового порядку. За ініціативи Інституту історії України НАН України було започатковано науковий проект «Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна»², який став поштовхом і дороговказом для подальших досліджень для вітчизняних учених. Враховуючи, що фінансова політика уряду Російської імперії (Росії) реалізовувалася на всій території імперії, включаючи й українські губернії, більшість дослідників розглядали її дію і наслідки у ракурсі соціально-економічних особливостей та сприйняття українським соціумом. У цьому напрямку слід відмітити праці О. Вільшанської, В. Литвина, В. Молчанова, О. Реєнта, Г. В. Сапожника, О. Сердюка, І. Г. Скоморович, В. Шевченко, Г. Турченко та ін.³.

¹Бугров А.В. Деньги Великой войны: российский опыт (1915-1917). *Деньги и кредит*. 2017. №7. С. 74–80.; Его же. Государственный банк 1860-1917. Серия «История. Финансы. Экономика». Москва, 2012. 263 с.; Белоусов В. Д. Преобразования в денежном обращении в 1914 – 1917 рр. *Финансы*. 1995. №4. С. 61–62.; Белоусов В.Д., Бирюков В. А. Преобразования в денежном обращении России в годы Первой мировой войны. *Вестник Московского университета*. №2. 2014. С. 61–69.; Гришина О. А., Гришин А. И. Внутренние кредитные операции Российской империи в годы Первой мировой войны. *Страницы истории*. 2015. № 9. С. 66–73.; Поликарпов В. Русская военно-промышленная политика 1914-1917. Государство и частные интересы. Москва: ЗАО из-во Центрполиграф, 2015. 383 с.; Соколов Б. И. Война и деньги. *Проблемы современной экономики*. 2010. № 2. С. 26–29; Страхов В. В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: дис. ... канд. ист.наук: 07.00.02. Рязань, 2000. 256 с.

²Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХст.). Київ, 2003. С. 327–334.

³Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*: у 2 кн. / ред. кол. В.А.Смолій (голова), відп. ред. О. Реєнт; Київ, 2013. С. 440 – 467; Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Київ, 2005. 445 с.; Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми. *Військово-науковий вісник*. 2005. Вип. 7. С. 35–47.; Молчанов В. Б. Добробут населення міст правобережної України напередодні війни. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*: у 2 кн. Київ, 2013. С. 433–440; Реєнт О. П., Сердюк О. В., Шевченко В. В. Економічне становище в підросійській Україні. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*: у 2 кн. Київ, 2013. Кн.1. С. 378–408; Реєнт О. П. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та

Спеціальним дослідженням історіографії проблем грошового обігу на українських землях в часи Першої світової війни можна вважати працю Є. К. Шишкіної¹, у якій розглянуто стан наукової розробленості однієї із сторін грошового обігу – обіг необов'язкових паперових грошей (бон), відмічаючи нечисленність робіт та публікацій з даного питання.

На сьогодні є лише поодинокі дослідження, в яких розглядаються окремі аспекти проблеми грошового обігу періоду Першої світової війни. Зокрема, С. Орлик² у своїх статтях окреслила проблеми розмінної кризи 1914 – 1915 рр. та випуск військових позик. Особливу увагу авторка приділила механізму випуску та процесу введення в обіг розмінних марок, казначейських знаків та облігацій внутрішніх позик, висвітлила проблему відношення населення Наддніпрянської України до застосування паперового дріб'язку у грошовому обігу та до придбання облігацій військових позик. Особливості грошового обігу на Волині у період Першої світової війни розглянув Г. В. Сапожник, який основний акцент спрямував на аналіз «соціально-економічних причин розпаду єдиної грошової системи Російської імперії і характер процесів, що проходили в грошовому обігу в екстремальних умовах Першої світової війни»³. Професор П. Гай-Нижник¹ у

методики: зб. наук. праць. 2004. Число 11. С. 138–146; Його ж. Перша світова війна ХХ ст. та українське суспільство. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2000. Вип.1. С. 6–38; Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004. 480 с.; Сапожник Г. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914-1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів, 2004. 25 с.; Скоморович І. Г. Грошові системи на Українських землях: історія і теорія. Львів, 2011. 244 с.; Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*: у 2 кн. Київ, 2013. С. 408–433.

¹Шишкіна Є. К. Необов'язковий грошовий обіг України 1914-1925 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*. Харків, 2007. Т.ХІІІ. Кн.1. С. 229–236.

²Орлик С. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць*. Київ, 2015. Число 26-27. С. 141–148; Її ж. Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2016. Вип. 38. С. 81–96.

³Сапожник Г. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914-1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів, 2004. 25 с.

своїй статті в загальному комплексі фінансових проблем Російської імперії в період її участі у Великій війні зупинявся на емісії паперових грошей та на різкій «чи не щоденно» девальвації рубля.

Проблеми грошового обігу в Росії в роки Першої світової війни розглядалися сучасними російськими дослідниками. Зокрема Ю.Седой² у своїй статті висвітлив питання припинення обігу золотих монет, безконтрольного випуску кредитних білетів, складних інфляційних процесів, початок розмінної кризи 1915 р. Розглядаючи проблеми грошової системи Росії у період Великої війни В.Білоусов і В.Бірюков³ у своїй спільній статті зробили акцент на процедурі припинення дії золотого монометалізму та заходах уряду, які автори назвали «частковими грошовими реформами», які проводилися за три роки війни для стабілізації ситуації та підтримці курсу рубля. В контексті загальної економічної кризи, яка виникла в Росії в роки участі її у війні російський грошову систему розглядали російські дослідники Л. Муравьова⁴, М. Обухов⁵, І. Пушкарьова⁶, Г.Черемісінов⁷ та ін. Зокрема, М.Обухов у своїй статті акцентував увагу на обезцінюванні паперового рубля у відношенні до золота й іноземним валютам. Автор відмітив, що цей процес «з 1915-1916 рр. уряд у певній мірі взяв під свій контроль. Він надавав валюту імпортерам, які

---

¹ Гай-Нижник П. Перша світова війна: державні витрати й фінансові наслідки для світової валютної системи. *Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки*. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 410–415.

² Седой Ю.Н. Денежное обращение России в годы Первой мировой войны. *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2006. №2. С. 36–38.

³ Белоусов В.Д., Бирюков В.А. Преобразования в денежном обращении России в годы Первой мировой войны. *Вестник московского ун-та. Сер.б. Экономика*. 2014. №2. С. 61–69.

⁴ Муравьева Л.А. Финансовая политика царского правительства в годы Первой мировой войны. *Международный бухгалтерский учёт*. 2014. №25. С. 55–64.

⁵ Обухов Н.П. Экономический кризис в России в годы Первой мировой войны. *История финансовой мысли*. 2009. № 2. С. 161–172.

⁶ Пушкарёва И.М. Финансовое положение России 1914-1917 р. (заметки на полях исторических трудов). Часть 1. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*. 2018. Том. 45. №4. С.722-734.; Её же. Финансовое положение России 1914-1917 р. (заметки на полях исторических трудов). Часть 2. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*. 2019. Том. 46. №1. С. 138–153.

⁷ Черемисинов Г.А. Макроэкономическая динамика России в годы Первой мировой войны. *Вестник Волгоградского гос. у-та*. 2014. №5. С. 6–21.

виконували військові замовлення, за заниженим курсом, і вимагав від експортерів передавати частину валюти, яку вони отримували в державне казначейство»¹.

Окрему групу публікацій проблем фінансової політики уряду Російської імперії (Росії) становлять праці, присвячені особливостям її реалізації **на окупованих російськими військами територіях Галичини та Буковини**. Опосередковано вплив фінансової політики російської окупаційної влади на соціально-економічне становище захоплених територій Галичини та Буковини у період Великої війни досліджували такі українські та зарубіжні дослідники, як О. Бахтуріна², І. Р. Берест³, І. Ільницький⁴, І. В. Кучера⁵, І. Г. Лозинська⁶, В. Б. Любченко⁷, О. Мазур¹, Я. Мокляк², В. Савченко³, С. Суляк⁴, В. Хутарев-Гарнишевський⁵, С. Фокін⁶ та ін.

¹ Обухов Н.П. Экономический кризис в России в годы Первой мировой войны. *История финансовой мысли*. 2009. № 2. С. 170.

²Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М., 2000. 264 с.; Её же. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917). Москва, 2004. 394 с.

³ Берест І.Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009. 22 с.

⁴ Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (серпень 1914 р. – червень 1915 р.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: збірник наукових праць. Серія 6: Історичні науки*. Київ, 2015. Вип. 13. С. 76–81.

⁵ Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.02. Чернівці, 2005. 19 с.; Її ж. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східнолицицьких земель (1914-1917 рр.). *Україна соборна: зб. наук. статей. Історична регіоналістика в контексті соборності України*. Київ, 2005. Вип. 2. №3. С. 253–260; Її ж. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1917 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23-24. С. 194–201.

⁶Лозинська І. Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.00.22. Львів, 2010. 19 с.; Її ж. Російське воєнне генерал-губернаторство у Галичині (1914-1915 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2010. Вип. 1. С. 47–52.; Її ж. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2017. Вип. 2. С. 21–30.

⁷ Любченко В. Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916-1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2004. Вип. 19. С. 345–368; Його ж. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. *Велика війна (1914 – 1918) і Україна*. Київ, 2013. С. 248–300; Його ж. Обласний комісаріат Галичини

Серед сучасних російських авторів варто відзначити праці О. Бахтуріної⁷, які написані у 2000 – 2004 роках і, на нашу думку, є достатньо політично не заангажованими. Характеризуючи радянську та сучасну російську історіографію з даної проблематики, авторка відмічала існування поодиноких праць з даного питання, котрі здебільшого розглядали етнополітичні та етносоціальні особливості діяльності російської влади та негативну діяльність австрійської влади на цих територіях під кутом зору «тяжіння східних слов'ян до єдності, повністю пояснюючи необхідність приєднання до Росії частини Галичини», а «політика царської Росії, направлена на розширення власних територій,

---

та Буковини (1917-1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 50–72.

¹Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914-1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 1997. 20 с.; Його ж. Галичина під російською займанщиною 1914-1915 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* Львів, 2000. № 408. С. 26–35.; Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька “Руїна”: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914-1915 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* Львів, 2007. № 584. С. 44–52.; Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львівські історичні нариси.* Львів, 1996. С. 305–324.

² Moklak. J. Aspekty polityczne życia religijnego Ukraińców w Galicji. Ekspansja prawosławia rosyjskiego, [w:] Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym.* red. Stanisław Stępień, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl 1990. T. 1. S. 199–20.; Moklak J. Republiki łemkowskie 1918–1919, „Wierchy”. Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, Kraków 1994, T. 97 (1993). S. 63–76.; Moklak.J. The Lemko Region in The Polish Second Republic, Jagiellonian University Press, Kraków 2013, pp. 180; Best P., Moklak J. The Lemkos of Poland. Articles and Essays. Carpatho-Slavic Studies Group, Cracow-New Haven, Connecticut, 2000, pp. 240.

³Савченко В. Восточная Галиция в 1916-1920 годах (этнополитическая ситуация в крае). *Отечественная история.* 2004. № 2. С. 96–113; Его же. Восточная Галиция в 1914-1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России). *Вопросы истории.* 1996. №11-12. С. 95–106; Его же. Восточная Галиция на историческом перепутье: 1910 – начало 20-х годов. *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе.* Москва, 2005. С. 132–190.

⁴Суляк С. Русины: Уроки трагической истории. *Русин.* 2008. №3-4. С. 7–34.

Фокин С. В. Как Галиция боролась за Украину в Первой мировой войне. *Вопросы национальных и федеративных отношений.* 2015. № 2. С. 27–32.

⁵Хутарев-Гарнишевский В. В. Российская жандармерия на занятых территориях Галиции и Буковины в годы Первой мировой войны. *Вестник Московского университета. Серия 8: История.* 2012. № 2. С. 47–58.

⁶Фокин С. В. Как Галиция боролась за Украину в Первой мировой войне. *Вопросы национальных и федеративных отношений.* 2015. № 2. С. 27–32.

⁷Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М., 2000. 264 с.; Её же. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917). Москва, 2004. 394 с.

тракується як виключно позитивне явище»¹. Не зважаючи на те, що фінансова політика окупаційної влади в Східній Галичині розглядалася авторкою лише побіжно, праці вміщали цікавий фактичний матеріал, зокрема щодо фінансування урядом Російської імперії русофільських організацій «щорічно за клопотанням міністра внутрішніх справ виділялося 60 тисяч рублів і 25 тисяч рублів безпосередньо через міністра фінансів»², збільшуючи його напередодні війни до 200 тис. руб., планувалося «передавати російським установам Галичини, Буковини та Угорської Русі під виглядом пожертв приватних осіб і товариств»³. Торкаючись питань фінансової вигоди, яку російська окупаційна влада отримувала із захоплених територій, О. Бахтуріна зазначала, що «російська влада ... не змогла забезпечити яких-небудь реальних прибутків для російської казни»⁴. З даного питання сучасна українська дослідниця С. Орлик вступила у дискусію з О. Бахтуріною, обґрунтовуючи хибність даного твердження, посилаючись на архівні документи в рамках проведеного спеціального дослідження зазначала, що «за даними кошторисів Департаменту державного казначейства та Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів за період першої окупації до імперської казни Російської імперії надійшло біля 2-х млн. руб.⁵..., і це лише за тими коштами, які здавалися до Львівського і Тернопільського польових казначейств, отже, без урахування сум, які залишалися у начальників повітів для безпосереднього фінансування витрат на утримання російської цивільної влади на місцях»⁶. Крім того, у своїй монографії С. Орлик навела факти безжального використання природних ресурсів захопленого регіону, які також оберталися для російської казни значними прибутками⁷.

---

¹ Там же. С. 12–13.

² Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. С. 47.

³ Там же. С. 52.

⁴ Там же. С. 102.

⁵ ЦДАК України. Ф. 377. Оп.1. Спр.89. Арк.5-9.

⁶ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). С. 34.

⁷ Там само. С. 380, 413.

Особливої уваги заслуговують сучасні дослідження грошового обігу в Галичині та Буковині в часи Першої світової війни А. С. Бойко-Гагаріна¹, Г. М. Марковецької², О. Д. Огуя³, С. В. Орлик⁴, С. В. Пивоварова⁵, К. Філіпова⁶, Р. Шуста⁷. Щодо навчальних посібників, які присвячуються історії грошей в Україні, здебільшого дані питання розглядаються вкрай побіжно, тому в даному історіографічному дослідженні ми їх не згадуємо.

Заслуговують на увагу праці професора Олександра Огуя, який акцентував на проблемах грошового обігу на Буковині в часи Першої світової війни, зокрема розмінної кризи «дзвінкої» монети, що виникала як в часи російської окупації, так і за австрійського панування. Зокрема, автор звернув увагу на випуск міських бон (так званих сурогатних грошей) і спроби емісії бон у

¹Бойко-Гагарін А., Орлик С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип.1. С. 143–164.

²Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки царського та тимчасового урядів Росії на території Східної Галичини 1914-1917 рр. *Матеріали V науково-практичної конференції «Історія грошей України»*. Тернопіль, 2002. С. 168–170; Її ж. Місцеві паперові гроші (бони), випущені на Івано-Франківщині у 1849, 1914-1919 рр. *Наук. зап. ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 1997. Вип. VI. С.155-158; Її ж. Місцеві паперові гроші (бони), випущені на Львівщині у 1848-1849 та 1914-1920 роках. *Наук. зап.: зб. пр. мол. вчен. та асп. Ін-ту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, 1999. С. 192–202; Її ж. Необов'язковомісцеві і приватні випуски бон в Східній Галичині 1914-1920 рр. *Збірник наукових праць ТАНУ*. Тернопіль, 2002. С. 181–187.; Її ж. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. 24 с.

³ Огуй О. Грошовий обіг на Буковині часів Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2006. Число 13. С. 48–86; Його ж. Обіг австрійських паперових грошей 1858-1914 рр. в Австрії та на Буковині. Питання історії України: Зб. наук. ст. Чернівці, 2004. Т. 17. С. 151–158.

⁴Орлик С. В. Особливості грошового обігу Галичини та Буковини в часи російської окупації періоду першої світової війни. *Forum numizmatyczne: pieniadz I mennice*. Białystok, 2018. № 2. С. 25–33; Її ж. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаўскі Веснік*. 2018. № 2. С. 51–54.

⁵Пивоваров С.В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині. *Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи*: матеріали між народ. наук. конф. Чернівці, 2000. С. 82–88.; Його ж. Міські гроші Чернівців. *Буковинський журнал*. 1995. Ч.1/2. С. 125–132.

⁶Филипов К. История денег – почтовых марок Первой мировой войны. *Банкаўскі веснік*. 2008. Сакавік. С. 80–83.

⁷Шуст Р. Грошові знаки Львова 1914-1918 рр. *Сайт Карта Львова*. URL: <http://map.lviv.ua/statti/shust.html> (дата звернення: 01.10.2017); Його ж. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ, 2009. 376 с.; Його ж. Грошова система і фальшування грошових знаків у Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Львів-Київ, 2004. Т. 1. С. 637–662.

м. Чернівцях під час російської окупації. Особлива увага була приділена питанням конкуренції грошових одиниць, які знаходилися одночасно в обігу на Буковині: російського рубля, австрійської корони, німецької марки, румунських леїв та місцевих бон. При цьому вчений акцентував увагу на причинах несприйняття місцевим населенням російських грошей та заходів російської окупаційної влади, що проводилися для встановлення примусового курсу рубля відносно австрійської крони. Подібні проблеми були розглянуті професором Р. Шустом з проекцією їх на Східну Галичину. Особливу увагу автор приділив випуску під час війни сурогатних грошей, зокрема міських бон у м. Львові та інших містах, відмічаючи, що «у першій декаді серпня 1914 р. вісім галицьких міст мали власні розмінні бони – Борислав, Дрогобич, Тернопіль, Ходорів та ін.»¹. Аналізуючи труднощі, які виникали під час емісії сурогатних грошей, зокрема під час російської окупації, вчений зауважив, що саме скрутний фінансовий стан галицьких міст був основною причиною випуску міських бон.

У дисертаційному дослідженні Г. Марковецької було здійснено спробу розглянути питання обігу паперових грошових знаків і бон Східної Галичини (1914 – 1920 рр.). При цьому авторка зазначала, що «німецьке командування, захопивши територію Східної Галичини, змушене було вирішувати проблеми грошового забезпечення населення цієї території, зокрема організувати випуск своїх, окупаційних грошей. Незважаючи на наявність у цьому регіоні грошей царських і Тимчасового уряду Росії, окупаційні гроші становили у грошовому обігу основну масу»², тоді як більшість дослідників, зокрема С. Орлик та Р. Шуст відмічають, що у Східній Галичині «після витіснення російських військ з Галичини та Буковини влітку 1915 р. австрійська валюта знову стала панівною на грошовому ринку західноукраїнських земель»³. Крім того, С. Орлик у своїй монографії заперечила некоректному визначенню Г. Марковецької, що «у період розмінної кризи населення Росії почало використовувати стихійно поштові

---

¹ Шуст Р. НумізMATика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. С. 239.

² Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1917 : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. С. 15.

³ Шуст Р. НумізMATика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. С.239.

марки як дрібні гроші»¹. З цього приводу С. Орлик, обґрунтовуючи свою позицію, зазначила, що «використовувалися не поштові марки, а спеціально надруковані грошові знаки, які мали офіційну назву «розмінні марки». При цьому використання таких розмінних марок не можна вважати стихійним, оскільки воно було примусовим», а марки мали статус грошових повноцінних знаків².

Проблема появи в грошовому обігу як на території Російської імперії, так і на окупованих під час Першої світової війни територіях Галичини та Буковини фальшивих російських грошей висвітлено у спільній праці українських вчених А. Бойко-Гагаріна та С. Орлик³. Авторами зазначалося, що «зразками для підробки частіше ставали найбільш популярні серед населення гроші», в тому числі золоті та срібні монетні знаки, кредитні білети, розмінні марки та казначейські знаки. У статті наводилися чисельні факти підробок російських грошей та вказувалися причини цих негативних явищ і їх вплив на підрив російської грошової системи. Продовжуючи тему фальшування російських грошей на окупованих територіях Галичини і Буковини, в окремій статті С. Орлик указувала на те, що фальшування російських грошей здійснювалося двома способами: або кустарним способом, виготовлені окремими шахраями з метою збагачення, або типографським способом, виготовлені країною-супротивником для підриву фінансового стану ворогуючої країни. На думку авторки, наявність у грошовому обігу на окупованих територіях підробних російських грошей, поміж інших причин, «відіграла важливу роль у підриві довіри місцевого населення до валюти країни-окупанта»⁴. Польський учений Кшиштоф Філіпов стверджував, що саме в Німеччині виготовлялися фальшиві розмінні марки номіналами 15 і 20 коп. із глузливими написами «має курс на

---

¹Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1917. С. 15.

²Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр. С. 26.

³Бойко-Гагарін А., Орлик С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип.1. С. 143–164.

⁴Орлик С. В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаускі Веснік*. 2018. № 2. С. 54.

рівні з банкрутством срібної монети», з чого зробив висновок про те, що «гроші-марки стали під час Першої світової війни психологічною зброєю між Троїстим союзом та Антантою»¹.

Проблеми історії банківської справи на західноукраїнських землях в роки Великої війни знайшли певне відображення у працях українських та польських дослідників, зокрема Б. Білана², В. Моравські³, С. З. Мошенського⁴, С. В. Орлик⁵, Р. Тхоржевського⁶, П. Франазека⁷, В. Швеця⁸, спільній праці І. Г. Скоморович, С. К. Ревчука, Я. Й. Малика⁹, спільній праці А. О. Ткаченко і І. В. Ткаченко¹⁰ та ін. Під час аналізу даних праць спостерігається тенденція побіжного згадування про стан банківської системи Галичини та Буковини у період російської окупації. Зокрема, В. Швець обмежився коротким повідомленням, що «з початком Першої світової війни 1914 р. управління Крайового Банку було евакуйоване до Відня. Частина персоналу і фондів, які лишилися у Львові була вивезена російськими військами у 1915 р.»¹¹, не згадуючи при цьому долі інших львівських банків.

¹Филипов К. История денег – почтовых марок Первой мировой войны. *Банкаўскі веснік*. 2008. Сакавік. С. 82.

²Білан Б., Комаринська З., Смовженко Т. Львів Банківський. Львів, 2016. 76 с.

³Morawski W. Lwolskie banki komercyjne do roku 1939. *Pieniądz I banki w Małopolsce*. Т. 4. 2018. С. 231–240.

⁴Мошенський С.З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London, 2014. 453 с.

⁵Орлик С. В. Банківська система Галичини та Буковини в період російської окупації в роки Першої світової війни. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2018. Спец. вип. 3. С. 223–230.

⁶Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль, 1999. 238 с.

⁷Franaszek P. Czy Bank Krajowy dla Królestwa Galicji I Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim był "bankiem centralnym" Galicji? *Pieniądz I banki w Małopolsce*. Т.4. 2018. С. 179–194.

⁸Швець В. Банки у Львові на початку ХХ століття. *Forum numizmatyczne: pieniądz I mennice*. Białystok, 2018. № 2. С. 253–264.; Shvets V. Rozwój bankowości hipotecznej na Ukrainie. *System bankowy a gospodarka: perspektywy Polski, Białorusi i Ukrainy*. Kielce, 2007. S. 157–176.

⁹Скоморович І.Г., Ревчук С.К., Малик Я.Й. та ін. Історія грошей і банківництва: підручник. Київ, 2004. 340 с.

¹⁰Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (ХVIII століття–початок 30-х років ХХ століття). Суми: в-во «Ярославна», 2014. 252 с.

¹¹Швець В. Банки у Львові на початку ХХ століття. *Forum numizmatyczne: pieniądz I mennice*. Białystok, 2018. № 2. С. 255.

Досить ґрунтовно, на основі архівних джерел, здійснено дослідження стану банківської системи Східної Галичини та Буковини у період російської окупації в роки Першої світової війни С. В. Орлик. Авторкою зроблено висновок про те, що в часи російської окупації на захоплених територіях відбулася повна руйнація банківської системи, яка була створена австро-угорською владою, натомість «неспроможність російської окупаційної влади запропонувати альтернативне банківське представництво стала важливим фактором, який унеможлиблював стабілізацію грошового ринку на окупованих Російською імперією територіях Західної України. ... Незадовільний стан справ у грошовому обігу та повна руйнація банківської системи на окупованих територіях призводили до порушення товарообмінних операцій, ускладнень грошових розрахунків, росту цін та інфляції, поширення спекуляції та інших негативних соціально-економічних наслідків»¹. Про наміри уряду Російської імперії відкрити у м. Львові філію Державного банку у період російської окупації Східної Галичини і «таким чином закріпити свої позиції» відмічалось у спільній праці А. Ткаченко і І. Ткаченко².

Враховуючи те, що вивчення грошового обігу є також предметом нумізматичних та боністичних досліджень, при здійсненні аналізу історіографії досліджуваної проблеми, необхідно відмітити корпус відповідної довідкової літератури³, каталогів монет і бонів (в т.ч. сурогатних паперових грошей),⁴ у яких

---

¹Орлик С. Банківська система Галичини та Буковини в період російської окупації в роки Першої світової війни. С. 229.

²Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття–початок 30-х років XX століття). С. 133.

³Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: довідник. Тернопіль, 1998. 462 с.; Зварич В. В. Нумізматический словарь. Львов, 1980. 338 с.; Фенглер Х., Гироу Г., Уингер В. Словарь нумизмата. Москва: Радио и связь, 1993. 400 с.

⁴Адрианов Я. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог. Пермь, 2016. 200 с.; Биткин В. В. Сводный каталог монет России. Киев, 2003. Ч. II (1740-1917). 520 с.; Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг. / под ред. Ф. Г. Чучина. Москва, 1924. 199 с.; Васюков А. И. Бумажные деньги России и СССР. Санкт-Петербург: Политехника, 1993. 215 с.; Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки России 1769-1917 годов. МОСКВА: Нумизматическая Литература, 2004. Ч. 3: Государственные бумажные денежные знаки 1898-1917 годов. 208 с.; Истомин М. И. Каталог денежных знаков гражданской войны в России: Денежные знаки обязательного обращения. Харьков, 2008. Т. II.

міститься опис та характеристика грошових знаків, а в деяких навіть надається коротка хронологія історичних подій.

3.2 Наукове осмислення особливостей справляння податків російською владою на українських землях.

Враховуючи, що Наддніпрянська Україна входила до складу Російської імперії, а особливостей в податковій політиці відносно цих земель російським урядом не передбачалося, відповідно у цьому розділі ми розглядаємо історіографію податкової політики у цілому по імперії періоду Першої світової війни. Що стосується західноукраїнських земель Східної Галичини і Буковини, які були окуповані російськими військами у період 1914 -1917 рр., нами було розглянуто увесь історіографічний комплекс.

Як відомо, вступ Російської імперії у Першу світову війну потребував значних фінансових ресурсів. Нестача грошових коштів була критично відчутною вже до середини 1915 р. Спостерігалось зростання зовнішнього і внутрішнього боргу, спустошувався золотий запас країни. Запущені механізми емісії грошей не вирішували глобальних фінансових проблем держави, що воює. Крім того, введення в імперії «сухого закону» позбавив російський Держаний бюджет надходжень акцизу на суму, яка сягала 1 млрд. рублів. Тож, наступним кроком уряду Російської імперії у віднайдени грошей для ведення війни було підвищення податків та запровадження нових, тимчасових «військових» податків. Ситуація в оподаткуванні ускладнювалася тим, що Російська імперія вступила у Велику війну зі старою податковою системою, яка базувалася на подушному оподаткуванні, а введення прибуткового податку планувалося з 1

Ч. 1(Украина), Ч. 2 (Западная Украина). С. 401–406.; Кардаков Н. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769-1950 гг. Берлин, 1953. 452 с.; Рябченко П., Бутко В. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1999 гг.). Киев: Логос, 1999. Т. 2: Боны Украины. 416 с.; Семенов В. Е. Монеты России 1700-1917. Базовый каталог. Санкт-Петербург: Конрос-Информ, 2010. 704 с.; Уездников В. В. Монеты России 1700-1917. Москва: И-во Датастром, 1992. 678 с.

січня 1917 р. – в умовах війни, коли налагодження складного механізму справляння нового податку об'єктом і базою оподаткування якого становили доходи фізичних осіб було завданням надзвичайно важким.

В урядових та наукових колах імперії з приводу вироблення оптимальної податкової політики відбувалися дебати та дискусії у яких брали участь науковці, політики та громадські діячі. Публікуючи статті у тематичних брошурах та збірниках, на шпальтах спеціального економічного видання журналу «Новый экономист», щорічнику політичної, економічної та літературної газети «Речь», щонедільної газети «Финансовая газета» тощо, вони розглядали питання загальної фінансової політики російського уряду у цілому, особливу увагу звертаючи на проблеми податкової системи та необхідність проведення податкової реформи. Будучи учасниками і очевидцями складних фінансово-економічних процесів, які були зумовлені вступом Російської імперії у Велику війну вони здійснювали власні дослідження задля виявлення нових шляхів подолання фінансових труднощів, це насамперед праці М.І. Боголепова¹, П. П. Мігуліна², П.Б.Струве³, А.І. Шингарьова⁴.

Так, зокрема, політичний діяч та член Державної думи А. Шингарьов проводячи у своїй статті аналіз процесу формування довоєнних бюджетів Російської імперії, особливу увагу акцентував на тому, що в бюджеті на 1914 р. «податкова частина доходного бюджету рівна 60,8% всієї суми доходів», з яких відсоток непрямих податків у вигляді акцизів (здебільшого на алкогольну продукцію) складав біля 80%⁵. На думку автора, такий перекіс в оподаткуванні порушував пропорційність формування бюджету, призводив до «алкоголізації населення» та подальших тяжких економічних наслідках, які не змусили себе чекати. Заборона продажу алкогольних напоїв на початку війни призупинила

¹ Боголепов М.И. Война, финансы и народное хозяйство. Петроград, 1914. 58 с.

² Мигулин П.П. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №8–9. С. 1–3.; Его же. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №10. С. 1–3; Его же. Личный военный налог. *Новый экономист*. 1914. №36. С. 3–5.

³ Струве П.Б. Война и экономическая жизнь. Москва-Петроград, 1916.

⁴ Шингарев А. Финансы России во время войны. Петроград, 1917. 27 с.

⁵ Шингарев А. Бюджет 1914 г. *Ежегодник газеты Речь на 1914 год*. Петроград, 1914. С. 139–140.

надходження акцизів та платежів від казенного їх продажу. У скрутні воєнні роки дохідна частина бюджету втратила біля 1 млрд. руб. річної суми. З цього приводу А. Шингарьов на шпальтах газети «Русские ведомости», критикував імперську владу, яка замість того щоб здійснювати реальні реформи податкової системи, обрала легкий і примітивний спосіб наповнення бюджету – шлях збільшення розміру ставок існуючих податків та вводить нові податки. Він наголошував на тому, що в деяких урядовців з цього приводу малося цинічне виправдання такої поведінки, – «народ мільярда не пропиває, а це означає, що він у нього залишається. <...> Відповідно, їм же подарували цілий мільярд, а це означає, що можна його забрати іншим способом. У населення цей мільярд залишився, а тому підвищення різних податків не може викликати особливих заперечень»¹. В той же час, професор М. І. Фридман, який у 1916 р. захистив докторську дисертацію з тематики винної монополії, професійно оцінюючи значні втрати імперського бюджету від заборони продажу алкогольних напоїв та припинення казенної торгівлі горілкою застерігав, що різке підвищення податкового тиску для населення шляхом збільшення ставок оподаткування та гарячкове впровадження нових податків з метою компенсації втрачених грошових ресурсів – «завжди небезпечно для фіска в сенсі великої вірогідності утворення недоїмок і, по друге, це негативно відобразиться на народному господарстві» та сприяють росту цін та продукти першої необхідності². Проти різкого збільшення податків в умовах війни застерігав російський економіст, державний діяч В. Т. Судейкін оскільки «економічна діяльність в деяких районах зовсім припинена, в інших знижена, при цьому майже призупинено зовнішній товарообмін, а тому приходится підвищувати податки з великою обачністю»³.

---

¹ Шингарев А. «Подаренный» и возвращенный миллиард. *Русские ведомости*. 1915. №19, №25. С. 5.

² Фридман М.И. Война и государственное хозяйство России. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С.376, 386.

³ Судейкин В. Т. Война и наша финансовая политика. Петроград, 1915. С. 37.

Про те, що збільшення існуючих податків та введення нових видів (військових, тимчасових) податків були одним із важливих фінансових джерел для поповнення дохідної частини імперського бюджету, відмічали у своїх працях більшість тогочасних науковців та політичних діячів. Зокрема, економіст та політичний діяч І. А. Михайлов провівши спеціальне дослідження стану державних доходів і видатків Російської імперії в роки війни (видане у 1917 р. під редакцією професора П. Б. Струве) зазначав, що з початком війни збільшення податкових надходжень здійснювалося «фінансовим відомством» декількома способами: 1) посиленням «суворості стягнення існуючих податків»; 2) «зупинення і обмеження податкових пільг»; 3) «зміна класифікації об'єктів оподаткування», яка включає в себе переоцінку майна, перегляд класів оподаткування тощо; 4) підвищення ставок оподаткування по існуючих податках; 5) запровадження нових (тимчасових) податків і зборів¹. Автор провів аналіз податкових надходжень за період 1914–1916 рр., визначив вплив вищезгаданих заходів відносно наповнення дохідної частини бюджету податковими надходженнями, порівнюючи їх з динамікою довоєнних років. Розглядаючи окремо кожен податок аналізував проблеми його стягнення та динаміку надходжень у зв'язку із збільшенням ставок оподаткування.

Цінною є праця С.М. Прокоповича «Война и народное хозяйство»² у якій автор аналізує вплив змін у податковому законодавстві 1914-1917 рр. на надходження податків та мита (у розрізі видів) до доходів російського бюджету, наголошуючи на тому, що податки вводилися Родою міністрів у порядку 87 статті Основних законів. Особливо автор критикував військовий податок на вантажні перевезення залізничними шляхами, котрий було введено у листопаді 1914 р. На думку автора цей податок був «незадовільним і непридатним до умов

---

¹ Михайлов И. А. Государственные доходы и расходы России во время войны. Факты и цифры. *Война и экономическая жизнь: очерки и материалы для характеристики народного и государственного хозяйства в связи с войной*. Петроград, 1917. Вып. V – VII. С. 29–32.

² Прокопович С. М. *Война и народное хозяйство*. Москва, 1917. 264 с.

перевезення вантажів», ускладнював торгівельний обіг, а тому потребував негайних змін¹.

Збільшення податкових ставок по існуючих на початок війни податках, запровадження ряду тимчасових та військового податку на прибутковому принципі підтримував російський вчений-економіст, доктор фінансового права, ординарний професор Петроградського політехнічного інституту М. І. Фридман. Проте, на його думку підвищення діючих податків «в якості джерела для покриття військових податків звичайно в теперішній час особливо значної ролі не відіграють», а «всі нові податки, разом взяті, потрібні для покриття недоборів по звичайному бюджету і зовсім нічого не дадуть на військові витрати»². З цією точкою зору повністю погоджувалися у своїх працях професор прикладної економіки З. С. Каценеленбаум та російські економісти С. М. Прокопович, В. Т. Судейкін³. Для покриття військових витрат, виходячи з розрахунку річної тривалості війни, М. І. Фридман пропонував «ввести й надзвичайний одноразовий збір прибуткового характеру, котрий мав дати казні значні суми» та охопити прибутковим оподаткуванням не лише майновий і особистий прибутковий дохід, а й торгівельно-промислові прибутки⁴. Аналогічно, З. С. Каценеленбаум наголошував на тому, що під час війни у заможних класів з'являються величезні «військові» прибутки, котрі без проблем могли б оподатковуватися прибутковим податком, висловивши побажання щодо перспективи податкової реформи, а саме: «перебудувати податкову систему так, щоб тягар податків в подальшому покладався, головним чином, на заможні класи»⁵.

---

¹ Там же. 93–94.

² Фридман М. И. Война и финансы. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 29, 34.

³ Каценеленбаум З.С. Война и финансово-экономическое положение России. Москва, 1917. С. 28–29.; Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. Москва, 1917. С. 88–90, 97.; Судейкин В. Т. Война и наша финансовая политика. Петроград, 1915. С. 37.

⁴ Фридман М. И. Война и финансы. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. С. 36.

⁵ Каценеленбаум З. С. Война и финансово-экономическое положение России. Москва, 1917. С. 25–26.

На початку війни, думку про те, що підвищення податків не вирішить проблему фінансування війни підтримував і відомий вчений-економіст українського походження М. І. Туган-Барановський, зазначаючи, що «податями і податками таких грошей, які потребуються для війни, не збереш»¹, «сучасна держава не має засобів так затиснути податну гайку, щоб отримати додаткові мільярди, котрі потрібні для війни»². Проте згодом професор М. І. Туган-Барановський повністю підтримав урядову податкову політику, та визнавав, що пошуках фінансових ресурсів на покриття втрат доходів імперського бюджету від втрачених податків з продажу алкоголю російському уряду «довелося замислитися про введення нових податків для того, щоб відшкодувати ту недостачу державних доходів, яка утворилася завдяки припиненню п'янства»³.

Про вплив на дохідну частину державних бюджетів Російської імперії (Росії) за 1914-1917 рр., змін у податковому та митному законодавстві, в частині збільшення ставок оподаткування та введення нових тимчасових військових податків і зборів, а також фінансові наслідки відміни казенної винної монополії зазначав у своїй праці Г. Д. Дементьев . Про те, що збільшення ставок оподаткування та введення тимчасовий військових податків негативним чином відображається на цінах товарів широкого вжитку, наголошували у спільній статті теоретики фінансового права П. Гензель та О. Соколов⁴ та С. М. Прокопович⁵.

Слід відзначити, що більшість авторів у своїх працях часто здійснювали порівняння механізму оподаткування в різних розвинених капіталістичних країнах, як країн-союзниць Росії, а особливо ворожої країни – Німеччини. Критикуючи відсталу податкову систему з якою Російська імперія вступила у

¹ Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. Петроград, 1917. С. 14.

² Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 7.

³ Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. Петроград, 1917. С. 15.

⁴ Гензель П. П., Соколов А. А. Налоги, введенные во время войны и дороговизна. Труды комиссии по изучению современной дороговизны. Москва, 1915. Вып. III.

⁵ Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. Москва, 1917. С. 94.

війну, вони наголошували на тому, що Росія знаходилася у найгіршому фінансовому становищі¹.

Про проблеми з прийняттям законів у сфері оподаткування котрі виникли у зв'язку з протистоянням між Радою Міністрів та Державною Думою наголошували у своїх працях більшість дослідників того часу, які розглядали питання у сфері оподаткування. Конфлікт поглиблювався тим, що податкові закони в роки війни приймалися здебільшого Радою Міністрів в силу неоднозначного трактування статті 87 Основних законів², а не законодавчим органом Державною думою. Російський політичний діяч М. Ганфман у своїй публікації з цього приводу наголошував, що всі законодавчі акти, котрі приймалися урядом «по 87 ст., при скликанні законодавчих палат, ..., мали вноситися і перевірятися Держ. Думою», але постійні розпуски Думи не давали можливості цього зробити³. М. Ганфман звернув увагу на те, що без належного «законодавчого нормування» лишилася й процедура заборони продажу алкогольної продукції та припинення державної винної монополії⁴, яка суттєво вплинула на формування дохідної частини імперського бюджету відсутністю надходжень акцизних податей від алкогольної продукції. З приводу прийняття ряду нових податкових законів, котрі були «запроваджені урядом у порядку верховного управління» в силу статті 87 Основних законів М. І. Фрідман у своїй

---

¹ Каценеленбаум З.С. Война и финансово-экономическое положение России. Москва, 1917. 80 с.; Макшеев Ф. А. Об экономической подготовке к войне. *Интендантский журнал*. 1914. № 6.; Его же. Сведения о положении в Германии вопроса об экономической подготовке к войне. *Интендантский журнал*. 1914. №7 (отдел неофициальный); Меньков Ф. Финансовые мероприятия воюющих держав. *Новый экономист*. 1914. №37.; Монастырёв В. Германия. (Подготовка к европейской войне и её причины). *Военный сборник*. 1914. №11. С. 23–32.; Нольде Б.Э. Организация народного хозяйства воюющей Германии. Петроград, 1916. 48 с.; Озеров И. Х. Основы финансовой науки: дополние к 1-му выпуску. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1917. 73 с.; Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 269–324; Шингарев А. Война и финансы. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград, 1915. С. 377–433; Фридман М.И. Война и государственное хозяйство России. *Вопросы мировой войны: сб. статей*. Петроград, 1915. С. 367, 369–374. та ін.

² Свод Основных Государственных законов. *Свод законов Российской империи*. СПб., 1912. Книга 2. Т. I. Ч. I. 314 с.

³ Ганфман М. Законодательство. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград, 1914. С. 482–483.

⁴ Там само. С. 484-485.

статті висловив подив, «чому для обговорення та вотування цих податків не були скликані законодавчі органи, і чому, будучи в подальшому скликані, вони не мали можливості розглянути питання про підвищення старих і введення нових податків, оскільки відповідні законопроекти не були внесені в Думу»¹. Автор висловив підозру, що уряду було зручно приймати «майже всі податки своєю владою» і майже увесь 1915 р. уникати внесення податкових законопроектів на розгляд законодавчому органу².

Користуючись законодавчою колізією Рада Міністрів оперативно та масово приймала зміни до діючих податкових законів, щодо підвищення ставок податків та мит, а також запроваджувала нові податкові закони, якими встановлювали нові тимчасові військові податки. Масив нового законодавства у сфері оподаткування за другу половину 1914 р. та 1915 р., налічував декілька сотень, що ускладнювало їхнє сприйняття платниками податків. Зміни податкового законодавства потребували упорядкування та роз'яснень фахівців. З цього приводу спеціалістами податкової справи та іншими фінансистами видавалися посібники для платників податків та податних інспекторів із необхідними рекомендаціями, роз'ясненнями та календарями-довідниками³.

В умовах законодавчої кризи, яка склалася у владі Російської імперії у складні воєнні роки, проблеми існуючої податкової системи загострилися і однозначно констатували її повну застарілість і неефективність. На фоні значного скорочення надходжень до бюджету акцизів від продажу алкогольних напоїв, збільшення податкових ставок по існуючим податкам та введення

---

¹ Фридман М.И. Война и государственное хозяйство России. *Вопросы мировой войны: сб. статей.* С.361.

² Там же. С. 364.

³ Авербах О. Законодательные акты, вызванные войной 1914 года. Петроград, 1914-1916 гг. Т. I–III.; Левин С. М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени: сб. в 2-х т. Петроград, 1915-1916. Петроград, 1915. Т. 1: Июль 1914 г.–апрель 1915 г. 728 с.; Его же. Петроград, 1916. Т.2: Апрель – декабрь 1915 г. 1916. 512 с.; Лукин К., Тихонский К., Тепакс П. Закон о положении о подоходном налоге с законодательными мотивами. Петроград, 1916 г.; Просьбин С. А. Закон 6 апреля 1916 г. Положение о госуд. подоходном налоге. Петроград, 1916.; Честухин А.А., Лукин Б.Я. Новые налоги и повышение существующих налогов. Москва, 1915. 32 с.; Честухин А.А. Пособие для податных инспекторов при промышленном обложении предприятий по торговым книгам. Москва: Тип. Ф. Я. Пригорина, 1914. 37 с.

тимчасових військових податків «давали мізерний ефект у порівнянні з потребами у коштах»¹. Такий стан наштовхував російський уряд на вжиття необхідних заходів для проведення податкової реформи. Про необхідність перенесення податкової системи на прибутковий принцип оподаткування наголошував професор В.М.Твердохлебов, який зазначав про те, «що без прибуткового податку немислима ніяка реформа»². У 1915 р. він критикував уряд і Думу з приводу затримки прийняття відповідного закону, вважаючи, що у влади «немає ніяких підстав зволікати з введенням податку, якого давно вимагає громадська думка, на користь якого висловилися бюджетна комісія Д. Думи і Ради, проект якого давно розроблено»³. Тож під тиском наукової і громадської думки, значним законодавчим проривом можна вважати прийняття у квітні 1916 р. Державною думою Закону «Про державний прибутковий податок»⁴, котрий вступав у дію з 1 січня 1917 р. З цього приводу А. Шингарьов зазначав, що новий прибутковий податок «повинен лягти в основу майбутньої раціональної реформи» у результаті якої «до оподаткування мають бути залучені всі заможні елементи суспільства, а особливо ті з них, котрі у військових постачаннях знайшли джерело приросту свого матеріального благополуччя»⁵. У своїй праці І. М. Михайлов згадував про існування у Міністерства фінансів подоби фінансового плану (1915 р.), який було підготовлено у вигляді доповідної записки «До питання про перетворення діючої податкової системи»⁶. Він зазначав, що в цьому плані передбачалася реформа прямого оподаткування в основу якої покладалося «введення особистого прогресивно-прибуткового

---

¹ Шингарев А. Война и финансы. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград, 1915. С. 430.

² Твердохлебов В.Н. Влияние войны на городские и земские финансы. *Вопросы мировой войны: Сб. статей*. Петроград, 1915. С. 459.

³ Там же. С. 460.

⁴ О государственном подоходном налоге: Закон РИ от 6 апреля 1916 г. ст. № 838. *СУ и РП*. 1916. 26 апреля (№106). Отд. 1. Петроград, 1916. С. 899–938.

⁵ Шингарев А. Война и финансы. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград, 1915. С. 412.

⁶ Михайлов И. А. Государственные доходы и расходы России во время войны. Факты и цифры. *Война и экономическая жизнь: очерки и материалы для характеристики народного и государственного хозяйства в связи с войной*. Петроград, 1917. Вып. V–VII. С. 130–134.

податку і особливого прогресивно-прибуткового збору з осіб, звільнених від військової служби (прибутковий військовий податок – А. І.). Реальні податки передбачалося зберегти, підвищивши ставки і здійснити удосконалення»¹.

Науковим майданчиком для російських вчених у галузі фінансів у 1916-1917 рр. стали регулярні випуски збірника наукових статей «Вопросы финансовой реформы в России» під редакцією проф. В. Я. Железнова. У цьому збірнику публікувалися праці науковців у яких обговорювалися і критикувалися прийняті податкові закони, надавалися до них пропозиції відносно їхнього удосконалення, пропонувалися конкретні проекти нових податкових законів. Зокрема, проф. П. П. Гензель – публікував проекти перегляду поземельного та майнового (в т.ч. подомового) оподаткування, проект положення про оподаткування спадкового майна та проекти податків на доходи від грошових капіталів та на загальний приріст майна², М. Н. Соколов й А. А. Соколов – надавали пропозиції щодо прибуткового податку³; проф. В. Твердохлебов – висував наукові версії реформи прямих податків⁴ тощо. В цілому наукове середовище російських вчених визнавало, що в умовах війни важко і недоцільно проводити кардинальні реформи в оподаткуванні, але вважали за необхідним випрацьовувати теоретико-практичну базу для того, щоб у майбутньому, коли наступить мир, провести необхідну податкову реформу⁵. Звичайно, така законодавча ініціатива з боку вчених є повчальною для сучасних науковців.

¹ Там же. С. 133.

² Гензель П. П. Проект наследственного налога. Проект положения о наследственном налоге. Постатенное объяснение к проекту наследственного налога. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т.1. Вып. 2-й. С. 19–49.; Его же. Основы проекта пересмотра государственного поземельного обложения в России. Основы пересмотра государственного подомового налога. Основы пересмотра налога на доходы от денежных капиталов. Проект положения о государственном поимущественном налоге. Проект налога на общий прирост имущества. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1917. Т.1. Вып. 3-й. С. 1–48.

³ Соколов М. Н. Перестройка финансовой системы России в связи с введением подоходного и поимущественного налога. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т. 1. Вып. 1-й. С. 1–12.; Соколов А. А. Подоходный налог. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т. 1. Вып. 2-й. С. 5–18.

⁴ Твердохлебов В. О реформе прямых налогов. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т. 1. Вып. 2-й. С. 50–75.

⁵ Гензель П., Соколов А. К вопросу о финансовой реформе в России. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т. 1. Вып. 2-й. С. 2–4.

У 1917 р. було опубліковано доповнення до навчального посібника «Основы финансовой науки» професора І. Х. Озерова¹, які були присвячені виключно змінам у російському фінансовому законодавстві періоду Першої світової війни. Описуючи та надаючи коментарі до змін у податковому та митному законодавстві цього періоду, автор часто звичайні зміни, які стосувалися збільшення ставок оподаткування або розширення бази оподаткування по окремих податках називав реформами: «реформи поромового оподаткування», «нові реформи в промисловому оподаткуванні», «реформи в тютюновому оподаткуванні», «реформи спадкового оподаткування спадщини», «реформи гербового збору»². Такими підмінами понять автор очевидно хотів підкреслити фіскальне значення цих змін для Росії, оскільки вони по суті не були реформаторськими. Натомість, згадуючи про введення з 1 січня 1917 р. прибуткового податку, проф. І. Озеров не називав його реформою, а лише підкреслював необхідність його введення, як додаткове фінансове джерело для грошових надходжень до державного бюджету³. Наводячи приклади введення військових податків у інших європейських країнах учасницях збройного конфлікту, автор вважав закономірним явищем впровадження у Росії податку на приріст прибутку торгівельно-промислових підприємств та особистих винагород отриманих від підприємницької діяльності, а також спеціального військового прибуткового податку для осіб звільнених від військової повинності⁴.

Окрім вище згаданих авторів, про необхідність запровадження прибуткового податку, як основи для створення нової реформованої податкової системи Росії зазначали у своїх статтях відомі російські економісти І. М. Кулішер, М. І. Фридман, П. П. Мігулін, М. М. Покровський, С. М. Прокопович, М. М. Соболев, О. О. Соколов, В. Т. Судейкін та ін.⁵

---

¹ Озеров И. Х. Основы финансовой науки: дополнение к 1-му выпуску. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1917. 73 с.

² Там же. С. 27, 30, 52, 63, 64.

³ Там же. С. 36–39.

⁴ Там же. С. 66–72.

⁵ Кулишер И.М. Введение подоходного налога. *Финансовая газета*. 1915. 14 августа.; Его же. Военный налог. *Финансовая газета*. 1915. 15-17 сентября. С.2.; Фридман М. И. Война и

Вищезгадані науковці та державні діячі які у своїх працях розглядали проблеми оподаткування у скрутні часи участі Російської імперії у Великій війні, жодним чином не згадували про проблеми організації оподаткування на окупованих територіях Галичини і Буковини. Не зважаючи на те, що Міністерство фінансів брало безпосередню участь у формуванні податкової політики на окупованих західноукраїнських землях, надаючи очільникам Військового генерал-губернаторства Галичини цінні вказівки та директиви, ці проблеми не мали свого відображення у будь-яких публікаціях у самій Росії. Тож, чи не єдиним свідченням механізму реалізації податкової політики на захоплених Російською імперією територіях Галичини і Буковини є унікальна праця українського історика І. Крип'якевича¹. Зазначена праця є особливо цінною, оскільки вона написана з точки зору сучасника тих подій. Автор професійно описав діяльність російської окупаційної влади на захоплених територіях, приділивши особливу увагу фінансово-економічним процесам, які відбувалися у період серпня 1914 – червня 1915 років. Щодо активної участі Міністерства фінансів у формуванні податкової політики на окупованих територіях автор зазначав, що «у квітні донесено, що міністр фінансів Барк за згодою головного вождя приступив до оброблення загального фінансового плану управління Галичини. ... Російську податкову систему мав увести в Галичині А. Є. Броєцький, управитель подільської скарбової палати»². Автор повідомляв про те, що «російські власті на разі кермувалися австрійською податковою системою, але рішено в будучності провести основну

государственное хазяйство России. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С.391.; Мигулин П.П. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №8-9. С. 1–3; Его же. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №10. С. 1–3.; Его же. Личный военный налог. *Новый экономист*. 1914. №36. С. 3–5.; Покровский Н. Н. О подоходном налоге. Петроград, 1915. 311 с.; Прокопович С. М. Война и народное хазяйство. Москва, 1917. С. 84.; Соболев М. Н. Перестройка финансовой системы России в связи с введением подоходного налога и поимущественного налогов. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1915. Т.1. Вып.1. С. 1–12.; Соколов А. А. Подоходный налог. *Финансовая реформа в России*. Москва, 1916. Вып I. С. 5–18; Судейкін В. Т. Война и наша финансовая политика. Петроград, 1915. С. 39.

¹ Петрович І. (Крип'якевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – Червень 1915. Б.м.(Відень?), 1915. 116 с.

² Там само. С. 35.

реорганізацію»¹. Враховуючи те, що російській окупаційній владі важко було розібратися зі складною австрійською податковою системою то у цій сфері панувала невизначеність та безлад. За спостереженнями і відомостями автора, російська влада була не задоволена існуючою в регіоні податковою системою і мала на меті у близькій перспективі провести реформу, при цьому право збору податків планувалося «передати міським і сільським громадам. І справді, у Львові ген.-губернатор лишив збір податків магістратові»². Посилаючись на статтю в «Голосі Москви» І. Крип'якевич наводив думку члена Державної думи командированого у Галичину для розбудови російської цивільної влади: «Австрійська податкова система є крайно невдовольняюча і мусить прийти радикальна реформа»³.

Досліджуючи історіографію **радянського періоду**, слід зупинитися саме на історичних дослідженнях спеціальної сфери – економічної історії, оскільки у загальних працях, питання джерел фінансування війни взагалі не розглядалися, або розглядалися побіжно. Окрім того, у дослідженнях авторів радянського часу у викладенні матеріалів питань фінансової політики царського уряду періоду Першої світової війни, чітко прослідковується вплив ідеологічних засад закладених у працях більшовицького ідеолога – В. І. Ульянова (Леніна)⁴. Щодо характеристики радянської історіографії у сфері досліджень економічної історії періоду Великої війни, слушно відмічає сучасний відомий український історик О. П. Реєнт «економічні процеси досліджувалися радянськими Істориками з погляду домінуючої тоді концепції державно-монополістичного капіталізму (ДМК)...»⁵.

Серед дослідників радянської доби, котрі розглядаючи загальний комплекс фінансово-економічного становища Росії в роки Першої світової війни, звертали

---

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Ленин В.И. Социализм и война (Отношение РСДРП к войне): полн. собр. соч.: в 55т. Москва, 1961. Т. 26. С. 307–350.; Его же. Империализм, как высшая стадия капитализма (Популярный очерк): полн. собр. соч.: в 55 т. Москва, 1962. Т. 27. С. 299–426.

⁵ Реєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Укр. іст. журн.* 2004. №4. С. 12.

увагу на податкову політику царату, можна назвати А. М. Анфимова¹, В. І. Бовикіна², Г. І. Болдирєва³, Я. М. Букшпана⁴, І. Ф. Гідіна⁵, А. Галенко⁶, М. А. Данилова⁷, Я. Іоффе⁸, В. Я. Лаверичева⁹, М. Ляліна¹⁰, П. І. Лященко¹¹, О. П. Погребинського¹², Б. Б. Рівкіна¹³, А. Л. Сидорова¹⁴, К. Ф. Шацилло¹⁵, К. Ф. Шмельова¹⁶ та ін.

Слід відзначити те, що у працях радянських дослідників наводилися певні статистичні та фактологічні матеріали, які часто підганялися під ідеологічний зміст викладеного матеріалу, а тому потребують подальших уточнень відповідно до першоджерел та проведення повторної аналітики цифрових даних.

¹ Анфимов А. М. Российская деревня в годы мировой войны (1914 – февраль 1916 г.). Москва: Соцэкгиз, 1962. 384 с.

² Бовыкин В.И. Россия накануне великих свершений. Москва, 1988. 155 с.

³ Болдырев Г.И. Подоходный налог на западе России. Ленинград: Лениздат, 1924. 298 с.

⁴ Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914-1918 гг. М.;Л.: Гос. Изд-во, 1929. 541 с.

⁵ Гиндин И.Ф. О величине и характере русского государственного долга в конце 1917 г. *История СССР*. 1957. № 5. С. 166–172.

⁶ Галенко А. Финансы России в мировую войну. *Война и революция*. 1926. № 11. С. 44 – 55.

⁷ Данилов Н.А. Влияние великой мировой войны на экономическое положение России: Лекции. Петроград, 1922. 95 с.; Его же, Экономика и подготовка к войне: Очерки по истории подготовки к войне. Москва – Ленинград, 1926. 195 с.

⁸ Иоффе Я.А. Блокада и народное хозяйство в мировую войну. Москва–Ленинград, 1929. 224 с.

⁹ Лаверычев В.Я. Из истории государственного регулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.). *Первая мировая война 1914-1918*. Москва, 1968. С. 211–226.

¹⁰ Лялин Н. На какие средства вела войны царская Россия. *Советские финансы*. 1942. №4. С. 29–33.

¹¹ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: Капитализм. МОСКВА: Госполитиздат, 1948. Т.2. 738 с.

¹² Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. Москва, 1968. 168 с.; Его же. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX вв.). Москва, 1954. 268 с.

¹³ Ривкин Б. Б. Финансы и кредит в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Москва: Госфиниздат, 1939.

¹⁴ Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. Москва, 1973. 655 с.; Его же. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. М., 1960. 579 с.; Сидоров А.Л., Бовыкин В.И., Волобуев П.В. Экономические и социальные проблемы первой мировой войны. *Первая мировая война 1914-1918*. М., 1968. С. 179–191.

¹⁵ Шацилло К.Ф. Из истории финансового капитала. Влияние первой войны на развитие государственной промышленности Юга России. *Первая мировая война 1914-1918*. Москва, 1968. С. 192–210.

¹⁶ Шмелёв К. Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: историко-экономический очерк. Москва: Фин. изд-во, 1926. 106 с.

В історії розвитку радянської історіографії досліджень фінансової політики уряду Російської імперії (Росії) періоду Першої світової війни пропонуємо розглядати два значні етапи: 19120–1930 рр. – марксистський та 1930 – 1980 рр. – радянський. Під нову методологію «нової історичної науки» яка була викладена у листі-дерективі Й. Сталіна з приводу історичних досліджень¹ потрапила не лише соціально-економічна історія, а й економічна історія. Тим паче, що у 20-х роках до радянської економічної та історичної науки долучився ряд вищезгаданих (див. п. 3.1. дисертації) імперських науковців, які були не готові до різких ідеологічних змін, постулати яких знаходилися у стані формування. Тож, на початку становлення радянської влади вченні економісти та історики, які досліджували фінансове положення Росії в роки Першої світової війни були менш піддані марксистсько-ленінській методології, дискусії і критика були виваженими та мали ознаки плюралізму думок в рамках старих наукових традицій.

Так, аналізуючи працю професора економіки Я. М. Букшпана «Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914-1918 гг.» опубліковану у 1929 р., слід відзначити, що стиль і риторика викладення матеріалу не відрізняється від дореволюційних праць науковців. Автор порівнюючи податкову систему Росії з розвиненими країнами Європи, зупинявся на їхніх недоліках і перевагах, зазначаючи, що «примусове фінансування війни за допомогою податків здійснювалося з 1916 р. в Англії, в Німеччині, і в Росії у вигляді спеціального податку на військовий дохід»². В унісон з думкою дореволюційних науковців, він зазначав, що податкові надходження не могли забезпечити Росії необхідні «військові витрати, оскільки з бюджету випала така дохідна стаття, як винна монополія; значно скоротилися надходження від мита, а також зменшилися доходи казенних з. д. (залізничних доріг – А.І.)». Автор коректно зауважував, що запровадження

---

¹ Пахоменков Ю. Г. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №2. С. 72.

² Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914-1918 гг. М.;Л.: Гос. Изд-во, 1929. С. 61.

прибуткового податку здійснювалося урядом нерішуче, а «слабий розвиток промисловості, непристосованість податкового апарату, який приходилося перебудовувати під час війни, і недисциплінованість самих платників податків в Росії заважали перетворенню цих нових податків у істотне джерело надходжень»¹.

Алогічну думку щодо необхідності підвищення податків та впровадження нових податків під час Першої світової війни висловлював М. О. Данилов у курсі лекцій, які читані у Військово-інженерній академії у 1920-21 рр.². Обидва автори ніяким чином не торкалися проблем збільшення податкового тиску на населення та не критикували царський уряд, а податки розглядали, як інструмент віднайдження необхідних коштів для фінансування витрат на ведення війни.

Аналізуючи працю радянського історика А. Л. Сидорова «Финансовое положение России в годы Первой мировой войны» (опубліковано у 1960 р.) прослідковується чітке дотримання марксистсько-ленінських постулатів щодо масованого ідеологічного просування ідеї пригноблення буржуазними класами і царатом трудящих мас. Коментарі автора з даного приводу займають значну частину тексту, на кшталт: «уряд посилив податковий прес на трудові верстви населення», «уряд іншими способами почав вибивати той мільярд, який раніше він отримував від населення по винній монополії», «уряд кріпосників-поміщиків мало рахувалося з тим, що головний тягар нових і додаткових податків падав на плечі селян, робочих і дрібної буржуазії. Поміщиків і буржуазію самодержавство ретельно оберігало від тягар податкового гніту», «наживаючи сотні мільйонів на війні, буржуазія і поміщики люто захищали свої доходи від оподаткування» тощо³.

Нищівною критикою автор критикує доповідні записки Міністра фінансів П. Л. Барка до царя Миколи II, особливо «Довідку Міністра фінансів. До

---

¹ Там же.

² Данилов Н.А. Влияние великой мировой войны на экономическое положение России: лекции. Петроград, 1922. С. 83–85.

³ Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. С. 120–123, 125.

питання про перебудову діючої податкової системи» (1915 р.), у якій окреслювалися перспективи впровадження нового прибуткового податку. Радянський вчений з даного приводу зазначав, що прибутковий податок на справді не був реформаторським податком, оскільки «він лише для годиться оподатковував доходи буржуазії» і вважати його початком реформи не можна «в дійсності на цьому “фундаменті” не можна було покращити державні фінанси», а прийняття закону «Про державний прибутковий податок» є подія малозначима і не мала «ніякого реального значення»¹. З даного приводу А. Сидоров активно вступив у дискусію з «апологетами буржуазії» та «ідеологічними глашатаями – представники ліберальної економічної науки» М. Фрідманом, В. Мукосєєвим та М. Туган-Барановським. На думку автора, вищеназвані науковці у своїх працях виправдовували дії уряду щодо підвищення податків, а дехто навіть «рішуче вимагав нових податків на незаможні класи, введення монополій», вони ратували за прийняття закону про прибутковий податок, «у пресі волали про те, що не можна оподатковувати буржуазію великими податками, оскільки заможні класи Росії “не чисельні”, а тому від заможних верств нічого не отримати. Тому прийдеться вводити податки на незаможні верстви – податок на тканини, підвищити акциз на чай, цукор і т.п.»².

Важливою подією для радянського наукового середовища, можна вважати друк у 1926 р. праці німецького автора Р. Клауса³, у якій проведено спеціальне дослідження стану народного господарства Росії в часи Першої світової війни. А щоб не перебільшувати значення праці іноземного автора, то у передмові зазначалося, що ця книга «є добросовісною компіляцією із різних джерел, головним чином із згаданої книги Прокоповича («Война и народное хозяйство» – А. І.)», а «цифрові дані, приведені Клаусом, далеко не завжди відповідають дійсності»⁴. Таємничість та інтрига появи книги Рудольфа Клауса у радянській

---

¹ Там же. С. 125.

² Там же. С. 30–35.

³ Клаус Р. Война и народное хозяйство России (1914-1917 гг.) / Пер. с нем. и предисл. М. Заммеля. М.-Л.: Гос. воен. изд-во, 1926. 116 с.

⁴ Там же. С. 8, 10.

Росії, підкреслювалася тим, що вона була частиною результатів роботи спеціальної комісії створеної при Міністерстві внутрішніх справ Німеччини, яка покликана досліджувати військові господарства іноземних держав, тому у передмові, читачам повідомлялося, що авторські матеріали було скорочено майже удвічі¹. Таким чином, зрозуміло, що усі коментарі автора були вилучені, матеріал приведено у відповідність до існуючої цензури, яка у 1926 році ще не досягла свого марксистсько-ленінського апогею. Щодо висвітлення податкової політики уряду Російської імперії (Росії), то у книзі цим питанням присвячено окремий «Державний бюджет і податки», де акцентовано увагу на втратах бюджету від «сухого закону», наведено перелік податків та мита за якими збільшено розмір оподаткування та введено нові з проекцією на доходи у державному бюджеті². Автором окреслено основні проблеми введення та справляння в Росії нового прибуткового податку: 1) запроваджувати новий і складний податок «у військовий час, було особливо важко, оскільки приходилось створювати заново весь необхідний апарат»; 2) неготовність платників податків до чесного відображення своїх доходів, адже «успішне запровадження прибуткового податку передбачає таку податкову чесність, якої не малося і в дореволюційній Росії, не говорячи вже про Росію 1916 року»; 3) «низький неоподатковуваний мінімум (850 руб. в рік – А. І.) вказували на те, що податковий тягар буде розподілятися нерівномірно, що нижчі класи сильніше оподатковуються, а ніж вищі, а тому, ... необхідно встановити вищий неоподатковуваний мінімум»³.

У той же час, слід відзначити, що у 20–30-х роках у Радянському Союзі спостерігалася активна зацікавленість радянських науковців (Є. Святловський⁴, М.Я. Савицький⁵, Ф.А. Макшеев⁶, Г.І. Шігалін¹ та ін.) у проведенні досліджень у

---

¹ Там же. С. 10.

² Там же. С. 30–35.

³ Там же. С. 33–34.

⁴ Святловский Е. Экономика войны. Москва, 1926. 402 с.

⁵ Савицкий М.Я. Экономика войны. Экономическая база современной войны. Москва, 1934. 85 с.

⁶ Макшеев Ф.А. Экономика войны. *Военное хозяйство*. 1923. №1. С. 1–9.

напрямку так званої «економіки війни», які базувалися на досвіді здобутому у Першій світовій війні і не лише Росією, а й іншими державами. Не останнє місце у комплексі економічної готовності держави до війни визначалася правильність формування фінансової політики, питання податкових реформ мали вирішуватися у мирний час, одночасно використовуючи увесь фінансовий арсенал кредитних можливостей стосовно забезпечення внутрішніх та зовнішніх позик, та не забувати про організацію господарчого використання окупованих областей на власну користь: «їх населення, промисловість, сільське господарство і природні ресурси. Контрибуції»².

Що стосується стану досліджень проблем російської політики під час окупації Галичини й Буковини, то радянську історіографію влучно охарактеризував О. П. Реєнт, який відмітив, що «Окупацію Галичини російськими військами автори розглядають в дусі російської публіцистики та пропаганди воєнного часу як “визволення”, тобто фактично прийнявши за вихідну російську точку зору в цьому питанні, не враховуючи міжнародно-правового аспекту»³. При цьому, питання фінансової політики російського уряду у напрямку організації оподаткування на захоплених територіях згадувалися вкрай побіжно.

У виданнях радянського періоду «Історія Української РСР»⁴ 1978 та 1983 років, у розділі VI «Україна в період Першої світової війни» питання фінансової політики царської Росії на українських землях повністю розчинилися у потужній критиці царизму та піднесення значення класової боротьби, «більшовицьких організацій України в боротьбі за здійснення ленінських настанов у питаннях війни, миру і революції», а також викриття мети німецьких й австро-угорських імперіалістів, які «розглядали її (Україну – А. І.) як плацдарм для просування на

¹ Шигалин Г.И. Военная экономика в Первую мировую войну. Москва: Воениздат, 1956. 332 с.

² Святловский Е. Экономика войны. Москва, 1926. С. 402.

³ Реєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Укр. іст. журн.* 2004. №4. С. 15.

⁴ Історія Української РСР : у 8 т. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917). 531 с.; Історія Української ССР : в 10 т. К.: Наукова думка, 1983. Т. 5.: Україна в період імперіалізму (начало XX века). 558 с.

схід і майбутню колонію»¹. Висвітлюючи погіршення положення трудящих мас під час війни автори книги побіжно згадали про оподаткування зазначаючи лише те, що «вдвоє збільшилися державні податки, значно підвищилися земські та мирські побори. Ще тяжчими, ніж у мирний час, стали натуральні повинності: шляхова, гужова, пожежна та ін.»². Про податкову політику російської влади на захоплених територіях Східної Галичини та Буковини радянські автори взагалі не згадували (замовчували), сфокусувавши свою увагу на просуванні пропагандистських ідей про те, що в західноукраїнських землях «основна маса трудящих, відкрито демонструвала близькість до росіян, пов'язувала з їх приходом надії на здійснення своїх прагнень до соціального і національного визволення»³.

У радянський період офіційно публікувалися узагальнені інформаційно-довідкові матеріали щодо фінансових та ресурсних затрат Росії та інших країн-учасників у Першій світовій війні. Зокрема: «Статистический сборник за 1913–1917 гг.»⁴, виданий у 1922 р. Центральним статистичним управлінням Росії; окремим додатком до чергового випуску «Народное хозяйство в 1916 г.», Інститутом економічних досліджень було видано у 1922 р. збірник «Сводные статистические таблицы за 1913 – 1916 гг.»⁵; збірник «Россия в мировой войне 1914 – 1918 годов (в цифрах)»⁶, виданий у 1925 р. відділом військової статистики ЦСУ СРСР та збірник «Мировая война в цифрах»⁷, виданий у 1934 р. Інститутом світового господарства і світової політики Комуністичної академії та інші. Відносно достовірності першого джерела, то сучасна дослідниця С. Орлик, відмічала, що його дані «не ставимо під сумнів, оскільки його авторами

¹ Історія Української РСР : у 8 т. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 4.: Україна в період імперіалізму (1900–1917). С. 327, 343.

² Там само. С. 342.

³ Там само. С.367.

⁴ Статистический сборник за 1913-1917 г.: труды Центрального статистического управления. Москва, 1922. Т. VII. Вып. 2. 307 с.

⁵ Сводные статистические таблицы за 1913 – 1916 гг. *Народное хозяйство в 1916 г. Вып.7.* Петроград, 1922. 295 с.

⁶ Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). Москва, 1925. 103 с.

⁷ Мировая война в цифрах. Сборник Института мирового хозяйства и мировой политики. Москва, 1934. 127 с.

використовувалися безпосередньо документи Міністерства фінансів та опубліковані матеріали галузевих департаментів, державних і недержавних фінансових установ. Так, у цьому статистичному збірнику у розділах «Гроші і кредит» та «Зовнішня торгівля Росії в 1909 – 17 роках і ціни на товари на внутрішньому ринку» використовувалися такі джерела: звіти Державного банку за 1912 – 1916 рр., баланси Державного банку, щорічні видання Департаменту митних зборів «Огляди зовнішньої торгівлі Росії» та щомісячні видання «Зовнішня торгівля Росії», рукописні зведені баланси товариства взаємного кредиту, баланси інших комерційних банків та ін. Для формування таблиць зміни курсу рубля на іноземних біржах спеціалістами ЦСУ використовувалися дані з «Торгово-Промышленной газеты»¹. Що стосується двох останніх збірників, більш пізнього випуску (1925 та 1934 рр.) то їх необхідно більш детально дослідити на предмет достовірності, оскільки у анотації та передмові до них зазначалося, що вони розраховані «на пропагандиста, середній комсклад, учнів і широке коло читачів», «і можуть послужити корисним агітаційним матеріалом»², а це є певним застереженням для сучасних дослідників.

Що стосується цифрового матеріалу, який відображав би фінансову політику уряду Російської імперії (Росії) на окупованих територіях Галичини та Буковини, то така інформація не публікувалася і не наводилася в працях радянських дослідників.

У розділі 1 нашої дисертації ми згадували, що важливим джерелом історіографічних досліджень є бібліографічні довідники. Слід відзначити, що у 1927 році було видано унікальний тематичний бібліографічний довідник «Народное хозяйство и война»³, який мав окремих III розділ «Фінанси і війна» (укладач Зімелева М. В., під ред. Мікаладзе П. В. та Вінокура С. С.). Даний довідник було присвячено переліку бібліографічної літератури за 1914 – 1926 рр.

---

¹ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). С. 43-44.

² Мировая война в цифрах. С. 2.; Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). М., 1925. С. 1.

³ Народное хозяйство и война: библиогр. справочник / под ред. С. А. Пугачёва и др. Москва, 1927. 167 с.

з висвітлення питань стану фінансів Росії, Англії, Німеччини, Франції та інших держав у період Першої світової війни з поділом на підрозділи: 1) Фінансування війни. Державний бюджет. Податки. 2) Грошовий обіг і кредит.

У сучасній історіографії проблеми державного управління в Російській імперії розглядаються у кількох напрямках, зокрема, серед комплексу проблем економічної історії певне місце посідають і питання податкової політики. Адже усі заходи імперської влади щодо забезпечення державної скарбниці фінансами, необхідними для ведення війни, відчуло на собі населення українських земель: Наддніпрянщина, як складова Російської імперії, а Галичина й Буковина, як окуповані Російською імперією. Проблеми історії оподаткування населення України російською владою в роки Першої світової війни стали предметом вивчення у працях багатьох сучасних українських дослідників. Їх змістовні розвідки доповнили наукові здобутки попередніх поколінь учених і, безперечно, значно збагатили історіографію цієї вагомий наукової проблеми. Проте, слід зауважити, що сучасних спеціальних узагальнюючих історіографічних досліджень порушеної проблеми практично немає. Адже проблеми історіографії податкової політики, як і інших складових фінансової політики уряду Російської імперії в українських землях у роки Великої війни, у спеціальних історіографічних дослідженнях, взагалі ігноруються їхніми авторами¹. На думку І. Лодзинської, «перспективним напрямом сучасної історіографії проблеми є вивчення усього комплексу просопографічного матеріалу періоду Першої світової війни, нового прочитання вимагають і окремі аспекти історії бойових операцій, тактики дій військових підрозділів»². Виняток становлять праці Л. Годунової¹, В. Орлика² та

---

¹ Гуцало Л.В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії: Intermarum: історія, політика, культура. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/134950/131738> (дата звернення: 01.05. 2019).; Зеркаль М. М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. Наукові студії. Миколаїв, 2015. Вип. 14. С. 158–166; Лозинський А. Ф. Про роль і значення сучасної української історіографії в дослідженні питань Першої світової війни. *Молодий вчений*. 2017. №1 (41). С. 93–96.

² Лозинська І. Г. Українська історіографія Першої світової війни: стан та перспектива досліджень. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 3. С. 143.

С. Орлик³, проте, вони стосуються аналізу дореволюційної та радянської історіографії з проблем податкової політики в період Першої світової війни.

Розглядаючи проблеми економічного становища в підросійській Україні в часи Першої світової війни, у спільній статті О. П. Реєнта, О. В. Сердюка та В. В. Шевченко зверталася увага на відсталість податкової системи Російської імперії та необхідність «докорінного реформування податкової системи»; перспективи введення прибуткового оподаткування, яке «залишалося в рамках декларативних заяв»; значне підвищення ставок оподаткування з існуючих до війни податків та введення нових податків і зборів⁴. Про те, що «Російська імперія входила у Першу світову війну зі старою податковою системою, яка не була переведена на прибутковий принцип, а базувалась на архаїчному подушному оподаткуванні нижчих класів з певними елементами майнового оподаткування», наголошує С. Орлик⁵. Авторка, досліджуючи проблеми у прийнятті податкових законів Держаною Думою, зазначала, що саме «уряд Російської імперії щомісяця подавав на затвердження Раді міністрів нові законодавчі акти у сфері оподаткування, які б дозволили терміново мобілізувати до бюджету нові фінансові ресурси»⁶. У результаті проведеного аналізу податкових та митних надходжень за 1914-1916 рр. дослідниця дійшла

¹ Годунова Л. В. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни: в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2014. Вип. 23. С. 103–113.

² Орлик В. М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми). *Український історичний журнал.* 2005. № 4. С. 190–199.

³ Орлик С. В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М. І. Тугана-Барановського. *Український історичний журнал.* 2017. № 1. С. 60–72; Орлик С. В., Годунова Л. В. Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX–на початку XX ст. у науковій спадщині В. В. Крутікова. *Історія науки і біографістика.* 2014. №4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-4/11.pdf> (дата звернення: 1.05.2019); Орлик С. Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині й Буковині. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання.* 2018. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf> (дата звернення 1.05.2019).

⁴ Реєнт О. П., Сердюк О. В., Шевченко В. В. Економічне становище в підросійській Україні. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2 кн.* Київ, 2013. Т.1. С. 378–408.

⁵ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). С.113.

⁶ Там само. С. 114.

висновку, що вищезгадані заходи були не достатніми для фінансування військових потреб, а податкові надходження до бюджету Російської імперії ледве забезпечували скорочене фінансування звичайних «мирних» потреб функціонування самої держави. Учена вказує, що характерною особливістю податкової політики уряду Російської імперії було впровадження нових військових податків, які мали стягуватися на визначений період. С. Орлик виділила біля 15 таких спеціальних податків і зборів, які мали статус тимчасових військових податків, розглядаючи їх побіжно з точки зору їхньої ролі у доходах державного бюджету та збільшення податкового тиску на платників податків¹. Більш детальна увага щодо механізму справляння прибуткового військового податку була приділена в окремих статтях дослідниці², написання яких було зумовлено проведенням історичних аналогій з сучасністю, коли в Україні було введено військовий податок з серпня 2014 р.

Член-кореспондент НАН України О. Реєнт, досліджуючи промисловість і торгівлю в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни, відзначав протистояння представників торгівельно-промислових кіл із великими землевласниками, спричинене непропорційним оподаткуванням³. Про зміни у податковій політиці, яка виявилася у вигляді збільшення ставок податків та введення військових податків, зазначала у своїх працях Л. Синявська⁴, наголошуючи на тому, що «не виважена фінансова політика уряду викликала особливо різку критику з боку великих промисловців та підприємців, які не були

---

¹ Там само. С. 117, 124–125.

² Орлик С. Військовий податок в Україні: історія та сучасність. *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали дев'ятої міжнар. наук. конф.*, м. Дніпропетровськ, 29-30 жовтня 2015 р. Київ, 2015. С. 134–136; Її ж, Механізм впровадження військового податку в Україні: досвід періоду Першої та Другої світових війн і сучасність. *Зб. наук. праць Кіровоградського національного технічного університету. Серія: Економічні науки*. Кіровоград, 2015. Вип. 27. С. 119–129; Її ж, Військовий податок в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Вип. 33. С. 27–33.

³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). Київ, 2003. С.291. (340 с.)

⁴ Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни. Ніжин: в-ць ПП Лисенко М.М., 2014. 476 с.; Синявська Л. І. Зміни у податковій політиці Російської імперії під час Першої світової війни. *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали дев'ятої міжнар. наук. конф.*, м. Дніпропетровськ, 29-30 жовт. 2015 р. Київ, 2015. С. 99–101.

готові до розширення втручання держави в економічне життя» та нести збільшене податкове навантаження¹. На підвищення податкового тиску вказує і В. Литвин, наголошуючи, що «війна викликала істотне збільшення прямих і посередніх податків, земських зборів, натуральних повинностей»².

Необхідно зазначити, що інколи автори ставлять хронологічні межі своїх досліджень до початку української революції 1917 р., або жовтневого більшовицького перевороту 1917 р., проте період Першої світової війни практично залишають поза увагою. Так, зокрема, О. Браславець, розглядаючи питання ставок державного квартирного податку за 1893–1917 рр., не вказує про підвищення розміру оподаткування у період війни³. І це при тому, що збільшення ставок державного податку з нерухомого майна з 6% до 8% та проблеми проведення чергової інвентаризації цього майна, яка припала саме на 1915 р.⁴.

Про підвищення податків та їхній вплив на зростання цін на товари та продукти першої необхідності зазначали у своїх працях О. Реєнт⁵, С. Орлик⁶, В. Молчанов⁷, В. Качмала⁸, О. Вільшанська¹, П. Гатрелл² та ін. До речі, якщо

¹ Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни. Ніжин: в-ць ПП Лисенко М.М., 2014. С. 169.

² Литвин В. Історія України: підручник / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 405.

³ Браславець О. Ю. Фінансові інтереси держави та суспільства при оподаткуванні житлової нерухомості: з досвіду Російської імперії (1893-1917рр.). *Актуальні проблеми економіки*. 2002. №1. С. 14–21.

⁴ Орлик С. В. Оподаткування нерухомого майна в Наддніпрянській Україні на передодні та в роки Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2016. Вип. 48. С. 24–30.

⁵ Реєнт О. П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова); відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.; Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2004. Вип.7. С. 5–47.

⁶ Орлик С. Українське місто в умовах Першої світової війни (на матеріалах м. Єлисаветграда). *Перша світова війна й Україна (до 100 – річчя початку Великої війни): всеукр. наук. конф. з міжнародною участю*, Київ – Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. Київ, 2014. С. 138–142.; Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2014. Вип. 23. С. 114–133.

⁷ Молчанов В. Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* Київ, 2014. Вип. 23. С. 92–102.

⁸ Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2011. №4. С. 238–246.

багато дослідників економічного становища населення українських земель у Першій світовій війні вбачають головною причиною росту цін саме спекуляцію, то В. Качмала вказує, що «основними причинами дорожнечі відомий економіст професор К. Воблий уважав не спекуляцію, а порушення товарообміну в середині країни, загальний розлад господарського життя, підвищення старих та введення нових податків»³. Вірність даної тези підтверджується дослідженнями Т. Герасимова, котрий вказує, що «уряд, зі свого боку, намагаючись компенсувати відсутність надходжень до державної казни від горілчаної монополії, підвищив податок на цукор до 25 коп. з одного пуда, тим самим автоматично підіймаючи на нього ціни в роздрібній торгівлі, де відразу ж почалися зловживання»⁴. У статті директора Державного архіву Черкаської області Т. Клименко, поряд із іншими проблемами історії Черкащини в роки Першої світової війни вказується, що з «1915 р. зросла кількість випадків відмови селян від сплати податків, протидії реквізиціям продовольства, худоби, протестів проти зростання цін. У 1916 р. найбільш численними й масовими були виступи селян у Київській губернії, викликані проведенням сільськогосподарського перепису. Вони охопили 8 сіл Київщини»⁵.

Про стан податкового законодавства Російської імперії в роки Першої світової війни, в цілому по імперії без акцентування на особливостях їхнього впровадження в українських губерніях, розглядав у своїх підручниках та курсах податкового права М. П. Кучерявенко⁶. Зокрема, у своїх працях, він зупинявся на підвищенні окладів існуючих податків та введення тимчасових, військових

¹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2 кн. / ред. кол. В.А.Смолій (голова), відп. ред. О. Рєєнт; Київ, 2013. С. 440–467.

² Gatrell P. Russia's First World War: An Economic and Social History. Harlow – Pearson, 2005. 318 p.

³ Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни // Красзнавство. 2011. №4. С. 241.

⁴ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т. ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 235.

⁵ Клименко Т. А. Черкащина в роки Першої світової війни. *Архіви України*. 2014. № 4–5. С. 11.

⁶ Кучерявенко Н. П. Налоговое право: учебник. Харьков: Консум, 1998. 448 с.; Его же. Курс налогового права: в 6 т. Харьков : «Легас», 2002. Т. 1 : Генезис налогового регулирования. 665 с.

податків, прийнятті в розпал війни 6 квітня 1916 р. реформаторського Закону «Про державний прибутковий податок».

Якщо в Наддніпрянській Україні під час Першої світової війни російський уряд реалізовував свою податкову політику практично уніфіковану для всієї імперії, то в Галичині та на Буковині, після їхнього захоплення російськими військами, окупаційна влада у процесі оподаткування населення та підприємств цих територій змушена була розробляти нові підходи. Податкова політика російського уряду в роки окупації Галичини та Буковини лише в останні роки стала предметом серйозних наукових пошуків. Цікавою у плані розуміння відсутності тривалий час спеціальних досліджень податкової політики російського уряду на окупованих землях Галичини й Буковини є теза проф. Г. Папакіна про те, що «питання збирання грошових надходжень у вигляді податків та різноманітних зборів належало до компетенції Управління фінансів генерал-губернаторства. На жаль, такий фонд відсутній у будь-якому з українських архівосховищ»¹. Проте, фонд «Управління по фінансовим справам Військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» було виявлено і вперше опрацьовано С. Орлик. Це фонд 377 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві².

Слід відзначити, що значна частина дослідників, розглядаючи тяжке соціально-економічне становище населення Галичини та Буковини та економічне становище окупованого західноукраїнського регіону, що було спричинене війною, лише побіжно торкалися питань організації російською окупаційною владою оподаткування місцевих жителів³.

---

¹ Папакін Г. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914-1917). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2009. Число 16. С. 71.

² Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). С. 38.

³ Берест І. Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. Львів, 2007. № 584. С. 52–57.; Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009. 22 с.; Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914-1918): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 1997. 20 с.; Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»:

Зокрема, І. Р. Берест присвятив окремий розділ дисертації саме економічному становищу населення краю. Автор довів, що економіка регіону знаходилася у повному занепаді, було «зруйновано сотні великих промислових підприємств, кілька десятків тисяч ремісничих закладів, підірвано матеріально-технічну базу сільського господарства»¹. Розорення економіки регіону та повне зuboжіння місцевих жителів значно підривало податну здатність населення та погіршувало перспективи для російської окупаційної влади у запровадженні оподаткування. Питанню податної здатності та економічному становищу селян Галичини та Буковини у період російської окупації присвячено статтю С. Орлик², яка вказала на причини «хаотичного і безсистемного стягнення податків російською окупаційною владою із населення»³. Про безлад в оподаткуванні під час першої російської окупації (серпень 1914 р. – червень 1915 р.) відзначав І. Ільницький, який наголошував на тому, що податки по м. Львову «протягом другої половини 1914 р. ... стягувалися за австрійською системою. <...> У 1915 р. податки продовжували стягувати за австрійською системою, за винятком промислового податку, який передбачалося стягувати за російською системою»⁴.

Питання податкової політики російської окупаційної влади на захоплених західноукраїнських землях було проаналізовано в окремому розділі монографії

соціально-економічне становище Східної Галичини (1914-1915 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* Львів, 2007. № 584. С. 44–52.; Мазур О. Я. Галичина під російською займанщиною 1914-1915 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* Львів, 2000. № 408. С. 26–35.; Мазур О. Я. Наслідки війни для села Східної Галичини. *Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наук. конф., 14–15 травня 1998 р. Київ, 1998.* С. 101–108.

¹ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. С.15.

² Орлик С. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації в часи Першої світової війни. *Український селянин.* 2017. №18. С. 93–100.

³ Там само. С. 98.

⁴ Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (Серпень 1914 р. – Червень 1915 р.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки.* Київ, 2015. Вип. 13. С. 77–78.

С. Орлик¹. Авторка детально розглянула механізм справляння державних та місцевих податків, у т.ч. акцизне оподаткування (з тютюнових виробів, дріжджів, цукру, нафти та нафтопродуктів, із забою худоби та інші акцизи), гербовий збір, промисловий податок, стягнення натуральних повинностей та штрафів тощо. Комплексний розгляд податкової політики уряду Російської імперії на окупованих територіях дав можливість дослідниці зробити висновок, що оподаткування здійснювалося у хаотичному та безсистемному стягненні податків. Наголошувалося на тому, що «оподаткування населення регіону державними і місцевими податками мало здійснюватися з урахуванням вимог міжнародного права (IV Гаазької конвенції від 18.10.1907 р. «Про закони і звичаї війни на суходолі»), де зазначалося, що податки мали справлятися за законами, які були встановлені попередньою владою, тобто за податковим законодавством, прийнятим австро-угорським урядом», проте, порушуючи норми міжнародного права, оподаткування фактично здійснювалося у вигляді «гібридної системи оподаткування, яка поєднувала елементи австрійської та російської податкових систем»². Більш детально механізм оподаткування російською окупаційною владою соляної монополії та секвестрованих підприємств нафтової промисловості, а також механізм стягнення акцизних податків з тютюнових виробів та нафтопродуктів, гмінних зборів були розглянуті в окремих статтях С. Орлик³ та спільній публікації С. Орлик та В. Орлика¹.

---

¹ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). 716 с.

² Там само. С. 574.

³ Орлик С. Особливості податкової політики російської окупаційної влади на захоплених територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Історія торгівлі, податків та мита*: XI міжнародна наук. конф., м. Дніпро, 26-27 жовтня. 2017 р. Київ, 2017. С. 84–86.; Її ж, Проблеми акцизного оподаткування тютюнових виробів на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Переяславський літопис*. 2018. Вип. 13. С. 204–212. doi 10.5281/zenodo.1284876.; Її ж. Стягнення гмінних зборів на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в часи Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 43. С. 97–106.; Її ж. Фінансовий контроль російської окупаційної влади за діяльністю нафтових підприємств Галичини у період Першої світової війни. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 41. С. 44–55.

У фіскальній політиці російського окупаційного режиму особливою проблемою була заборона російською владою виробництва і продажу спирту, алкогольних напоїв та пива, яка поширювалася й на окуповані території. Незважаючи на значні втрати російського бюджету від несплати акцизних податків від продажу цих продуктів, російською владою вживалися жорсткі заходи з дотримання «сухого закону». Особливості його запровадження на окупованих територіях Східної Галичини та Буковини розглянуто у працях В. Любченка², І. Ільницького³ та С. Орлик⁴.

У колективній монографії Корнієнко П. С., Терещенко В. Д., Старка В. В. та Киданюк А. В. «Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середини XX ст.)»⁵ приділено певну увагу питанням оподаткування галицьких селян у період російської окупації в часи Першої світової війни. При цьому, автори обмежили висвітлення даного питання лише виконанням місцевим населенням різноманітних обов'язкових натуральних повинностей (будівництво доріг, залізниць, оборонних військових об'єктів тощо) та проведення жорстких реквізицій.

У дослідженнях І. Г. Лозинської⁶, присвячених діяльності Тимчасового військового генерал-губернаторства у Галичині, приділялася певна увага

¹ Orlyk S., & Orlyk V. Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *Східноєвропейський вісник*. 2019. № 10. С. 85–93. doi: 10.24919/2519-058x.10.159178.

² Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. *Велика війна (1914–1918) і Україна*. Київ: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2013. Т.1. С. 269.

³ Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (Серпень 1914 р. – Червень 1915 р.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. Київ, 2015. Вип. 13. С. 79.

⁴ Орлик С. В. «Сухий закон» у системі фінансової політики російської окупаційної влади на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2017. Вип. 26. С. 171–182.

⁵ Корнієнко П. С., Терещенко В. Д., Старка В. В., Киданюк А. В. Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середини XX ст.). Тернопіль, 2016. 200 с.

⁶ Лозинська І. Г. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2017. Вип. 2. С. 21–30.; Її ж, Російське воєнне генерал-губернаторство у Галичині (1914-1915 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2010. Вип. 1. С. 47–52.; Її ж, Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.00.22. Львів, 2010. 19 с.

питанням реалізації економічної та податкової політики, які здійснювалися виключно в інтересах Російської імперії. У висновках до дисертації дослідниця зазначала, що «російське Воєнне генерал-губернаторство здійснювало заходи для відновлення економічного життя у краї (Дрогобицький нафтопереробний завод; державні ліси та ін.) і створення умов для наповнення російської імперської казни податками з новоприєданого регіону»¹. В той же час авторка стверджувала, що «спроби організувати збір прямих податків фактично реалізувати не вдалося у зв'язку з відсутністю відповідних установ і чиновників»².

Входження російських військ у Галичину й на Буковину поставило перед окупаційною владою питання доцільності існування кордонів, які до війни існували між Російською імперією та Австро-Угорською імперією. Ці проблеми та питання стягнення митних платежів стали предметом історичних досліджень. Зокрема, С. Орлик, розглядаючи митну політику уряду Російської імперії на окупованих територіях Галичини і Буковини, дійшла висновку, що «питання скасування старих кордонів між Галичиною та Російською імперією знаходилося як у економічній, так і у політичній площині. <...> Уповноваженим органом, який розробляв концепцію митної політики Російської імперії на окупованих територіях, було Міністерство фінансів»³, суть якої полягала в тому, щоб підготувати ґрунт до інкорпорації захоплених західноукраїнських земель до складу Російської імперії.

Слід відзначити, що, досліджуючи загальні проблеми фінансової політики уряду Російської імперії в часи Першої світової війни, питання формування і реалізації російською владою податкової політики на українських землях науковцями Російської Федерації, як правило, не розглядалися. Здебільшого російські дослідники розглядають загальні проблеми оподаткування населення

---

¹ Лозинська І. Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни. С. 16.

² Лозинська І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: напрямки економічної політики. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2016. Вип. 16. С. 82.

³ Orlyk S. Polityka celna Imperium Rosyjskiego na okupowanych terenach Galicji i Bukowiny w okresie pierwszej wojny światowej. *Nowa Ukraina*. Kraków-Przemyśl, 2017. № 16/17. С. 10.

Росії у період Першої світової війни переважно на матеріалах російських губерній¹. Враховуючи те, що губернії Наддніпрянської України і російські губернії знаходилися в однаковому законодавчому податковому полі однієї держави, то можливо проводити певні порівняльні наукові розвідки у напрямку виміру податкового тиску, інтенсивності закупівель та реквізицій тощо.

Щодо досліджень російських вчених відносно політику уряду Російської імперії в часи російської окупації Східної Галичини в роки Першої світової війни, то вони розглядалися здебільшого у ракурсі етнополітичних проблем².

---

¹ Агеева Е. А. К проблеме налогового регулирования экономики России в период Первой мировой войны. *Альманах современной науки и образования*. 2014. № 11 (89). С. 12–17.; Беляев С. Г. П. Л. Барк и финансовая политика России: 1914–1917 гг. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. 620 с.; Бредихин В. Е. Проблема мобилизации финансовых ресурсов российской деревни в период Первой мировой войны (1914–октябрь 1917 гг.) в современной отечественной историографии. *Genesis: исторические исследования*. 2015. № 5. С. 365–382. DOI: 10.7256/2409-868X.2015.5.16334; Кравцова Е. С. Модернизация налоговой системы России: 1885–1917 гг.: автореф. дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Юго-Зап. гос. ун-т. Курск, 2011. 50 с.; Её же. Влияние Первой мировой войны на налоговую сферу российского государства. Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. статей. Москва, 2014. С. 85–99.; Марискин О. И. Государство тягло. Налогообложение крестьянства России во второй половине XIX – первой трети XX века (по материалам Среднего Поволжья). Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2004. 240 с.; Его же. Налогообложение населения России в период Первой мировой войны (по материалам Среднего Поволжья). *Гуманитарные науки в Сибири*. 2014. №3. С. 15–18.; Марискин О. И., Скворцова И.Г., Соловьева Ю.О. Налоговая система и денежное обращение в России в период Первой мировой войны. *Экономическая история*. 2014. № 4 (27). С. 44–49.; Муравьёва Л. А. Экономика и финансы России в период Первой мировой войны (1914–1918). *Финансы и кредит*. 2002. № 6(96). С. 39–48.; Её же. Финансовая политика царского правительства в годы Первой мировой войны. *Международный бухгалтерский учет*. 2014. №25. С. 55–64.; Рынков В. М. Налогообложение сибирского крестьянства в период войн и революций (1914 – 1919 гг.). *Налоги и заготовки в сибирской деревне (1890 – 1920-е гг.)*. Сб. науч. трудов / под ред. В. А. Ильиных. Новосибирск, 2004. С. 48–77.

² Голик Б. Галичане в годы Первой мировой и гражданской войны (О тенденциозном освещении вопроса украинской историографией). *Русин*. 2005. №2. С. 136–143.; Карин А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Национальный аспект. *Схід*. Мариуполь, 2016. №2. С. 39–47.; Пашаева Н. М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX ст. Москва, 2001. 201 с.; Савченко В. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае). *Отечественная история*. 2004. № 2. С. 96–113; Его же. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России). *Вопросы истории*. 1996. №11–12. С. 95–106; Его же. Восточная Галиция на историческом перепутье: 1910 – начало 20-х годов. *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*. Москва, 2005. С. 132–190; Суляк С. Русины: Уроки трагической истории. *Русин*. 2008. №3–4. С. 7–34; Фокин С. В. Как Галиция боролась за Украину в Первой мировой войне. *Вопросы национальных и федеративных отношений*. 2015. № 2. С. 27–32; Хугарев-Гарнишевский В. В. Российская жандармерия на занятых территориях

Варто відзначити праці російської дослідниці О. Бахтуріної¹, яка одна з перших розпочала досліджувати цю тему в загальному контексті, але питання фінансової політики російської влади були розглянуті лише побіжно. Зупиняючись на проблемі організації оподаткування населення Галичини вона стверджувала, що захоплення території Галичини та Буковини не принесло «яких-небудь реальних прибутків для російської казни»². З цього приводу українська дослідниця С. Орлик заперечила, доводячи своїм дослідженням, що «у напрямку організації оподаткування, в період першої окупації, російська окупаційна влада, дійсно, не досягла значних системних результатів, що породжувало безлад і зловживання у цій сфері, але при цьому окупаційна влада отримала реальні надходження коштів до державної казни із захоплених регіонів Східної Галичини та Буковини»³.

3.3 Вивчення особливостей фінансового стану українських міст та сіл.

Проблема фінансового становища українських міст та сіл в часи Першої світової війни є предметом дослідження багатьох авторів, істориків, економістів та краєзнавців. Розглядаючи історіографію фінансового стану українських населених пунктів у воєнний період ми звертали увагу на головні сторони даного питання: проблеми формування бюджетів та порядок зарахування місцевих податків і зборів, стан продовольчого ринку та ціни, які формувалися на товари першої необхідності, проблеми грошового обігу та банківська інфраструктура міста тощо.

Галиции и Буковины в годы Первой мировой войны. Вестник *Московского университета. Серия 8: История*. 2012. № 2. С. 47–58.

¹ Бахтурина А. Ю. *Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917)*. Москва, 2004. 394 с.; Её же. *Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*. Москва, 2000. 264 с.

² Бахтурина А. Ю. *Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*. С. 102.

³ Орлик. С. В. *Фінансовий контроль російської окупаційної влади за діяльністю нафтових підприємств Галичини у період Першої світової війни*. С. 34.

Аналізуючи праці авторів дореволюційної історіографії, слід відмітити, що характерною їх рисою при розгляді даних питань є те, що дослідники звертали увагу на вплив війни на міські і земські фінанси котрий був пов'язаний з додатковими бюджетними витратами, яких у мирний час місцеві кошториси не фінансували – витрати на організацію військової мобілізації, розміщення біженців, виплати та допомоги сім'ям осіб призваних до війська тощо. Вчений-фінансист професор В. М. Твердохлебов¹ у своїй аналітичній статті у цілому розглянув складний стан земських і міських бюджетів за 1914 та 1915 роки у яких спостерігалось падіння доходів і ріст потреб у надзвичайних витратах (в т.ч. наводячи приклади по містах українських губерній). Він констатував, що більшість міст і земств почали скорочувати витрати за окремими статтями. Вчений вказував на те, що «до органів самоврядування пред'являються все більші вимоги; проте, джерела доходів суворо обмежені законодавством: мізерні надбавки до промислового податку, обмежувальні ставки міського оціночного збору, пільги в оподаткуванні казенного, монастирського і приватного залізничного майна, відсутність прибуткового оподаткування й нових поданих форм ... – усі ці перепони нормальному розвитку доходного бюджету далеко не компенсуються ростом казенних допомог, недостатніх, нерівномірних і посилюючих втручання бюрократії»². З приводу такого стану місцевих бюджетів проф. В. Твердохлебов наголошував на тому, що у порядку формування місцевих бюджетів необхідно було б на законодавчому рівні провести реформу місцевих фінансів в основу якої покласти принцип децентралізації – «передачі земствам і містам реальних податків, або точніше: поземельного, подомового і основного промислового. Про це давно клопочуться окремі міста...»³. У своїй статті автор вказував на важливість і нагальність прийняття закону щодо введення прибуткового податку, який міг би стати базою не лише для державного, а й для місцевого оподаткування. Він однозначно стверджував, що

---

¹ Твердохлебов В.Н. Влияние войны на городские и земские финансы. *Вопросы мировой войны*: Сб. статей. Петроград, 1915. С. 443–465.

² Там же. С. 450.

³ Там же. С. 458.

«Без прибуткового податку немислима ніяка реформа. <...> У випадку введення прибуткового податку держава могла б відмовитися на користь земств і міст від введення надзвичайних надбавок до реальних податків, передавши відповідну долю їх надходжень»¹. Позитивним у цій статті є те, що автор, як фахівець надавав конкретні рекомендації органам місцевого самоуправління щодо заходів оптимізації системи місцевого оподаткування, вказував на можливі способи залучення додаткових джерел наповнення місцевих бюджетів грошовими коштами.

Слід значити, що наукова фінансова думка дореволюційних авторів була направлена на пошук джерел поповнення місцевих бюджетів грошовими коштами. Зокрема, історик, економіст, професор Б. Б. Веселовський² у своїх дореволюційних статтях надавав певні рекомендації щодо шляхів виправлення ситуації з міськими та земськими фінансами у складні воєнні роки, які він вбачав у наданні державою безвідсоткових позичок міським бюджетам та внесенні законодавчих змін у порядок зарахування деяких податкових платежів не у державний бюджет, а у місцевий. Автор піддавав критиці «легкий спосіб» латання міських бюджетів за рахунок підвищення комунальних тарифів – послуг, які виробляли та постачали населенню муніципальні підприємства (плати за воду та електроенергію, плата за трамвай і конку, вивезення нечистот і сміття тощо). З цього приводу Б. Веселовський вважав, що такі кроки муніципалітетів є неефективними, а «результати підвищення не виправдовують очікувань і є далеко не пропорційними збільшенню ставок»³. Значний вклад у розвиток земських фінансів професор Б. Веселовський⁴ вносив шляхом упорядкування та видання щорічних Календар-довідників земського діяча,

---

¹ Там же. С.459.

² Веселовський Б.Б. Современное положение местных финансов и ближайшие меры к урегулированию их. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т.1. Вып. 1-й. С. 13–23.; Его же. Финансы городов во второй год войны. *Городское дело*. 1916. №18. С. 823–828.

³ Веселовський Б. Б. Финансы городов во второй год войны. С. 827–828.

⁴ Календарь-справочник земского деятеля / сост. Веселовський Б. Б. Санкт-Петербург, 1914–1916. (На 1915 год. Спб., 1914. XII. 418 с.; На 1916 год, 1915. XVIII, 416 с.; На 1917 год. Спб., 1916. VI. 320 с.).

зокрема за 1914, 1915, 1916 та 1917 роки у яких передбачався окремий розділ «Фінанси» де висвітлювався стан та здійснювався аналіз земських фінансів за відповідні роки війни.

Вчений-економіст, професор М.О. Сірінов сферою наукових інтересів якого були дослідження місцевих фінансів у своїй праці «Земские налоги. Очерки по хозяйству местных самоуправлений в России»¹ надаючи конкретні пропозиції удосконалення податкового законодавства, які б сприяли фінансовій незалежності органів місцевого самоврядування, наголошував, що у складній ситуації недостатності грошових коштів викликаних збільшенням надзвичайних витрат пов'язаних з війною, саме розвиток дотацій і субвенцій з державного бюджету допоможуть утримати фінансову стабільність місцевих бюджетів.

Професор К. Г. Воблій² у своїй дореволюційній статті вважав, що причиною збільшення цін на товари першої необхідності є поширення спекуляції та підвищення окладів існуючих податків та введення нових, в тому числі і місцевих додаткових зборів. Зокрема, у деяких містах, в т.ч. і м. Києві у 1915 р. було введено додаткові збори на квитки у кінематографі та проїзді на міському трамваї.

Аналізуючи праці науковців **радянської історіографії** слід відзначити, що проблеми фінансового стану українських міст та сіл в роки Першої світової війни залишалися поза увагою дослідників, оскільки основна їхня увага була направлена на революційні процеси гегемоном яких був міський пролетаріат очолюваний більшовиками. Повністю погоджуємося із українськими істориками В. А. Ващенко і О. М. Тараненко, які зазначали, що «історіографія за радянської доби була суперечливою і неоднозначною, її розвиток відбувався під пресом тоталітаризму й позначився ідеологізацією і відходом від правди»³. Окремі теми навмисно замовчувалися або розглядалися поверхнево і заангажовано, в

---

¹ Сирин М.А. Земские налоги. Очерки по хозяйству местных самоуправлений в России. МОСКВА: Юрьев, 1915. 340 с.

² Воблій К. Г. К вопросу о причинах современной дороговизны. *Известия Киевской городской думы*. 1915. №1. С. 33–41.

³ Ващенко В.А., Тараненко О.М. Радянська історіографія податкової політики урядів гетьманату П. Скоропатського. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип.7. С. 156.

контексті класових протиріч які у період Великої війни загострювалися та стали передумовою приходу більшовиків до влади. Так, у багатотомному виданні «Історія міст і сіл Української УРСР», котрі виходили у світ по кожній області окремо з 1966 по 1973 роки проблема фінансового стану (в т.ч. оподаткування) міст і сіл у період Першої світової війни обмежувалася стандартними фразами, на кшталт: «Багато злигоднів принесла трудящим перша світова війна. За 1914–1916 рр. вартість життя в місті подорожчала більш як у 4 рази», «зменшилися заробітки, підвищувалися ціни на продукти», «з населення безперервно здиралися всілякі побори та пожертвування на війну. В той же час зростали ціни на продукти»¹; «Економічне становище робітників Харкова в роки війни мало чим відрізнялося від важкого економічного становища робітників інших регіонів Росії»² і. т.д.

У спеціальних виданнях з історії міста Києва, котрі видавалися у радянську добу питання фінансового становища міста у період Першої світової війни майже не розглядалися. Так, у книзі «Київ: провідник» 1930 року видання під редакцією Ф. Ернста періоду війни присвячено менше сторінки, а місто було охарактеризовано як «головний тилочий центр армій Південно-Західного фронту», якому «з липня 1914 р. ... прийшлося жити своєрідним тилочим життям. Інтереси військової справи стали тоді на першому місці. Це затримувало нормальний розвиток міста»³. Цілковито просякнути марксистсько-ленінською ідеологією можна вважати видання «История Киева»⁴ (1983 р.) у якому в томі 2, хоч і приділено увагу історії міста у період Першої світової війни, але виключно через призму «гострої боротьби» «київських більшовиків» та пролетаріату проти «царського самодержавства», при цьому фінансові проблеми міста взагалі не згадувалися.

¹ Історія міст і сіл Української УРСР. Кіровоградська область. / голова ред.колегії П.Т.Тронько. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. С. 93, 178, 569.

² Історія міст і сіл Української УРСР. Харківська область. / голова ред.колегії П.Т.Тронько. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. С.90.

³ Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1930. С. 99.

⁴ История Киева. В 3-х т., 4-х кн. Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / под ред. В. Г. Сарбей. Киев : Наукова думка, 1983. С. 376–388.

Сучасна вітчизняна історіографія досліджень проблем фінансового стану українських міст та сіл в період Першої світової війни здійснюється з урахуванням певних особливостей, які були пов'язані не лише із ходом військових дій, а й знаходженням українських земель у складі двох воюючих між собою імперій. Тобто, розглядаючи фінансову політику уряду Російської імперії у період Першої світової війни відносно українських земель слід враховувати, що для губерній Наддніпрянської України, які входили до її складу, фінансова політика вибудовувалася на основі загальної державної політики, а відносно окупованих західноукраїнських територій Східної Галичини і Буковини вона мала вибудовуватися в рамках міжнародного права щодо законів і звичаїв війни на суходолі. Слід зазначити, що з самого початку вступу Російської імперії у Велику війну Іменним височайшим указом від 20 липня 1914 року «Про оголошення деяких місцевостей Імперії на військовому положенні»¹ п'ять українських губерній було повністю переведено на військовий стан (Волинську, Подільську, Київську, Херсонську і Таврійську) і у трьох українських губерніях частково вводився військовий стан лише у визначених переліком повітах (Золотоніський, Переяславський і Кременчуцький повіти – Полтавської губернії, Верхньодніпровський і Катеринославський повіти – Катеринославської губернії та Остерський повіт – Чернігівської губернії), що визначало особливе положення більшості українських губерній, які входили до складу Російської імперії. Особливими, можна вважати прифронтові території де не велися бойові дії та фронтові території Волинської і Подільської губерній, які були зруйновані активними бойовими діями і знаходилися певний час під окупацією німецьких військ. Відповідно фінансове становище населених пунктів, які опинилися на лінях бойових дій мали набагато гірше фінансове становище за ті поселення, які знаходилися у тилу або їх оминули великі бої. Тож, дослідники, які розглядали становище українського населення в містах і

---

¹ Об объявлении некоторых местностей Империи на военном положении: Указ №2053 от 20 июля 1914 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства.* №1889. 1914 (20 июля). Отд. 1. СПб.: Сенатская тип., 1914. С. 3011.

селах Правобережної України у роки війни враховували ці особливості у своїх наукових студіях.

Заслуговує на увагу оцінка наукового доробку сучасного дослідника Т. Ю. Герасимова, який у рамках дисертаційного дослідження на тему «Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.)»¹ всебічно розглядав усі сфери життя жителів правобережних міст українських губерній, включаючи міську інфраструктуру і комунальну сферу у роки війни. Зокрема, досліджуючи питання санітарних проблем міст Волинської та Подільської губерній Т.Ю. Герасимов², фрагментарно зупинився на джерелах фінансування цих важливих міських витрат наголошуючи на їхній недостатності. Зокрема, автор наводив приклад по м. Дубно де був відсутній асенізаційний обоз на організацію якого було необхідно «5 тис. руб., міська влада вирішила клопотати асигнування у губернатора», а прибирання площі навпроти ратушної будівлі «Дубенська міська влада поклала утримання та очищення площі на власників ратушної будівлі»³; по м. Гайсин «усі витрати брало на себе місто», але оскільки «місто, що мало великі непогашені борги, не мало втілювати в життя всі сплановані заходи»⁴. Не вникаючи у фінансові подробиці забезпечення діяльності електростанцій міст Подільської губернії у воєнні роки, Т. Ю. Герасимов відмітив взаємозв'язок міської влади з діяльністю цих підприємств, які по суті були комунальними і всі питання вирішувалися у Міській Думі. Зокрема, автор зазначав, що задля вирішення проблем роботи електростанції у 1915 р. в м. Вінниця «гласні вінницької думи впродовж року розглядали усі доступні

---

¹ Герасимов Т.Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2018. 489 с.

² Герасимов Т.Ю. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914-1917 рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип.10. С. 172–174.; Його ж. Гайсин у Першій світовій війні (1914 – 1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 14–17.

³ Там само. С. 173.

⁴ Герасимов Т. Ю. Гайсин у Першій світовій війні (1914 – 1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип.42. С. 15.

варіанти. ... Причому обмеженість міського бюджету створювала дилему вибору типу двигуна...»¹.

Про фінансову політику уряду Російської імперії, яка активно використовувала грошові ресурси земств для військових потреб зазначав у своїй статті А. І. Козаченко². Взнявши за приклад Полтавське губернське та повітові земства автор стверджував, що такі дії імперського уряду «відволікала земства від виконання ними своїх основних обов'язків. Поступово відбувався занепад земського господарства. Станом на 1915 р. близько 26% свого бюджету земства витрачали на військові потреби», <...> «збільшувалися суми «недоїмок» – несплачених земських податків, скорочувалися обсяги земських прибутків й одночасно зростали видатки», а самі земства «перетворювалися на фінансових банкрутів»³. Аналогічно, про витрачання коштів міського бюджету м. Рівного Волинської губернії на надзвичайні потреби пов'язані з війною відмічав у своїй статті О. Дем'янюк: «Рівненська міська дума до витрат, які покривалися за рахунок спеціальних засобів віднесла: найм приміщень для війська, страхівка міських споруд, відведених під збірний пункт, утримання сімей запасних чинів і ратників ополчення, мобілізованих на дійсну службу, різні витрати, пов'язані з обставинами військового часу»⁴.

Слід відзначити, що проблеми спекуляції, росту цін (інфляції) та дефіциту найнеобхідніших продуктів харчування та інших товарів першої необхідності (паливо, оренда житлових приміщень, електроенергія та інші комунальні платежі) в загальному контексті висвітлювалися багатьма авторами (О. Л. Вільшанська⁵, Т. Ю. Герасимов⁶, Є. Ю. Джумига¹, Т. А. Клименко²,

¹ Герасимов Т.Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Гілея: наук. вісник*. 2015. Вип. 95. С. 36.

² Козаченко А. І. Особливості діяльності Полтавського земства у період Першої світової війни (1914-1916 рр.). *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип.1 (5). С. 1–9.

³ Там само. С. 3, 8.

⁴ Дем'янюк О. Західноволинські повіти на початковому етапі Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2018. №4. С. 28.

⁵ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*: у 2 кн. Київ, 2013. Кн.1. С. 440–467.

⁶ Герасимов Т.Ю. Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни (серпень 1914–перша половина 1915 рр.). *Історичні і політологічні*

В. Б. Молчанов³, Г. Ф. Турченко⁴ та ін.), які досліджували питання повсякденного життя або життєвого рівня населення міст і сіл Наддніпрянської України в часи Першої світової війни.

До висвітлення питання росту цін та інфляційних процесів у Наддніпрянській Україні по-іншому підійшла дослідниця Орлик С.⁵, яка у своїй статті провела детальний аналіз цін на товари першої необхідності в динаміці за період 1914-1917 рр., взявши за приклад повітове місто Єлисаветград Херсонської губернії (нині обласний м. Кропивницький Кіровоградської області). Дослідниця проаналізувала причини, які в умовах війни впливали на ріст цін, розглянула заходи, що вживалися органами місцевого самоврядування міста в складних умовах воєнного часу для утримання цін на товари та продукти першої необхідності. Авторка обґрунтувала, що на ріст цін впливали зміни у

дослідження. 2016. №1 (59). С. 7–16.; Його ж. Спекуляція як повсякденне явище у містах Правобережної України в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Гілея: наук. вісник*. 2016. Вип. 114. С.37–39.; Його ж. Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914-1917 рр.). *Virtus: Scientific Journal*. 2018. Вип. 23. Ч.2. С. 71–73.; Його ж. Гайсин у Першій світовій війні (1914 – 1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип.42. С. 14–17; Його ж. Вплив Закону Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2015. Вип. 32. С. 132–142.

¹ Джумиґа Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2015. 15 с.; Його ж. Продовольче становище в Одесі протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 98–101.; Його ж. Паливна криза в Одесі в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): соціальні аспекти проблеми. *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. зб.* Одеса, 2012. С. 26–32.

² Клименко Т. А. Черкащина в роки Першої світової війни. *Архіви України*. №4-5. С. 5–23.

³ Молчанов В. Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 92.

⁴ Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2 кн.* Київ, 2013. Кн.1. С. 408–433.

⁵ Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України, 2014. Випуск 23. С. 114–133.; Її ж. Українське місто в умовах Першої світової війни (на матеріалах м. Єлисаветграда). *Перша світова війна й Україна (до 100 – річчя початку Великої війни): всеукр. наук. конф. з між нар. участю, Київ – Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.* Київ, 2014. С. 138–142.

Орлик С. В. Оподаткування нерухомого майна в Наддніпрянській Україні на передодні та в роки Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Київ, 2016. Вип. 48. С. 24–30.

податковому законодавстві: «Саме військові події зумовили прийняття урядом надзвичайних заходів із збільшення акцизу на цукор, сірники, керосин та встановлення особливого військового податку в різних розмірах на різноманітні товари першої необхідності за перевезення їх залізничним транспортом. Саме введення військового податку на товари за перевезення їх залізничним транспортом значно підвищили їхні ціни для кінцевих споживачів»¹.

На особливостях справляння податку з нерухомого майна у часи Першої світової війни, які були спричинені збільшенням ставок оподаткування, зупинялася у своїй статті С. Орлик², наводячи приклади по містах Києві, Одесі, Єлисаветграді та Харкові. Авторкою зроблено акцент на тому, що збільшення податку призвело до збільшення вартості квартирної плати у містах, а тому дане питання було урегульовано відповідним урядовим розпорядженням яким він «обмежив підвищення цін на оренду житлової нерухомості, порівняно з цінами вказаними в договорах 1914 р., приростом лише на 10%»³.

Досліджуючи у своїй статті стан життєвого устрою місцевого населення Черкащини в роки Першої світової війни Т.А. Клименко⁴ зазначала, що для жителів вводилася обов'язкова трудова повинність, що «важким тягарем лягало на трудящі маси. Цивільне населення тилу було приречено на голод та злидні»⁵.

Слід відзначити, що у сучасній історіографії, при розгляді авторами історії міст і сіл як Наддніпрянської України так і Східної Галичини та Буковини в часи Першої світової війни фінансові питання такі як стан бюджетів, стягнення податків, грошового обігу, ціни тощо, здебільшого обмежуються декількома загальними фразами, а то й взагалі не згадуються. Подекуди, розглядаючи конкретні проблеми міст дослідники часто забувають, що однією з основних причин негараздів міського господарства – відсутність фінансування необхідних

---

¹ Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. С. 117.

² Орлик С. В. Оподаткування нерухомого майна в Наддніпрянській Україні на передодні та в роки Першої світової війни. С. 24–30.

³ Там само. С. 28.

⁴ Клименко Т. А. Черкащина в роки Першої світової війни. *Архіви України*. №4-5. С. 5–23.

⁵ Там само. С. 9, 10.

витрат з місцевих бюджетів. Так, Т. Ю. Герасимов¹ розглядаючи вплив війни на стан охорони здоров'я (міські, повітові та земські лікарні) в містах Правобережної України жодним чином не згадував про проблему скорочення фінансування цієї сфери життя населених пунктів, про те, що саме на міські бюджети впав обов'язок утримувати медичні заклади не лише цивільного, а й лазаретного типу. У спільній статті А. Лисого та Н. Марцинюка «Вінниця у 1914-1917 рр.» фінансовим проблемам міста було присвячено декілька речень. Не вказуючи рік, автори зазначали, що «У зв'язку з початком війни міський бюджет було скорочено на 58760 крб. Довелося відмовитись від придбання 4-х трамвайних вагонів, заощення вулиць, каналізації»². Що характерно, що через 7 років зазначена стаття у повному обсязі була опублікована під новою назвою «Повітове місто Поділля в буремні 1914-1917 рр.» під єдиним авторством А.К.Лисого³.

Оскільки населені пункти окупованих територій Східної Галичини і Буковини знаходилися в інших фінансових умовах ніж міста і села Наддніпрянської України оскільки більшість з них знаходилися у вирі активних бойових дій і в подальшому опинилися під окупацією російських військ, в українській історіографії формувався окремий напрямок досліджень, який обмежувався географічно на цих Західноукраїнських землях. Враховуючи, що фінансова політика уряду російської імперії відносно окупованих територій мала свою специфіку то й наукові дослідження проводилися відокремлено від досліджень фінансової політики яка реалізовувалася російським урядом на території Наддніпрянської України. Найбільш комплексним дослідженням фінансового становища міст і сіл Східної Галичини і Буковини можна вважати дисертаційне дослідження С.В. Орлик на тему «Фінансова політика російського

¹ Герасимов Т.Ю. Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914-1917 рр.). *Virtus: Scientific Journal*. 2018. Вип. 23. Ч.2. С. 71–73.

² Лисий А.К., Марценюк Н.М. Вінниця у 1914–1917 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип. 13. С. 230–234.

³ Лисий А.К. Повітове місто Поділля в буремні 1914-1917 рр. *Народи світу і Велика війна 1914-1918рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця, 2015. С.244 – 252.

окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.)»¹ в рамках якого було опубліковано монографію та ряд тематичних статей які розкривали особливості цінової, податкової, грошової та бюджетної політики російської окупаційної влади на Західноукраїнських землях в часи Першої світової війни. Особлива увага дослідниці була приділена питанням бюджетної політики російської окупаційної влади щодо формування місцевих бюджетів у містах і гмінах Галичини і Буковини у монографії². Бюджетна політика російської окупаційної влади розглядалася авторкою за напрямками: 1) розглянуто та проаналізовано структуру дохідної і видаткової частин міських бюджетів (у додатках до монографії наведено кошториси міст Львова, Тернополя, Чернівців, Бучач, Станіславова, Галич, Богородчани, Монастирська, Підволочиська, Печеніжина, Коломиї, Косіва, Кути, Вижниці тощо, за періоди російської окупації); 2) розкрито механізм встановлення та стягнення місцевих податків і зборів у містах і гмінах; 3) розглянуто комунальну інфраструктуру найбільших галицьких міст у господарчому віданні яких знаходилися: електричні станції, водопроводи, трамвайний транспорт, газові підприємства тощо, утримання яких включалися у бюджети міст. Такий комплексний підхід дозволив авторці визначити характерні особливості «воєнних» місцевих бюджетів та дійти висновку про те, що «З початком війни в усіх місцевих бюджетах спостерігається різке припинення надходжень доходів, і, як наслідок, скорочення фінансування витрат. При порівнянні міських бюджетів за 1915 р. з бюджетом за 1914 р. виявилася різка диспропорція і невідповідність за їх якісними і кількісними показниками – спостерігається повна руйнація міських і гмінних фінансів. Ситуація з формуванням місцевих бюджетів дещо змінилася під час другої окупації російськими військами – саме після засідання особливої комісії 16 грудня 1916 р. Питання формування проектів місцевих бюджетів на 1917 р. та виконання бюджетів за другу половину

---

¹ Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. К., 2018. 806 с.

² Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). 716 с.

1916 р. відбувалося під безпосереднім контролем начальників (заступників начальника) повітів та загальним керівництвом Управління фінансовими справами. У результаті було змінено структуру дохідної частини місцевих бюджетів відповідно до рекомендованого вищезгаданою комісією переліку місцевих податків і зборів. Це свідчить про неприйняття на окупованих територіях російської валюти. <...> Доведено, що характерною особливістю політики уряду Росії стосовно критичного фінансового становища великих міст окупованих Галичини та Буковини було повне заперечення можливості надання позик і допомоги окупованим містам з російської державної казни, навіть за умовою поворотності»¹. Окремі статті С. Орлик присвятила проблемам формування бюджетів галицьких міст Тернополя (за 1914-1917 рр.) і Станіславова (за 1914-1915 р.)². У цих статтях дослідниця сфокусувала свою увагу на особливостях формуванні міських бюджетів цих міст у розрізі статей доходів (як податкових так і неподаткових платежів та зборів) та витрат (на медицину та санітарні витрати, освіту, благоустрій, забезпечення безпеки населення, допомоги постраждалим містянам від війни, утримання комунальних комунікацій водопроводу тощо). Проведений порівняльний аналіз «воєнних» бюджетів з довоєнними кошторисами, котрі формувалися на податковій основі, яка існувала в Австро-Угорській імперії, свідчив про різкий спад надходжень та структурні зміни. Авторка наголошувала, що бюджетний процес формування міських кошторисів та збір податків здійснювалися «під наглядом повітової

---

¹ Там само. С. 578– 579.

² Орлик С. Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)*: матеріали III міжнародної наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 13-15 вересня. 2017 р. Тернопіль, 2017. С. 151–157.; Її ж. Проблеми формування бюджету міста Станіславова періоду російської окупації в часи першої світової війни (1914-1915 рр.). *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Gospodarka – Kultura – Religia / redakcja naukowa: P. Hawrylyszyn, M. Kardas, A. Ostanek. Warszawa -Stanisławów, 2017. T. 2. С. 44–59.*

влади та окружних фінансових інспекторів, але із затвердженням Генерал-Губернатора»¹.

Ґрунтовний аналіз цінової політики російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини було розглянуто у тематичній статті С. Орлик «Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни»². Авторкою було доведено, що інфляційні процеси, які відбувалися на захоплених західноукраїнських землях були наслідком не лише військових дій, а й негативної фінансово-економічної поведінки російської окупаційної влади. Проведений детальний аналіз максимальних цін (такс) на товари першої необхідності які встановлювалися у містах і гмінах Тернопільської, Львівської, Чернівецької та Перемишльської губерній, вказував на негативну динаміку росту цін. Дослідницею підкреслено, що примусові адміністративні заходи, які вживала російська окупаційна влада з метою штучного стримування інфляційних процесів, виявилися малоефективними. Проблеми росту цін у Галичині і Буковині С. Орлик також розглянула під ракурсом торгівельної кризи, підкресливши важливу роль органів міського самоврядування, «які відкривали міські крамниці (лавки) з продажу солі, керосину, мила, хлібопродуктів та інших товарів першої необхідності за таксованими цінами, впроваджували продуктові картки, надавали грошові та матеріальні допомоги з місцевого бюджету нужденним та особам, які залишилися без даху над головою тощо»³.

---

¹ Орлик С. Проблеми формування бюджету міста Станіславова періоду російської окупації в часи першої світової війни (1914-1915 pp.). Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Gospodarka – Kultura – Religia / redakcja naukowa: P. Nawrylszyn, M. Kardas, A. Ostanek. Warszawa -Stanisławów, 2017. T. 2. С. 54.

² Орлик С. Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 48–58.

³ Орлик С. Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок. *Україна – Європа – Світ: міжнародний зб. наук. праць*. Тернопіль, 2018. Вип. 21. С. 143.

Описуючи м. Станіславів у часи Великої війни С. Адамович у своїй книжці торкнувся питань фінансового стану міста під час російської окупації, наголошуючи на тому, що «через військові дії місто перебувало в скрутному фінансовому стані»¹. Щодо формування міського бюджету автор обмежився відомостями про те, що «Джерелами прибутків міської влади росіяни називали міську бойню, електричний і газовий заводи, «рогатки», міські податки і кладовище»². Належним чином автор згадав про особливості грошового обігу в часи російської окупації наводячи встановлений російською владою курс російського рубля по відношенню до німецьких і австрійських грошей; звернув увагу поширення у місті спекуляції на продукти першої необхідності та ліки, ріст цін та введення росіянами хлібних та цукрових карточок³. Слід відзначити, що окремі частини цієї брошури автор використав у іншій статті під іншою назвою⁴.

Окремий підрозділ у виданні «Історія Львова»⁵ було написано О. Мазуром та І. Патером, який було присвячено становищу м. Львова під час російської окупації в часи Першої світової війни⁶. У загальному контексті авторами було окреслено характерні особливості фінансової політики російської влади, яка мала свій відбиток на повсякденному житті міста Львова, зокрема: ріст цін та інфляція; проблеми запровадження в обіг російського рубля, виникнення «розмінної кризи», в т.ч. вказано причини випуску міських бон номіналом 1 та 100 корон; відмічено скрутне фінансове становище міста – «бюджет міста не поповнювався – гроші від міського трамваю, водопроводу, електро- і газового

---

¹ Адамович С. Станіславів у часи лихоліть Великої війни (1914-1918 pp.). Івано-Франківськ, 2013. С.65

² Там само. С. 24.

³ Там само. С.45, 46, 53–55.

⁴ Адамович С. Соціально-економічне життя Станіславова в період Першої світової війни (1914-1918 pp.). *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Gospodarka – Kultura – Religia* / red. naukowa: P. Hawrylyszyn, M. Kardas, A. Ostanek. Warszawa-Stanisławów, 2017. Т.2. С. 30–43.

⁵ Історія Львова: у 3-х т. / редкол.: Я. Ісасвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. 559 с.

⁶ Там само. С.501 – 517.

освітлення не надходили, кредиту не давали. На кінець 1914 р. дефіцит міського бюджету становив 3,5 млн корон, до кінця березня 1915 р. доповнився ще 3 млн корон»¹. Авторами охарактеризовано видатки бюджету м. Львова в умовах російської окупації, та відмічено, що під час відступу російські війська нанесли місту значних руйнувань – «сума завданих збитків місту дорівнювала 16 млн австрійських крон»².

Про зубожіння, руйнування, голод, хвороби тощо у містах за часів російської окупації досліджував І. В. Баран, який у своїй статті побіжно торкнувся питань фінансового стану міст Східної Галичини, зазначаючи, що «Господарська розруха у містах краю була надзвичайно велика. У Львові, наприклад, дефіцит міського бюджету на кінець 1914 р. становив 3,5 млн. крон, а до кінця березня 1915 р. доповнився ще 3 млн. крон», «неймовірно зростали ціни на продукти у Чорткові», ширилася спекуляція товарами першої необхідності, «важке становище міського населення доповнювалося ще й різними податками, які збирали австрійська в російська влади»³. Про проблеми галицьких міст у яких збільшувався дефіцит бюджету за рахунок зменшення податкових надходжень та зростання видатків на відбудову міської інфраструктури та «надання допомоги найбільш постраждалому міському населенню, серед яких були тисячі сімей, приречених на голодну смерть» відмічали О. Я. Мазур та І. Г. Патер у своїй спільній статті⁴. Зокрема, автори вказували на катастрофічне фінансове становище міста Львова у якому дефіцит бюджету «мав досягнути до кінця 1914 р. 3.500 тисяч корон, а до кінця березня 1915 р. – ще на 3 млн. корон. Що стосується інших міст, то в деяких міських управліннях не було грошей навіть на утримання посадових осіб»⁵.

---

¹ Там само. С. 516.

² Там само. С. 515.

³ Баран І. В. Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія»*. Львів, 2009. №652. С. 51–52.

⁴ Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914-1915 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. Львів, 2007. №584. С. 45.

⁵ Там само. С. 46.

Тематичною можна вважати працю О. Д. Огуя¹, яка була присвячена проблемам грошового обігу у м. Чернівцях та околицях у часи Першої світової війни. З даного приводу автор охарактеризував особливості грошового обігу м. Чернівців, торкнувся проблем «розмінної кризи» у готівковому обігу, та зазначив, що задля вирішення фінансових проблем у місті було випущено паперові «бони»: «Ці міські бони (на суму 200,4 тис. корон), однак, було запущено в обіг лише за російської окупації (5-9.09.1914), коли через виплату контрибуції спорожніле місто (залишилося понад 50 тис. населення) було позбавлено як розмінної монети, так і фінансів для існування»².

Висвітлюючи питання економічного стану Тернопільської губернії в період російської окупації (серпень 1914 – травень 1915 рр.) О. Ревуцька зазначила, що військові дії призвели до порушень у фінансовій системі міст Тернопільщини³. Такий стан авторка пов'язувала з тим, що існуючі за австрійської влади банки не працювали, а своїх російська окупаційна влада не відкривала.

Про ріст цін та зубожіння населення міст і сіл Східної Галичини та Буковини, як наслідок цінової політики російської окупаційної влади відмічалося у всіх вищезгаданих працях сучасних українських дослідників, які розглядали питання соціально-економічного стану окупованого регіону.

Що стосується аналізу історіографії сучасних російських дослідників, то при розгляді соціально-економічних, організаційно-управлінських та громадсько-політичних проблем населення, вони географічно обмежували свої праці конкретно визначеними російськими губерніями, які знаходилися в однакових умовах глибокого тилу, та виробили однакову схему та методологію цих досліджень. При цьому, проблеми фінансового стану міст та сіл у період Першої

---

¹ Огуй О. Д. Чернівці та околиці: грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть. Чернівці: Рута, 2007. 144 с.

² Там само. С. 81.

³ Ревуцька О. Економічне становище Тернопільської губернії в період російської окупації (серпень 1914 – травень 1915 рр.). *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): матеріали III міжнародної наук.-практ. конф.*, м. Тернопіль, 13-15 вересня 2017 р. Тернопіль, 2017. С. 157–160.

світової війни розглядалися лише побіжно, в загальному контексті впливу фінансової політики уряду Російської імперії, яка мала свій відбиток на місцевих фінансах. Основними негативними чинниками, які погіршували фінансове становище тилкових російських міст і сіл на які вказували більшість російських дослідників (В. Б. Аксенов, С.В. Букалова, Ф. О. Гавриков та О. Є. Чуйков, А. Н. Єрмолаєв, М.І. Леонов, К. Ю. Семенова, О.О. Сухова, Е. Є. Шумілова, О. В. Чудаков¹ та ін.) можна вважати: підвищення ставок оподаткування місцевих податків і зборів (підвищення оціночних зборів з нерухомого майна та трактирного збору, ріст окладів квартирного податку та ін. оброчних статей), збільшення тарифів на комунальні послуги котрі надавалися муніципальними підприємствами (електричні станції, водопроводи, санітарні обози, переправи, скотобійні, аптеки та ін.); нові підходи у формуванні бюджетів міст або земств, де у видатках передбачалися значні суми надзвичайних витрат на військові

---

¹ Аксенов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006. 234 с.; Букалова С.В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (дореволюционный период: июль 1914 – февраль 1917 года): автореф. дис. ... канд. истор. наук. : 07.00.02. Орёл, 2005. 24 с.; Гавриков Ф. А., Чуйков О. Е. Финансовое положение городов Курской губернии во время Первой мировой войны. *Известия Юго-Западного государственного университета*. 2013. № 3. С. 112-116.; Ермолаев А.Н. Сибирский тыл в годы Первой мировой войны (на примере города Кузнецка). *Сибирь и войны XIX-XX веков: тезисы Всероссийской (с международным участием) научной конференции*. Новосибирск, 2014. С. 107–109.; Леонов М. И. Русская провинция в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) (Среднее Поволжье и Заволжье). *XX век и Россия: общество, реформы, революции. Электронный сборник*. 1914. Вып. 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkaya-provintsiya-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny-1914-fevral-1917-srednee-povolzhie-i-zavolzhie> ; Семенова Е.Ю. «Продовольственный вопрос» в жизни горожан Поволжья в годы Первой мировой войны. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. *Вопросы теории и практики*. 2011. №1. С. 169–174.; Её же. Семенова Е. Ю. Влияние Первой мировой войны на мировоззрение, общественные настроения и поведенческие практики городского населения поволжских губерний Российской империи (июль 1914 г. – февраль 1917 г.) : автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02. Саратов., 2013. 50 с.; Сухова О.А. «Дороговизна» как фактор трансформации повседневности в эпоху первой мировой войны: предмет и метод исследовательской. *Известия ВУЗов. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2014. № 2 (30). С. 44–53.; Шумилова Э. Е. Повседневная жизнь населения крупных городов Западной Сибири (Омск, Томск, Новониколаевск, Барнаул) в июле 1914-феврале 1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Томск, 2018. 28 с. Чудаков О.В. Формирование доходной части бюджета органами городского самоуправления в западной Сибири в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.). *Омский научный вестник*. 2009. №5. С. 13–16.; Её же. Городское самоуправление в Западной Сибири в годы первой мировой войны, июль 1914 – февраль 1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Омск, 2002. 255 с.

потреби (в т.ч. на розміщення біженців, проведення мобілізаційних заходів, утримання військовополонених тощо), що часто призводило до утворення дефіцитів бюджетів міст; ріст цін та інфляційні процеси та ін. Зокрема, М. В. Шиловський у своїй книзі зазначав про те, що у Сибірському регіоні «суттєві зміни відбулися за час війни у фінансовому положенні міст», автор бідкався, що збільшувалися дефіцити міських бюджетів, а «сибірським містам прийшлося відмовлятися від розвитку електромереж, будівництва водогонів, каналізації, трамвая, збільшення шкільної мережі»¹. Російський дослідник О. В. Чудаков у своїй статті наводив цифрові дані щодо витрат Томського міського самоуправління (1914-1915 рр.) на утримання військовополонених засланих у Сибір, які не покривалися доходами міського бюджету, а тому «прийшлося вдатися до укладення обтяжливих для міських фінансів позик»².

Поміж всього масиву праць російських дослідників, які здебільшого фокусувалися на обмежених географічних межах виключно територій російських губерній, звичайно про українські губернії, які знаходилися у вирі військових подій не згадувалося взагалі. Проте, з метою більш комплексного підходу у вивченні окремих проблем економічної історії Російським гуманітарним науковим фондом було профінансовано проект 15-31-01234 за темою «Фінансова система міського самоуправління в Росії на початку ХХ століття: проблема реформування» в рамках якої з'явилися аналітичні праці А. В. Мамаєва³, які розкривали тему фінансового положення міст у період

¹Шиловский М.В. Первая мировая война 1914-1918 годов и Сибирь / отв. Ред.. В.П.Зиновьев. Новосибирск: Автограф, 2015. С. 300.

² Чудаков О. В. Городское самоуправление в Томской губернии в годы Первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917 гг.). *Вестник Омского университета*. 2011. №3. С.148.

³ Мамаев А.В. Финансовое положение городских самоуправлений накануне революции 1917 года. *Экономическая история России: проблемы, поиски, решения*. 2008. Вып. 10. С. 258–267.; Его же. Кризис муниципальных финансов в России в 1917 г. *Вопросы истории*. 2010. №2. С. 73–83.; Его же. Городские бюджеты в условиях революции 1917 г. и муниципальной реформы. *Историко-экономические исследования*. 2012. Т. 13. №1. С. 52–68.; Его же. Мировая война, революция и перспективы городского самоуправления. *Россия в годы Первой мировой войны, 1914-1918*: матер. междунар.науч. конф., г. Москва, 30 сентября – 3 октября 2014 г.. МОСКВА: ИРИ РАН, 2014. С. 302–308.; Его же. Финансы Москвы в условиях революции 1917 г. и муниципальной реформы. *Вестник Института экономики РАН*. 2014. № 2. С. 110–119; Его же. Тенденции и проблемы финансирования городского самоуправления в военных

Першої світової війни, подекуди проводячи порівняльний аналіз з українськими, білоруськими, латвійськими, містами. Узагальнюючи, автор звертав увагу на ті сторони фінансового життя міст в умовах війни, які були характерними для міст по всій імперії, зазначаючи, що: «Надзвичайні витрати земств і міст, зумовлені війною, вже до 1915 р. обраховувалися сотнями мільйонів рублів. <...> Війна вплинула на міські фінанси й опосередковано: знизилася платоспроможність населення, так як підвищення державних податків покладалося головним чином на містян <...> Падіння курсу фондів і рубля обмежили містам шлях до облігаційних позик, <...> Виникала потреба в обігових коштах, а тому вимушені були укладати позики. До початку 1917 р. міста уклали таких позик на сотні мільйонів <...> Міста повідомляли про збільшення бюджетного дефіциту»¹. Порівнюючи постійно зростаючі борги та дефіцити бюджетів міст А. Мамаєв наводив дані як російських міст так і українських, зазначаючи, що «Київ заборгував до 1 січня 1917 р. більше 42,5 млн. руб, причому в 1914 р. дефіцит склав 475,5 тис. руб., у 1915 р. – 823,3 тс. руб., в 1916 р. – 840,5 тис. руб. при бюджеті на 1917 р. 8,66 млн. руб.»². Дослідник звернув увагу на те, що у скрутні роки війни мали місце непоодинокі випадки суттєвих затримок у передачі міськими управліннями проектів бюджетів на розгляд та затвердження міським думами, так «кошторис Одеси на 1916 р. було внесено у думу тільки у липні 1916 р., а градоначальнику надано лише у жовтні, коли 9/12 усіх витрат уже було здійснено»³.

умовиях: исторический опыт России в 1914 – феврале 1917 г. *Экономический журнал*. 2015. №4 (40). С. 97–108.; Его же. Проблема реформирования муниципальных финансов в условиях революции 1917 г.: дискуссии и практические шаги. *Экономическая история*. 2017. № 2(37). С. 29–43.

¹ Мамаев А.В. Тенденции и проблемы финансирования городского самоуправления в военных условиях: исторический опыт России в 1914 – феврале 1917 г. *Экономический журнал*. 2015. №4 (40). С. 98–101.

² Там же. С. 103.

³ Там же. С. 102.

3.4 Становлення та діяльність органів реалізації фінансової політики на українських землях в роки Великої війни як об'єкт історичних досліджень.

У цьому розділі діяльність органів реалізації фінансової політики на українських землях у період Першої світової війни ми будемо розглядати традиційно за двома напрямками: 1) діяльність органів реалізації фінансової політики на землях Наддніпрянської України та 2) діяльність органів фінансового управління російської влади на окупованих територіях Східної Галичини та Буковини.

Постійно зростаючі потреби у грошових коштах на військові витрати вимагали від уряду Російської імперії внесення чисельних змін у податкове та бюджетне законодавство, що в свою чергу потребувало посилення як бюджетного так і податкового контролю шляхом збільшення штатної чисельності та розширення повноважень фінансово-казначейських органів. Стан зі сплатою податків був складний – податкове навантаження на платників податків збільшувалося, відповідно зростали недоїмки до державного бюджету. Міністерству фінансів необхідно було вживати заходи для успішної організації стягнення нововведених (військових) податків та підвищених старих податей. Тож, вже у липні 1914 р. було прийнято Закон «Про зміну складу податного нагляду і про збільшення належних на його утримання з державного казначейства коштів»¹, відповідно до якого передбачалося збільшення штатної чисельності спеціалістів податкового нагляду та суттєве підвищення їхнього жалування (в т.ч. додаткових виплат), розширилися повноваження податних інспекторів. Звичайно, зазначені зміни не можна вважати реформою податкових органів, але враховуючи підвищену напруженість роботи фінансово-казначейських органів стало предметом історичних досліджень, здебільшого в контексті вивчення загальної фінансової політики уряду Російської імперії в

---

¹ Об изменении состава податного надзора и об увеличении отпускаемых на его содержание из государственного казначейства средств: Закон РИ от 3 июля 1914 г. №2028. *СУ и РП*. 1914. 14 июля (№172). Отд. 1. СПб., 1914. С. 2957–2963.

часи Першої світової війни. Зважаючи на такі обставини дореволюційні та радянські дослідники у своїх працях не приділяли належної уваги діяльності органам фінансового контролю. Підтвердженням цього є статті Л. Годунової¹ та О. Головка², котрі присвячені дореволюційній історіографії проблем діяльності фінансових органів Російської імперії де серед аналізованих праць не було встановлено робіт у яких згадувалися особливості діяльності органів реалізації фінансової політики у період 1914-1917 рр.

Лише із плином часу, інтерес до подій 100 річної давнини збільшується. Привертають увагу дослідників ті сторони історії, які не були розглянуті в українській історіографії раніше. Що стосується досліджень історії органів реалізації фінансової політики то слід враховувати певну їхню специфіку, бо вони потребують певних знань на межі економічних, юридичних та історичних наук. Окрім того, у сучасній вітчизняній історіографії у частині досліджень історії органів державної влади, включаючи діяльність установ реалізації фінансової політики уряду Російської імперії в цілому і в українських губерніях зокрема, склалася ситуація, коли заявлена верхня межа – початок ХХ століття завершувалася саме початком Першої світової війни і таким чином цей відрізок часу залишався не досліджений, або розглянутий вкрай побіжно.

Серед сучасних українських науковців даного питання помітно вирізняються праці двох авторів О. Головка та С. Орлик. Зокрема у своїй монографії С. В. Орлик, зупинилася не лише про неодноразове збільшення чисельності та оплати праці податних інспекторів в період вступу Російської імперії у Велику війну, а й акцентовано увагу на нових підходах в адмініструванні державного військового податку та прибуткового податку. Авторка зазначала, що для впровадження державного прибуткового податку з 1 січня 1917 р. податним інспекторам необхідно було провести зарані складні

---

¹ Годунова Л. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни: в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2014. Вип. 23. С. 103–113.

² Головка О.М. Організаційно-правові засади діяльності фінансової адміністрації Російської імперії в Україні у дореволюційній історіографії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2005. Вип. 30. С. 286–293.

підготовчі заходи – «вже у травні 1916 р. дільничні податні інспектори отримували від Казенних палат вказівки приступити «до збирання відомостей, необхідних для обліку платників прибуткового податку та їх сукупного доходу»», крім того, «нові підходи в оподаткуванні потребували певних знань і навиків від податних інспекторів, які мали впроваджувати податкову реформу прибуткового оподаткування в життя шляхом налагодження безпосередніх контактів з платниками податків та втручання у їхні приватні фінансові справи, роз'яснювати їм норми податкового законодавства. Для вирішення складних законодавчих питань, урегулювання колізій, уникнення неоднозначного трактування норм законодавства про прибутковий податок, ... , управління Київською казенною палатою ініціювало, в двадцятих числах січня 1917 р., проведення з'їзду податних інспекторів м. Києва та Київської губернії. ... Аналогічні з'їзди проводилися і в інших губерніях імперії, а матеріали, напрацьовані їх учасниками, щодо застосування норм нового закону про прибутковий податок, обмінювалися між губерніями»¹. Авторка монографії зупинялася на проблемах росту недоїмок по податках і зборах зазначаючи про те, що «казенними палатами саме податним інспекторам направлялися вказівки щодо необхідності посилення контролю за справлянням податків, а до порушників податкового законодавства – застосування максимальних «посилених» штрафів»².

Більш ширше і детальніше діяльність податних інспекторів на українських землях було розглянуто у статті О. Головка³, яка складалася з двох частин: організаційно-правові засади діяльності податкового апарату в українських губерніях Російської імперії, та на території Австро-Угорщини, зайнятій російською армією. Автор визначив три суттєвих юридичні особливості організації роботи податних інспекторів наддніпрянських губерній: «По-перше,

---

¹ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). С. 134, 136.

² Там само. С. 119–120.

³ Головка О. М. Місцевий податковий апарат Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 49–59.

на податних інспекторів покладалися функції забезпечення економічної безпеки Російської імперії в умовах війни, тобто завдання, що, як правило, виконують спецслужби. По-друге, мало місце об'єктивне поставлення («можуть зловживати»). По-третє, у вказаних питаннях губернатор за схваленням генерал-губернатора підпорядковував податним інспекторам повітову поліцію»¹. О. Головка відзначав значну напруженість роботи податних інспекторів у роки війни через значні і чисельні зміни у податковому законодавстві, зміни умов роботи акцизного нагляду, поширення податкових правопорушень, обов'язковій участі (головуванні) у багатьох комісіях пов'язаних з вилученням майна на користь армії, стягнення недоїмок тощо. На фоні всіх цих складнощів відмічалася недостатність фахівців у результаті чого введено «з 3 липня 1914 р. у податній інспекції посади діловода канцелярії» та дозволено «приймати на державну службу на нижчих чиновницьких посадах у казенних палатах, податній інспекції, губернських і повітових казначействах жінок»².

На складнощах роботи податних інспекторів з початком Першої світової війни зупинявся у своїй монографії В. Р. Жвалюк, котрий на прикладі інспектора 2-ї податної дільниці м. Харкова І. Т. Степаненка наводив факти розширення повноважень їхньої службової діяльності не характерних для цієї посади у мирний час, а саме «ввійти в якості представника Міністерства фінансів до складу комісії з мобілізації на потреби діючої армії автомобілів, що належали на праві приватної власності фізичним і юридичним особам у м. Харкові», а також бути членом «у міському особливому присутствії з надання допомоги родинам військовослужбовців, що опинились у діючій армії»³. Автор відмічав і те, що значних клопотів мали місцеві працівники акцизного нагляду у зв'язку з впровадженням «сухого закону»⁴.

---

¹ Там само. С. 50.

² Там само. С. 51, 53.

³ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: монографія. К.: Атіка, 2001. С. 74 – 75. (176 с.)

⁴ Там само. С. 144–145.

Про невластиві функції, які виконували податні інспектори українських губерній у роки війни наголошували у спільній статті В. Орлик та Л. Годунова¹ та у статті О. Головка².

Щодо діяльності митних органів, та впливу Першої світової війни на зміну товарних потоків зупинялася у своїй монографії С. Орлик, вказуючи на те, що «рух товарів через західні і кавказькі кордони був обмеженим; торгівельні порти Чорного, Азовського і Балтійського морів переважно були закриті. ... Починаючи з серпня 1914 р., обсяг імпорتنих операцій Росії скоротився на 64% порівняно з відповідними показниками 1913 р.»³, а це автоматично вплинуло на роботу митниць. Деталізував цю проблему С. М. Дейнеко⁴, розглядаючи роботу Харківської митниці у 1915 р., зазначаючи, що через війну «дуже суттєво змінилися транзитні шляхи, якими до Харкова доправлялися різноманітні закордонні товари. Відбулася переорієнтація з митниць на західному кордоні на аналогічні установи Півночі і Далекого Сходу»⁵.

Що стосується дослідження проблем діяльності органів реалізації фінансової політики уряду Російської імперії у період Першої світової війни російськими вченими, то вони здебільшого розглядали ці питання в цілому по імперії або регіонально фокусуючи свою увагу на окремих російських губерніях, при цьому цей період висвітлювався вкрай побіжно так як здебільшого розглядалися в контексті їхньої діяльності з часу створення до початку ХХ ст., зокрема у працях Захарова В. Н., Петрова Ю. А., Шацилло М. К.; Єфимкіної А. П., Харламова В. А.; Кравцової О. С.; Максимова Ю. А.,

¹ Орлик В., Годунова Л. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. С. 205–210.

² Головка О.М. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни: історико-правова характеристика. Право України. 2005. № 3. С. 129–131.

³ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). С. 138.

⁴ Дейнеко С. М. Вплив Першої світової війни на роботу Харківської митниці у 1915 *Історія торгівлі, податків та мита: XI міжнародна наук. конф.*, м. Дніпро, 26-27 жовтня, 2017 р. Київ, 2017. С. 86–88.⁵ Там само. С. 88.

⁵ Там само. С. 88.

Максимової Е. М. та ін.¹. Підтвердженням такого стану російської історіографії є дослідження російського науковця В. Є. Бредихіна «Фискальная политика в России Периода Первой мировой войны (1914 г. – октябрь 1917 г.) в современной отечественной историографии», який відмічав, що автори, які розглядали фінансову політику, щодо діяльності фінансових органів здебільшого звертали увагу на «питання податкової структури та її недоліків, механізму збирання платежів», «успішну роботу податкових органів по введенню прибуткового податку»², та констатував відсутність спеціального комплексного дослідження питань діяльності фінансового апарату в часи Першої світової війни.

Значний інтерес у вітчизняних дослідників викликають проблеми діяльності адміністративних цивільних органів управління, які створювалися російською окупаційною владою під час захоплення російськими військами Східної Галичини та Буковини: І. Берест, В. Великочий, В. Глизнер, І. Ільницький, І. Кучера, І. Лозинська, В. Любченко, О. Мазур, О. Реєнт та ін.³. В

¹ Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шацилло М. К. История налогов в России. IX – начало XX в. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 296 с.; Ефимкин А.П., Харламов В. А. Нижегородские мытари. 1885-1921: в 2-х т. Нижний Новгород, 2000. Т. 1. 285 с.; Кравцова Е. С. История сбора налогов в российской провинции на рубеже XIX-XX столетий. Курск: КГМУ, 2007. 164 с.; Кравцова Е. С. Опыт организации налогового дела в России в конце XIX – начале XX столетий. Курск: КГМУ, 2010. 303 с.; Кравцова Е. С. Модернизация налоговой системы России: 1885-1917 гг.: дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.02. Курск, 2011. 602 с.; Максимов Ю. А., Максимова Е. М. Образование финансово-казначейских органов и финансовая политика России в дореволюционный период: монография. СПб.: Астерион, 2011. 250 с.

² Бредихин В.Е. Фискальная политика в России Периода Первой мировой войны (1914 г.– октябрь 1917 г.) в современной отечественной историографии. Из-во «Грамота». 2014. №12. С. 32.

³ Берест І. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01. Львів, 2009. 22 с.; Великочий В.С. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. *Проблеми історії України XIX-XX ст.* Вип. XVII. С. 373–389.; Глизнер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини та Буковини Російською окупаційною владою в 1914-1918 рр. *Схід.* 2014. №4. С. 79–83.; Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (Серпень 1914 р. – Червень 1915 р.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. Серія 6: Історичні науки.* Київ, 2015. Вип. 13. С. 76–81.; Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : 07.00.01. Чернівці, 2005. 18 с.; Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми.

той же час діяльність спеціальних органів фінансового управління розглядалися вкрай побіжно. Виключенням можна вважати праці С. Орлик, які було опубліковано в рамках дисертаційного дослідження на тему «Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.)»¹, в якому логічним чином розглянуто організацію та органи фінансового контролю, які створювалися на окупованих західноукраїнських землях в структурі Галицько-Буковинського генерал-губернаторства. Зокрема, у тематичних статтях С. Орлик² було розглянуто утворення та організаційні засади діяльності спеціальних фінансових органів – постійних та пересувних Польових казначейств, Управління державним майном та Управління фінансовими справами Галичини та Буковини при Військовому генерал – губернаторстві, які створювалися урядом Російської імперії та російською окупаційною владою на захоплених територіях. Авторкою проаналізовано загальні нормативно-правові основи створення постійних польових казначейств, Управління державним майном та Управління фінансовими справами, які були розміщені та захоплені територіях Східної Галичини та Буковини, визначено їхню роль, підзвітність, структуру, завдання, функції, повноваження. Зокрема, на прикладі Тернопільського польового

Військово-науковий вісник. 2005. Вип.7. С. 35–47.; Лозинська І.Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01. Львів, 2010. 19 с.; Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. *Велика війна (1914 – 1918) і Україна*. К., 2013. С. 248–300.; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

¹ Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2018. 806 с.; Її ж. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): автореф. дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2018. 35 с.

² Орлик С. В. Тернопільське польове казначейство в системі казначейської служби російської окупаційної влади у містах Західної України в період Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч.1. С. 60–69.; Її ж. Організація та управління російською окупаційною владою державним майном на захоплених територіях Галичини й Буковини у період Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 27. С. 192–205.; Її ж. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Карпатський край*. 2017. №1(9). С. 5–21.

казначейства дослідниця розглянула специфіку формування особового складу, кваліфікацію кадрів та винагородження працівників польових казначейств за службу. Авторка підкреслила багатофункціональність польових казначейств, окрім того, що вони виконували властиві їм функції «забезпечення військових та цивільних фінансових потреб окупаційної влади. Саме місцеві польові казначейства акумулювали надходження коштів від сплати податків на окупованих територіях», а також «вони виконували універсальні фінансові функції – надавали банківські послуги та послуги ощадної каси. Польові казначейства одночасно виконували й контрольні функції за надходженням та витрачанням бюджетних коштів»¹. Що стосується діяльності Управління державним майном, то С. Орлик здійснила акцент на тому, що у функціональних обов'язках цього управління особлива увага належала контролю за використанням лісових ресурсів, котрі використовувалися на потреби російської цивільної влади та армії, а також на здійснення фінансового контролю за передачею до російської казни «за правом війни» державного майна, яке належало Австро–Угорському урядові та приватного майна, яке було забране у власників або покинуте його власниками. Тож, авторка дійшла висновку про те, що «Організація вирубки лісу під егідою зазначеної установи дала можливість контролювати та управляти безжальним використанням лісових ресурсів для потреб армії. Такий стан справ дозволив окупаційній владі отримувати значні прибутки до державної казни Російської імперії від використання захопленого майна, особливо лісових ресурсів краю»².

У значній мірі, С. Орлик приділила увагу висвітленню діяльності Управління фінансовими справами при Військовому генерал-губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих російськими військами, та довела, що саме створення цього управління було «дієвим інструментом в руках окупанта (Російської імперії) для висотування всіх фінансово-економічних ресурсів із

---

¹ Орлик С. В. Тернопільське польове казначейство в системі казначейської служби російської окупаційної влади у містах Західної України в період Першої світової війни. С. 66–67.

² Орлик С. В. Організація та управління російською окупаційною владою державним майном на захоплених територіях Галичини й Буковини у період Першої світової війни. С. 204.

загарбаної знесиленої війною Галичини і Буковини на свою власну користь та утвердження імперської влади на цій території»¹. Оскільки зазначене управління було спеціальним фінансовим органом, то авторкою було детально розглянуто його структуру та професійний склад, вказано причини переходу його підконтрольності від Військового генерал-губернатора до підпорядкування Міністерству фінансів. Деталізуючи завдання і функції окружних фінансових інспекторів, які входили у структуру Управління фінансовими справами проводилася певна паралель з функціональними обов'язками податних інспекторів, які були структурними підрозділами Казенних палат. Щодо забезпеченості кадрами, то «Значну частину фахівців для роботи в Управлінні фінансовими справами чи польових казначействах відряджали з українських чи польських губерній Російської імперії, які мали певну освіту. Особлива перевага надавалася етнічним росіянам, які мали стаж роботи в українських чи польських губерніях, – для Галичини, а для Буковини особливо цінними були кадри з Бессарабської губернії»². С. Орлик відмічала, що «Розширення повноважень Управління фінансовими справами щодо фінансово-господарчого відання секвестрованих підприємств стало зручним та дієвим інструментом в руках окупаційної влади для здійснення контролю за підприємствами, які знаходилися на підконтрольних територіях»³. Продовжуючи думку про те, що до повноважень Управління фінансовими справами було віднесено функцію фінансово-господарчого відання секвестрованих підприємств С. Орлик у наступних статтях деталізує і конкретизує безпосередньо механізм здійснення фінансового контролю російською окупаційною владою за діяльністю стратегічно важливих напрямків промисловості – нафтових та соляних підприємств Східної Галичини та Буковини⁴.

---

¹ Орлик С.В. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. С.19.

² Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). С. 193.

³ Там само.

⁴ Орлик. С. В. Фінансовий контроль російської окупаційної влади за діяльністю нафтових підприємств Галичини у період Першої світової війни. С. 44 – 55.; Orlyk, S., & Orlyk, V.

Слід зазначити, що вторгнення російських військ на територію Галичини і Буковини у вересні 1914 р. поставило на порядок денний вирішення прикордонно-митного питання, що значною мірою мало не тільки економічне, а й політичне значення. Тож уряд Російської імперії вже у грудні 1914 р. почало піклуватися про законодавчо-нормативну базу для створення відповідних митних органів на кордоні Російської імперії з Галицько-Буковинським генерал-губернаторством. Саме цим проблемам була присвячена стаття С. Орлик «Митна політика уряду Російської імперії на окупованих територіях Галичини і Буковини у період Першої світової війни»¹. Розглядаючи структуру, оплату праці, завдання, функції та повноваження російської митниці в Галичині і Буковині дослідниця наголошувала на тому, що «порядок перетину товарів через кордон та стягнення мита та інших зборів здійснювалися відповідно до постанов, які діяли в Російській імперії», «зазначена митниця уповноважена здійснювати таврування вантажів для засвідчення факту справляння митних зборів з товарів, що вивозяться з названого генерал-губернаторства на територію внутрішніх губерній Російської імперії. ... Кількість, місцезнаходження та найменування російських митниць в Галичині і Буковині визначалися і змінювалися за погодженням Міністра фінансів з генерал-губернатором Галичини. Штатна чисельність кожної митниці визначалася Міністром фінансів»².

Характерною особливістю праць С. Орлик можна вважати використання значного масиву цифрового матеріалу, який оформлявся у численні змістовні таблиці, що дозволило дослідниці провести значну аналітичну роботу та комплексно розглянути фінансову політику уряду Російської імперії на захоплених західноукраїнських землях в роки Першої світової війни.

(2019). Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. doi: 10.24919/2519-058x.10.159178.

¹ Orlyk S. Polityka celna Imperium Rosyjskiego na okupowanych terenach Galicji i Bukowiny w okresie pierwszej wojny światowej. *Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Kraków-Przemyśl, 2017. № 16/17. С. 5–11.

² Там само. С. 8.

Проте, першопрохідцем у дослідженнях органів фінансового управління Російської імперії на окупованих територіях Західної України в роки Першої світової війни можна вважати О. Головка¹, який уперше розглянув історико-правову основу діяльності апарату управління фінансами на цих територіях, включаючи польові казначейства, управління військово-окружного контролера Галичини. Проте, недоліком цієї статті можна вважати те, що автор згадуючи про поодинокого податного інспектора Качаровського, створив ілюзію існування «одного податного інспектора» котрий самотужки організував стягнення податків у м. Львові, – «до середини травня Качаровський зібрав (вірніше, організував зібрання) 663304 корон. Фактично зборами під наглядом податного інспектора займався магістрат ...»². При цьому, автор взагалі не згадує про створення та активну діяльність при Галицько-Буковинському Військовому генерал-губернаторстві спеціального фінансового органу такого як Управління фінансовими справами до якого входило декілька десятків окружних фінансових (податних) інспекторів, помічників і діловодів, яке очолював Уповноважений Міністерства фінансів статський радник М. Чамов, до повноважень яких відносилася організація та стягнення податків і зборів на окупованих територіях. Звичайно такі упущення призвели до дещо хибних висновків дослідження про те, що фінансова політика царату не здійснила «системних заходів щодо узгодженого формування фінансової адміністрації започатковано і проведено не було»³.

Висновки до розділу 3.

Таким чином, провівши історіографічний аналіз стану дослідження проблем грошової та банківської політики уряду Росії періоду Першої світової війни в цілому та на окупованих територіях Галичини та Буковини зокрема,

---

¹ Головка О. Апарат управління фінансами Російської імперії на окупованих територіях Західної України в роки першої світової війни. С. 186–192.

² Там само. С. 189.

³ Там само. С. 192.

встановлено, що дана тема залишалася, переважно, поза увагою дослідників або розглядалася побіжно. Необхідно відзначити, що спеціальних комплексних досліджень з історії грошового обігу та банківництва на землях Наддніпрянської України в роки Першої світової війни, на жаль, немає. Здебільшого, ці питання згадуються вкрай побіжно в загальному контексті викладення історії грошового обігу та грошової системи та банківництва початку ХХ століття у монографіях та навчальних підручниках. Відсутність спеціальних праць можливо пояснити коротким історичним періодом. Але, на нашу думку, він має багато особливостей і може стати предметом подальших досліджень. Склалася ситуація, що певна частина дослідників Російської імперії обмежується періодом дослідження до Першої світової війни, мотивуючи тим, що там відбуваються інші соціально-економічні процеси, а інші починають свої дослідження з 1917 р. – періоду будівництва української державності. Тому, на наше переконання, проблеми історії грошового обігу в Україні в роки Першої світової війни є перспективним напрямком наукових досліджень, особливо з погляду історичної антропології, у тому числі й із залученням етнологічних матеріалів.

Питання податкової політики уряду Російської імперії періоду Першої світової війни, як засвідчує проведене нами дослідження, були предметом дослідження у дореволюційній, радянській та сучасній історіографії та мали певні характерні відмінності. У дореволюційний період, автори, будучи сучасниками і учасниками процесу фінансово-економічного життя держави (Російської імперії) у своїх працях надавали аналіз та рекомендації по удосконаленню тогочасної податкової системи, розглядаючи податки як джерело наповнення бюджету у складні воєнні часи. Тоді як у радянських період, автори своїх праць жорстко критикували праці дореволюційних авторів, а у викладенні матеріалу дотримувалися марксистсько-ленінських постулатів просування ідеї пригноблення буржуазними класами і царатом трудящих мас в т.ч. через застосування механізму посилення податкового тиску.

Аналіз сучасної історіографії податкової політики російського уряду часів Першої світової війни свідчить про незначну кількість спеціальних досліджень з

цієї проблеми. Більшість дослідників, питання оподаткування торкалися лише побіжно, в загальному контексті не багаточисельних соціально-економічних досліджень зазначеного періоду. Тому у подальшому ці дослідження можуть здійснюватися за двома напрямками: 1) загальний – розгляд податкової політики, як складової державної фінансової політики Російської імперії, в частині забезпечення грошовими коштами військових потреб з проекцією на її реалізацію в губерніях Наддніпрянської України; 2) антропологічний – розгляд безпосереднього сприйняття українським населенням (селянином, міським жителем тощо) процесу реалізації податкової політики російського уряду.

Окрім того, враховуючи те, що у часи Першої світової війни українські землі знаходилися у складі різних імперій, Російської і Австро-Угорської, то й відповідно податкова політика російського уряду вибудовувалася у різних площинах відносно цих земель, тож до сьогодні немає узагальнюючого фундаментального дослідження податкової політики російських урядовців на українських землях у цілому. На наше переконання, робота над такою перспективною науковою проблемою вкрай необхідна, але дослідження податкової політики, як і інших складових економічної історії України, досить складне у методологічному плані, із зосередженням предмету дослідження у площині перетину декількох наук, зокрема історії, економіки та права.

Підсумовуючи результати історіографічного огляду питань фінансового становища українських міст та сіл в часи Першої світової війни, слід відзначити, що комплексного дослідження зазначеної проблеми на території Наддніпрянської України не має. Сучасними вітчизняними науковцями питання фінансового стану міст і земств в умовах війни розглядалися вкрай побіжно в контексті розгляду усього спектру соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. Виключенням можна вважати монографію та деякі статті С. Орлик, яка розглянула особливості реалізації фінансової політики уряду Російської імперії у захоплених містах Східної Галичини та Буковини.

Важливо, щоб подальші дослідження здійснювалися з точки зору практичного застосування історичного досвіду проведення реформ місцевого

самоуправління, удосконалення бюджетного процесу при складанні міських кошторисів, проведення аналізу тенденцій і проблем, які виникають у фінансуванні міського та сільського самоуправління в умовах війни.

Підсумовуючи проведений аналіз історіографії проблем становлення та діяльність органів реалізації фінансової політики на українських землях в роки Великої війни слід відзначити, що дане питання у дореволюційній та радянській історіографії не розглядалося, або згадувалося побіжно. Найбільша зацікавленість даною темою відбулася за останні 20 років сучасними українськими дослідниками. Враховуючи те, що період Першої світової війни є завузьким для дослідження діяльності фінансових органів, то здебільшого дана тема розглядалася в контексті загальних досліджень фінансової політики або фінансового апарату Російської імперії у хронологічних межах від післяреформеного періоду до початку ХХ століття, який часто завершувався періодом Першої світової війни. Саме такий стан у сучасній вітчизняній історіографії зазначеної проблематики призвів до того, що відрізок часу 1914-1917 рр. залишився не досліджений, або розглянутий вкрай побіжно. Виключенням стали праці українських науковців О. Головка, В. Жвалюка та С. Орлик, які розглянули особливості діяльності фінансових органів на українських землях (у Наддніпрянській Україні та Галичині і Буковині) у часи Великої війни.

Зважаючи на такий стан української історіографії проблеми становлення та діяльності органів реалізації фінансової політики на українських землях в роки Великої війни можна вважати її перспективним напрямком подальших досліджень.

Зміст третього розділу викладено у роботах авторки (див. додаток А1, А3).

ВИСНОВКИ

1. Проведений в дисертації аналіз історіографічних праць з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу засвідчив, що лише певні аспекти цієї складної наукової проблеми стали предметом вивчення дослідників і вона, безперечно, потребує поглибленого й комплексного вивчення, а саме усього корпусу різнопланових історіографічних джерел, створених працею багатьох поколінь дослідників з усіх складових фінансової політики, зокрема, бюджетної, особливо місцевих бюджетів (міських і земських), податкової та митної політики, державного регулювання грошового обігу та фінансово-кредитної системи, органів фінансового контролю тощо.

2. Вивченням проблем фінансової політики займаються не лише історики, а й юристи та економісти, що пов'язано із прикладним характером подібних досліджень. адже вивчення досвіду функціонування органів фінансового, податкового та митного контролю, а також банківських установ, часом навіть негативного, може враховуватися у розв'язанні проблем сучасності, на чому і наголошують фахівці. Проаналізований та систематизований корпус різнопланових історіографічних джерел з проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у пореформену добу, дозволяє виокремити 7 груп таких праць і здійснити аналіз їх інформативності. Використання історіографічних джерел, які належать до цих груп, на переконання дисертантки, дозволяє провести повноцінне історіографічне дослідження політики уряду Російської імперії в цілому й на українських землях зокрема та визначити перспективні напрямки подальших наукових пошуків у царині соціально-економічної, економічної історії та історії права.

3. Проблеми історії місцевих бюджетів у Наддніпрянській Україні знайшли відображення у корпусі різнопланових праць. Сучасники тієї епохи акцентували увагу на недостатність земських бюджетів для реалізації покладених на них функцій, на конфлікті інтересів представників земств та міського управління у фінансовій сфері, а також відмічали негативну роль земських установ у

посиленні податкового тиску на населення, що знижувало платоспроможність останнього. У радянській історіографії ці проблеми практично не досліджувалися, а поодинокі праці це радше виняток із цієї негативної тенденції. У той же час питання історії місцевих бюджетів в українських губерніях Російської імперії в пореформену епоху в контексті діяльності органів місцевого самоврядування є досить популярними серед сучасних дослідників.

4. У результаті проведеного дослідження, ми можемо констатувати, що проблеми особливостей податкової політики та діяльності податкових і митних органів у Наддніпрянській Україні у пореформений період стали предметом дослідження багатьох сучасних українських науковців. Аналізуючи наукові студії з проблем діяльності органів податкового контролю, зокрема казенних палат та їхніх чиновників у Наддніпрянській Україні, необхідно зазначити, що науковці не приділяють достатньо уваги дослідженню повсякдення службовців даної фінансової інституції та їхній ролі у культурних і суспільних процесах в Україні. І це притому, що членами корпусу службовців казенних палат Наддніпрянщини були і яскраві особистості, зокрема Опанас Якович Рудченко – відомий український письменник Панас Мирний*. Це відкриває подальшу перспективу осмислення історії фіскальних інституцій у Наддніпрянській Україні

5. Проблеми грошового обігу та діяльності банківсько-кредитних установ на теренах Наддніпрянської України в пореформену добу стали предметом дослідження у працях багатьох науковців. Проте окремі питання грошового обігу в губерніях Наддніпрянської України, зокрема, особливості грошових реформ, купівельна спроможність грошей, ставлення населення до грошових знаків та боротьба владних інститутів із фальшивомонетництвом, на наше переконання, усе ж залишаються недостатньо дослідженими в сучасній історіографії.

---

* Щодо службової діяльності письменника Панаса Мирного, то, «за сумлінну й багатолітню службу Опанас Рудченко одержував ордени й інші відзнаки, був введений у дворянство (1901 р.), згодом, у 1914 р., здобув чин дійсного статського радника» (Бондар М. Кіліманджаро української прози. //Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні. Романи. Харків: «Фоліо». 2016. С.5).

6. В дисертації з'ясовано, що питання історіографії цінової політики уряду Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні, досліджувалася лише у загальному контексті історичних досліджень, проте, аналіз усього комплексу історіографічних джерел, дозволяє нам виокремити три основні напрямки її висвітлення: 1) ціни на продукти та товари першої необхідності в рамках досліджень повсякденного життєвого рівня населення; 2) ціноутворення на готову продукцію окремих галузей промисловості та тарифне формування на транспорті; 3) ціни на землю та хлібна торгівля; 3) ціни в роздрібній торгівлі (в т.ч. на ярмарках).

7. В результаті проведеного дослідження ми можемо констатувати, що проблема грошової та банківської політики російського уряду періоду Першої світової війни в цілому та на окупованих територіях Галичини та Буковини зокрема, залишалася, переважно, поза увагою дослідників або розглядалася побіжно. Загалом варто визнати, що спеціальних комплексних досліджень з історії грошового обігу та банківництва на землях Наддніпрянської України в роки Першої світової війни, на жаль, немає. Здебільшого, ці питання згадуються вкрай побіжно в загальному контексті викладення історії грошового обігу та грошової системи та банківництва початку XX століття у монографіях та навчальній літературі. Відсутність спеціальних праць можливо пояснити коротким історичним періодом. Але, на нашу думку, він має багато особливостей і може стати предметом подальших досліджень. Склалася ситуація, що певна частина дослідників Російської імперії обмежується періодом дослідження до Першої світової війни, мотивуючи тим, що там відбуваються інші соціально-економічні процеси, а інші починають свої дослідження з 1917 р. – періоду будівництва української державності. Тому, на наше переконання, проблеми історії грошового обігу в Україні в роки Першої світової війни є перспективним напрямком наукових досліджень, особливо з погляду історичної антропології, у тому числі й із залученням етнологічних матеріалів.

8. Питання податкової політики уряду Російської імперії періоду Першої світової війни, як засвідчує проведене нами дослідження, були предметом

дослідження у дореволюційній, радянській та сучасній історіографії та мали певні характерні відмінності. Автори, які були сучасниками і учасниками процесу фінансово-економічного життя Російської імперії у своїх працях надавали аналіз та рекомендації з удосконалення тогочасної податкової системи, розглядаючи податки як джерело наповнення бюджету у складні воєнні часи. Автори радянської доби, у своїх працях жорстко критикували праці дореволюційних авторів, а у викладенні матеріалу дотримувалися марксистсько-ленінських постулатів просування ідеї пригноблення буржуазними класами і царатом трудящих мас в т.ч. через застосування механізму посилення податкового тиску. Сучасна історіографія податкової політики російського уряду часів Першої світової війни в Україні охоплює незначну кількість спеціальних досліджень з цієї проблеми. Більшість дослідників, питання оподаткування торкалися лише побіжно, в загальному контексті не багаточисельних соціально-економічних досліджень зазначеного періоду. На думку дисертантки, у подальшому дослідження можуть здійснюватися за двома напрямками: 1) загальний – розгляд податкової політики, як складової державної фінансової політики Російської імперії, в частині забезпечення грошовими коштами військових потреб з проекцією на її реалізацію в губерніях Наддніпрянської України; 2) антропологічний – розгляд безпосереднього сприйняття українським населенням (селянином, міським жителем тощо) процесу реалізації податкової політики російського уряду.

9. Історіографічний аналіз праць з питань фінансового становища українських міст та сіл в часи Першої світової війни, засвідчує, що комплексного дослідження зазначеної проблеми на території Наддніпрянської України не має. Проблеми фінансового стану міст і земств в умовах війни, науковцями розглядалися вкрай побіжно, переважно в контексті розгляду усього спектру соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. Ми вважаємо, що подальші дослідження цієї проблеми, мають здійснюватися з точки зору практичного застосування історичного досвіду проведення реформ місцевого самоуправління, удосконалення бюджетного процесу при складанні міських

кошторисів, проведення аналізу тенденцій і проблем, які виникають у фінансуванні міського та сільського самоуправління в умовах війни.

10. Проведений в дисертації аналіз історіографії проблем становлення та діяльність органів реалізації фінансової політики на українських землях в роки Великої війни засвідчує, що дане питання у дореволюційній та радянській історіографії не розглядалося, або згадувалося побіжно. Найбільша зацікавленість даною темою відбулася за останні 20 років сучасними українськими дослідниками. Враховуючи те, що період Першої світової війни є завузьким для дослідження діяльності фінансових органів, то здебільшого дана тема розглядалася в контексті загальних досліджень фінансової політики або фінансового апарату Російської імперії у хронологічних межах від післяреформеного періоду до початку ХХ століття, який часто завершувався періодом Першої світової війни. Саме такий стан у сучасній вітчизняній історіографії зазначеної проблематики призвів до того, що відрізок часу 1914-1917 рр. залишився не досліджений, або розглянутий вкрай побіжно.

11. Проаналізувавши стан дослідження різних аспектів історії фінансової політики в Наддніпрянській Україні сучасними вітчизняними науковцями, можна констатувати факт формування наукових шкіл з проблем історії фінансової політики в Україні, зокрема, Київська історична школа члена-кореспондента НАН України О. Ресента, Харківська історико-правова школа проф. О. Головка і Кропивницька школа економічної історії проф. В. Орлика. Проте, незважаючи на це, на жаль, на сьогодні в Україні не має узагальнюючої фундаментальні праці з історії фінансової політики. А серед найменш розроблених в історіографії питань історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні в пореформений період, а отже перспективних для подальшого вивчення проблем, ми можемо виділити наступні: дослідження різноманітних натуральних повинностей населення, які були невідомою складовою державних і місцевих доходів у феодальній імперії Романових, навіть у пореформену добу; питання повсякдення службовців фінансових інституцій, їхньої ролі у

культурних і суспільних процесах в Україні, ставлення населення до представників фінансових органів взагалі залишилися поза увагою дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авербах О. Законодательные акты, вызванные войной 1914 года. Петроград, 1914-1916 гг. Т. I–III.
2. Агеева Е. А. К проблеме налогового регулирования экономики России в период Первой мировой войны. *Альманах современной науки и образования*. 2014. № 11 (89). С. 12–17.
3. Адамович С. Соціально-економічне життя Станіславова в період Першої світової війни (1914-1918 рр.). *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Gospodarka – Kultura – Religia / redakcja naukowa: P. Nawrylyszyn, M. Kardas, A. Ostanek. Warszawa-Stanisławów, 2017. Т. 2. С.30 – 43.*
4. Адамович С. Станіславів у часи лихоліть Великої війни (1914-1918 рр.). Івано-Франківськ, 2013. 80 с.
5. Адрианов Я. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог. Пермь, 2016. 200 с.
6. Айрапетян М. Э., Кабанов П. Ф. Первая мировая война. Москва: Из-во «Просвещение», 1964. 332 с.
7. Аксаков А. Н. Питейное дело и кабацкий вопрос в России. *Вестник Европы*. 1876. №4. С. 65–94.
8. Аксаков І. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург, 1858. 384 с.
9. Аксаков А. О народном пьянстве. *Русский вестник*. 1872. Т.102. С. 142–202.
10. Аксенов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006. 234 с.
11. Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1879. 258 с.

12. Алексеенко М.М. О налогах. Б.м., б.г. 208 с.; Его же. Конспект финансового права. Х.: Литограф. А. И. Степанова, 1894. 565 с.
13. Алексеенко М.М. О подушной подати в России. Харьков: Университетская типография, 1870. 29 с.
14. Аммон Г.А. Финансисты в истории России. *Финансы*. 1994. №2. С.63–65.
15. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Л., 1991. 198 с.
16. Андреев В.В. Сахарное производство. *Фабрично-заводская промышленность и торговля в России*. Санкт-Петербург, 1896. С. 166 – 187.
17. Андрусишин Б. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 358–359.
18. Андрушин С.А. Особенности денежного обращения в России: уроки истории. *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей*. Москва: Древлехранилище, 2004. С. 115–124.
19. Антонов С. Взаимный кредит за 1907 – 1911 гг. *Промышленность и торговля*. 1911. № 23. С. 475–478.
20. Анфимов А.М. Российская деревня в годы мировой войны (1914 – февраль 1916 г.). Москва: Соцэкгиз, 1962. 384 с.
21. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881-1904. Москва: Наука, 1980. 241 с.
22. Анцыферов А. Рост цен и вздорожание жизни. Харьков, 1912. 18 с.
23. Арсеньев И., Корсак А., Потехин В. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Санкт-Петербург, 1865. Т.3. 523 с.
24. Атлас З.В. Очерки по истории денежного обращения в СССР. Москва: Гос. фин. и-во., 1940. 248 с.

25. Баран І.В. Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія»*. Львів, 2009. №652. С. 46–55.
26. Барзих К. Налоги и народное разорение. Б.м. и г. 13 с.; Волинский М. Т. Справедливо ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? К.: 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёх святых, 1905. 20 с.
27. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.
28. Бармак М. Податкові платежі до бюджетів міст Волинської губернії (друга половина XIX ст.). *Проблеми і перспективи гуманітарних наук в умовах глобалізації: матеріали I Всеукраїнської наукової конф.*, м.Тернопіль, 3 грудня 2018. Тернопіль, 2018. С.128-136.
29. Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII - XIX). Тернопіль : Астон, 2016. 392 с.
30. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917). Москва, 2004. 394 с.
31. Бахтурина А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. 264 с.
32. Белоусов В. Д. Преобразования в денежном обращении в 1914 – 1917 гг. *Финансы*. 1995. №4. С. 61–62.
33. Белоусов В.Д., Бирюков В.А. Преобразования в денежном обращении России в годы Первой мировой войны. *Вестник Московского университета*. №2. 2014. С. 61–69.
34. Беляев С.Г. П.Л. Барк и финансовая политика России: 1914–1917 гг. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. 620 с.
35. Березняк Я.В. Земські та урядові установи Таврійської губернії в сфері сільського господарства (1866-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2017. 224 с.

36. Берест І.Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. Львів, 2007. № 584. С. 52–57.

37. Берест І.Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009. 22 с.

38. Берестовий А.І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2011. 20 с.

39. Берестовий А.І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Черкаси, 2011. 205 с.

40. Берестовий А.І. Реформування системи прямого оподаткування українського селянства Російської імперії в останній третині XIX-на початку XX ст. *Український селянин*. 2015. Вип.15. С.32 (30-33).

41. Берестовий А.І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX ст. – початку XX ст. *Український селянин*. 2006. №10. С.57–59.

42. Берестовий А.І., Василенко М.П. Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст. *Український селянин*. 2017. Вип.18. С. 86.

43. Берестовий А.І., Федьков О. М. Грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.*. 2011. Вип.18. С. 129-133.

44. Бернацкий М.В. Денежное обращение и займы. *Военные займы: сборник статей*. Петроград, 1917. С. 90-94.

45. Бернацкий М.В. Денежное обращение и займы. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С. 81–102.

46. Билимович А. Д. Бумажные деньги и заем. *Война и заем*. Киев: тип. импер. ун-та св. Владимира, 1917. С. 65–89.
47. Бимман А.Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней. Санкт-Петербург, 1914. 116 с.
48. Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Киев, 2003. Ч. II (1740-1917). 520 с.
49. Білан Б., Комаринська З., Смовженко Т. Львів Банківський. Львів, 2016. 76 с.
50. Білівненко С. Правове регулювання ринку алкоголю на українських землях Російської імперії XIX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2011. Т. 22. С. 74-82.
51. Білявська О.С. Міське самоврядування Києва в системі органів централізованого адміністративного управління російської імперії у XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 42-53.
52. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Санкт-Петербург: Тип.тов-ва “Общественная польза”, 1882. Т.1. 292 с.
53. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Санкт-Петербург: Тип.тов-ва “Общественная польза”, 1882. Т.2. 295 с.
54. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Санкт-Петербург: Тип.тов-ва “Общественная польза”, 1882. Т.3. 232 с.
55. Бляхер В.Я. Государственные займы дореволюционной России и их аннулирование Советским правительством: дис....кандидата экономических наук. Москва, 1955. 327 с.
56. Бляхер В., Гринер Д. Займы дореволюционной России в годы первой мировой войны. *Советские финансы*. 1947. №5. С. 36–41.
57. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России (конец XIX в. – 1908 г.). МОСКВА: Наука, 1984. 287 с.
58. Бовыкин В.И. Россия накануне великих свершений. Москва, 1988. 155 с.

59. Боголепов Д.П. Краткий курс финансовой науки. Учеб. для вузов. Харьков: Пролетарий, 1925. С.214.(282 с.)
60. Боголепов М. И. Бумажные деньги. Петербург-Москва: Центр. т-во «Кооперативное из-во», 1922. 111 с.
61. Боголепов М. И. Валютный хаос: к современному положению Европы. Петербург-Москва: Центр. т-во «Кооперативное из-во», 1922. 72 с.
62. Боголепов М.И. Война и деньги. *Вопросы мировой войны: статьи.* Петроград, 1915. С. 398– 442.
63. Боголепов М.И. Война, финансы и народное хозяйство. Петроград, 1914. 58 с.
64. Боголепов М.И. Государственный банк и коммерческий кредит. *Банковская энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. Киев: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 283–330.
65. Боголепов М.И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Попова, 1907. 333 с.
66. Богушевич Ю. М. О крестьянском земледельце в связи с помещичьим хозяйством. Санкт-Петербург, 1881. 96 с.
67. Бойко В.М., Багрий-Шахматов Л.В., Попов Г.В. Історія митної справи. К. : Видавець Вадим Карпенко, 2002. 50 с.
68. Бойко В.В. Ціни на споживчі товари та вартість робочої сили в Таврійській губернії у другій половині XIX – початку XX століття. Наукові праці. 2009. Вип.108. Т.121. С. 17–25. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2010/121-108-3.pdf>
69. Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банковский вестник.* Минск, 2017. №12(653). С. 57–68.
70. Бойко-Гагарин А.С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – початку XX ст. *Конопольські читання.* 2019. №10. С. 68–72.

71. Бойко-Гагарін А., Орлик С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип.1. С. 143–164.
72. Болдырев Г.И. Подоходный налог на западе России. Ленинград: Лениздат, 1924. 298 с.
73. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 95-113.
74. Бондар М. Кіліманджаро української прози. Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні. Романи. Харків: «Фоліо». 2016. С.3-26.
75. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 128 с.
76. Бондарчук Т.Л. Формування високотоварного укладу господарства на українських теренах у першій половині XIX століття. *Історія народного господарства та економічна думка України*. 2015. Вип. 48. С. 27–45.
77. Брадке Е.Ф. Автобиографические записки. *Русский архив*. 1875. Кн. 1. №1. С.13-53.
78. Брадке Е.Ф. Автобиографические записки. *Русский архив*. 1875. Кн. 1. №2. С.187-208.
79. Брадке Е.Ф. Автобиографические записки. *Русский архив*. 1875. Кн. 1.№3. С.257-294.
80. Браславец О.Ю. Фінансові інтереси держави та суспільства при оподаткуванні житлової нерухомості: з досвіду Російської імперії (1893-1917рр.). *Актуальні проблеми економіки*. 2002. №1. С. 14–21.
81. Бредихин В. Е. Проблема мобилизации финансовых ресурсов российской деревни в период Первой мировой войны (1914–октябрь 1917 гг.) в современной отечественной историографии. *Genesis: исторические исследования*. 2015. № 5. С. 365–382. DOI: 10.7256/2409-868X.2015.5.16334
82. Бредихин В.Е. Фискальная политика в России периода Первой мировой войны (1914 – октябрь 1917 гг.) в современной отечественной историографии. *Исторические, философские, политические и юридические*

науки, культурология и искусствоведение. *Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2014. № 12. Ч. 3. С. 31-35.

83. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко–критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1897. 427 с.

84. Брусиллов А.А. Мои воспоминания. Москва: Гос. из-во. Отд. воен. литературы, 1929. 249 с.

85. Бруханчик Е. А. Положение банковских служащих в белорусских губерниях Российской империи в начале XX в. *Труд. Профсоюзы. Общество*. 2011. № 3. С. 75–77.

86. Бруханчик Е. А. Русская историография кредитно-финансовой системы Российской империи (1861 – 1914): подходы к изучению, методология и методика исследования. *Журнал Белорусского государственного университета. История*. 2019. № 3. С. 101–109.

87. Бугров А.В. Государственный банк 1860-1917. Серия: История. Финансы. Экономика. Москва: ЗАО «Интеркрим–Пресс», 2012. 263 с.

88. Бугров А.В. Деньги Великой войны: российский опыт (1915-1917). *Деньги и кредит*. 2017. №7. С.74–80.

89. Бугров А.В. Золотой стандарт в России: выбор пути (1867–1897). *Деньги, экономика и общество: матер. междунар. нумизматического симпозиума при САН (г. Кошице, Словакия, 16-19 мая 2013 г.)*. Кошице, 2013. С. 84–87.

90. Бугров А.В. На пути к «золотому рублю». *Денежные реформы России: История и современность: Сборник статей*. Москва: Древлехранилище, 2004. С. 68–79.

91. Букалова С.В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (дореволюционный период: июль 1914 – февраль 1917 года): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02. Орёл, 2005. 24 с.

92. Буковецкий А. Экономические этюды: Производство, потребление и обложение сахара. Санкт-Петербург, 1898. 183 с.
93. Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914-1918 гг. Москва; Ленинград: Гос. Изд-во, 1929. 541 с.
94. Булгаковский Д. Г. Берегитесь водки! Санкт-Петербург, 1910. 32 с.
95. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг. / под ред. Ф. Г. Чучина. Москва, 1924. 199 с.
96. Бунге Н. О финансовом положении России. *Исторический архив*. 1960. № 2. С. 132–143.
97. Бунге Н.Х. Заметки о современном экономическом кризисе в России. *Журнал для акционеров*. 1860. № 194. С. 1462–1463.
98. Буравченко Р.В., Боровко С. Г. Оцінювання вартості продукції цукрової галузі України в історичному контексті (1802–1912 рр.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 83–85.
99. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2006. 20 с.
100. Бух Л.К. О государственных финансах. Санкт-Петербург: Основа, 1906. 86 с.; Его же. Государственный банк и денежная реформа. *Народное хозяйство*. 1901. №10. С.1-20.
101. Варшавский Л.М. Банки и банкирские конторы Российской империи. Одесса, 1910. С. 148.
102. Васильев ЯА. Банки Новгородской губернии и их деятельность. 1860–1914 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого. Новгород, 1998. 15 с.
103. Васильчиков А. Земская повинность в России. Исторический очерк. *Вестник Европы*. 1871. Кн. 2. С. 628–666.

104. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.1. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратца, 1872. 460 с.

105. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.2. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратца, 1872. 543 с.

106. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т.3. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратца, 1872. 377 с.

107. Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР. Санкт-Петербург: Политехника, 1993. 215 с.

108. Ващенко В.А., Тараненко О. М. Радянська історіографія податкової політики урядів гетьманату П. Скоропатського. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип.7. С. 156–163.

109. Великочий В.С. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. *Проблеми історії України XIX-XX ст.* Вип. XVII. С. 373–389.

110. Великочий В.С. Українська нерадянська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині воєнно-революційної доби: спроба відтворення образу. *Мандрівець*. 2011. №2. С. 59–63.

111. Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Житомирський інженерно-технологічний ін.-т. Житомир, 1998. 196 с.

112. Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. К., 1997. 40 с.

113. Вержбицкий Т. И. Краткое описание города Житомира. Житомир, 1887. 28 с.

114. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. Санкт-Петербург: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. Том 1. 724 с.

115. Веселовский К.С. О ценах на хлеб в России. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1845. Ч.15. Отд. II. С. 66–78.

116. Веселовский Б.Б. Современное положение местных финансов и ближайшие меры к урегулированию их. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т.1. Вып. 1-й. С. 13–23.

117. Веселовский Б.Б. Финансы городов во второй год войны. *Городское дело*. 1916. №18. С. 823 – 828.

118. Виговський М.Ю. О. Реєнт, І. Коляда Україна між світовими війнами (1914 - 1939). *Події. Люди. Документи: нариси історії*. Київ: Школа, 2004. 544 с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 355–357.

119. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 4. Город Кременец. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. 16 с.

120. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 5. Город Острог. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1913. 17 с.

121. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 6. Город Владимир-Волынский. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. 17 с.

122. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 2 и 3. Города Луцк и Дубно. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. 17 с.

123. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 12, 13 и 14. Города Коростень, Овруч и Новоград-Волынский. Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1913. 16 с.

124. Витте С.Ю. Объяснения Министра финансов на записку Министра внутренних дел о политическом значении земских учреждений. Санкт-Петербург: б. г.. 229 с.

125. Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. Ленинград: Гос. изд-во, 1924. Т. 1. 471 с.

126. Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849-1911 гг. Москва: Мысль, 1991. 708 с.

127. Вихляев П.А. Очерки из русской сельскохозяйственной действительности. Санкт-Петербург: Хозяин, 1901. 173 с.

128. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.

129. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя і суспільні настрої. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2 кн. / ред. кол. В.А.Смолій (голова), відп. ред. О. Реєнт; Київ, 2013. С. 440–467.

130. Владимирев М.М. Превое столетие города Екатеринослава (1787-1887 гг.): материалы для исторического очерка. Екатеринослав: Тип. Я.М. Чаусского, 1887. 281 с.

131. Власенко В.І. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX - початку XX ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський державний університет. Харків, 1998. 17 с.

132. Власенко В.Е. Денежная реформа в России 1895–1898. Киев, 1949. 217 с.

133. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. К., 1931. Т. 3. С. 252 с.

134. Воблий К.Г. Відбудова цукрової промисловості УРСР і шляхи її дальшого розвитку. Київ: Укрполітвидав, 1946. 56 с.

135. Воблый К.Г. К вопросу о причинах современной дороговизны. *Известия Киевской городской думы*. 1915. №1. С. 33–41.

136. Воблый К.Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР. Москва: Изд. Правления Сахаротреста, 1928. Т.1. 412 с.

137. Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2005. Вип.9. С. 129–131.

138. Водотика С.Г. Соціально-економічні підвалини модернізації Херсонщини у XIX – на початку XX століття: навч. посіб. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти педагогічних кадрів», 2013. 71 с.

139. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. К., 1913. 102 с.

140. Волынский М.Т. Справедливо–ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? Киев: 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёхсвят, 1905. 20 с.

141. Воробей Р.Б. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Чернігів: КП “Видавництво Чернігівські обереги”, 2009. 354 с.

142. Воробей Р.Б. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Чернігівської губернії): автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2008. 17 с.

143. Вородюхин С. Е. Роль гербового сбора в бюджете Российской империи во второй половине ХІХ – начале ХХ века. *Известия Юго-Западного государственного университета*. 2014. № 3. С. 159-165.

144. Вородюхин С.Е. Анализ поступления доходов от гербовых сборов в казну Российской Империи в период 1908-1910 гг. (на примере Курской губернии). *Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: История и право*. 2015. № 1. С. 112–116.

145. Вородюхин С.Е. Роль податных инспекторов в гербовых ревизиях в Курской губернии во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. *Личность, общество, государство: проблемы прошлого и настоящего: сб. науч. ст.* Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 70-летию Победы в Великой Отечественной войне. Курск, 2015. С. 334-339.

146. Высочайше утвержденное 16-го июня 1870 года городовое положение с объяснениями. Санкт-Петербург: Хоз. департ. М. В. Д., 1870. 240 с.

147. Гавриков Ф.А., Чуйков О.Е. Финансовое положение городов Курской губернии во время Первой мировой войны. *Известия Юго-Западного государственного университета*. 2013. № 3. С. 112-116.

148. Гавриш Л. Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинське Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 34. С. 80–83.

149. Гай-Нижник П. Перша світова війна: державні витрати й фінансові наслідки для світової валютної системи. *Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки*. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 410–415.

150. Галенко А. Финансы России в мировую войну. *Война и революция*. 1926. № 11. С. 44–55.

151. Ганжов ЕА. Провинциальные кредитно-финансовые учреждения России и их вклад в развитие народного хозяйства в период с 1861 по 1917 гг. (на материалах Курской губернии): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Белгородский государственный национальный исследовательский университет. Белгород, 2013. 25 с.

152. Ганфман М. Законодательство. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1915. С. 481-500.

153. Гартц В.Ф. Новые денежные монеты: проект. Санкт-Петербург : Тип. А.В. Суворина, 1909. 44 с.

154. Гартц В.Ф. Проект монетной реорганизации Санкт-Петербург : Тип. Глазунова, 1896. 67 с.

155. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). Николаев: Русская типография, 1890. 122 с.

156. Гензель П. П., Соколов А. А. Налоги, введённые во время войны и дороговизна. Труды комиссии по изучению современной дороговизны. Москва, 1915. Вып. III.

157. Гензель П., Соколов А. К вопросу о финансовой реформе в России. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т. 1. Вып. 2-й. С. 2–4.

158. Гензель П.П. Основы проекта пересмотра государственного поземельного обложения в России. Основы пересмотра государственного подомового налога. Основы пересмотра налога на доходы от денежных капиталов. Проект положения о государственном поимущественном налоге. Проект налога на общий прирост имущества. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1917. Т.1. Вып. 3-й. С. 1–48.

159. Гензель П.П. Проект наследственного налога. Проект положения о наследственном налоге. Постатенное объяснение к проекту наследственного налога. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т.1. Вып. 2-й. С. 19–49.

160. Герасимов Т.Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т. ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. С.235.

161. Герасимов Т.Ю. Вплив Закону Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2015. Вип. 32. С.132-142.

162. Герасимов Т.Ю. Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914-1917 рр.). *Virtus: Scientific Journal*. 2018. Вип. 23. Ч.2. С.71 – 73.

163. Герасимов Т.Ю. Гайсин у Першій світовій війні (1914 – 1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип.42. С. 14–17.

164. Герасимов Т.Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Гілея: наук. вісник*. 2015. Вип. 95. С. 36. (С.35–38).

165. Герасимов Т.Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т. ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

166. Герасимов Т.Ю. Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни (серпень 1914–перша половина 1915 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2016. №1 (59). С. 7–16.

167. Герасимов Т.Ю. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914-1917 рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип.10. С. 172–174.

168. Герасимов Т.Ю. Спекуляція як повсякденне явище у містах Правобережної України в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Гілея: наук. вісник*. 2016. Вип. 114. С.37–39.

169. Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков. Москва: Наука, 1997. 208 с.

170. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861—1892 годы). Москва: Госфиниздат, 1960. 415 с.

171. Гиндин И.Ф. О величине и характере русского государственного долга в конце 1917 г. *История СССР*. 1957. № 5. С. 166–172.

172. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. Москва: Госфиниздат, 1948. 466 с.

173. Гладков И.С., Зорина И.Ю. Развитие российской промышленности в XIX – начале XX веков. *Региональная экономика: теория и практика*. 2009. №5 (98). С.72–76.

174. Глизнер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини та Буковини Російською окупаційною владою в 1914-1918 рр. *Схід*. 2014. №4. С.79 – 83.

175. Говловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. 97 с.

176. Годунова Л. Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX – на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. № 44. С. 124–130.

177. Годунова Л. Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): дожовтнева історіографія. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 17. С. 278–292.

178. Годунова Л. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2014. № 23. С. 103–112.

179. Годунова Л. Наукове осмислення діяльності податкових органів Російської імперії в Україні в історіографії кінця XX – початку XXI ст. *Переяславський літопис.* 2014. Вип. 6. С. 182–188.

180. Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Кіровоград, 2015. 237 с.

181. Годунова Л.В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія. автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. 16 с.

182. Голик Б. Галичане в годы Первой мировой и гражданской войны (О тенденциозном освещении вопроса украинской историографией). *Русин.* 2005. №2. С. 136–143.

183. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період). Київ, 1970. 298 с.

184. Головачев А.А. Десять лет реформ. Санкт-Петербург: Тип. М.Стасюлевича, 1872. 400 с.

185. Головин К.Ф. Наша финансовая политика и задачи будущего, 1887-1898. Санкт-Петербург, 1899. 261 с.

186. Головка О. Апарат управління фінансами Російської імперії на окупованих територіях Західної України в роки Першої світової війни. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2004. Вип. 26. С. 186–192.

187. Головка О.М. Податкова інспекція Російської імперії на українських землях. *Форум права.* 2010. № 4. С. 214.

188. Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків: СІМ, 2005. 448 с.

189. Головка О.М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 39 с.

190. Головка О.М. Місцевий податковий апарат Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 49–59.

191. Головка О.М. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни: історико-правова характеристика. *Право України*. 2005. № 3. С. 129–131.

192. Головка О.М. Організаційно-правові засади діяльності фінансової адміністрації Російської імперії в Україні у дореволюційній історіографії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 30. С. 286-293.

193. Гольденвейзер А.А. Зачатки банкового дела. *Банковая энциклопедия /* под ред. Л. Н. Яснопольского. Киев: Типография 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 23–32.

194. Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. Харків: НУВС, 2002. 234 с.

195. Гордуновський О.М. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст. Черкаси: Пономаренко, 2009. 36 с.

196. Гордуновський О.М. Внутрішні ціни на хліб і їхня регіональна специфіка в Південній Україні XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 60–66.

197. Гордуновський О.М. Світові ціни на український хліб в XIX ст. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X – XI. С. 216–223.

198. Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 320 с.

199. Города Полтавской губернии по оценочному описанию г. Кобеляки: материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893 г. / статистическое Бюро Полтавского Губернского Земства. – Полтава : Электрическая типо-литография «И.А.Дохман», 1908. 23 с.

200. Города Полтавской губернии по оценочному описанию г. Ромны: материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893г. *Статистическое Бюро Полтавского Губернского Земства*. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1909. 32 с.

201. Городовое Положение: №48498 от 16/28 июня 1870 г. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собр. 2-е: в 55т. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1874. Т. 45. Отд. 1. С. 821–839.

202. Городовое Положение: №8708 от 11 июня 1892 г. ПСЗ РИ. Собр. 3-е: в 33т. Санкт-Петербург, 1895. Т. 12. Отд. 1. С.430–465.

203. Гринкевич А.П. Правовое положение казны по законодательству Российской империи и в настоящее время. *Вестник Моск. ун-та*. 1993. №5.

204. Гришина О.А., Гришин А.И. Внутренние кредитные операции Российской империи в годы Первой мировой войны. *Страницы истории*. 2015. № 9. С. 66–73.

205. Грузицкий Ю.Л. Городские общественные банки дореволюционной России (история возникновения и развития). *Финансы и кредит*. 2002. №11. С. 58–62.

206. Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 19 с.

207. Гурко В.И. Устои народного хозяйства России. Аграрно-экономические этюды. Санкт-Петербург, 1902. 199 с.

208. Гурьев А.Н. Денежное обращение в России в ХІХ столетии: Исторический очерк. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. 253 с.

209. Гурьев А.Н. Очерк развития кредитных учреждений в России. Санкт-Петербург, 1904. 250 с.

210. Гурьев А.Н. Реформа денежного обращения. Санкт-Петербург, 1896. Ч.1: Влияние бумажных денег на народное хозяйство. 152 с.

211. Гурьев А.Н. Реформа денежного обращения. Санкт-Петербург, 1896. Ч.2: Критический обзор возражений против денежной реформы: в 3-х вып. (Вып. 1. С. 161–268. ; Вып.2. 273–548.; Вып. 3. С. 549–816.

212. Гусаков А.Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. Москва: Госфиниздат, 1946. 126 с.

213. Гуцало Л.В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії: Intermarum: історія, політика, культура. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/134950/131738> (дата звернення: 01.05. 2019).

214. Данилов Н.А. Влияние великой мировой войны на экономическое положение России: лекции, читанные в Военно-Инженерной Академии в 1920-21 учебном году. Петроград, 1922. 95 с.

215. Данилов Н.А. Экономика и подготовка к войне: Очерки по истории подготовки к войне. Москва – Ленинград, 1926. 195 с.

216. Дейнеко С.М. Вплив Першої світової війни на роботу Харківської митниці у 1915 *Історія торгівлі, податків та мита: XI міжнародна наук. конф.*, м. Дніпро, 26-27 жовтня, 2017 р. Київ, 2017. С. 86–88. Дем'янюк О. Західноволинські повіти на початковому етапі Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2018. №4. С. 25 – 33.

218. Демешко Ю.О. Участь купецтва у функціонуванні банківської сфери Новоросійського краю (початок XIX ст. – 60-ті рр. XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* Київ, 2013. Вип. 22. С. 26–33.

219. Демченко А.В. Соціальні суперечності на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні робітників-металургів початку XX

століття. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2018. Т. 29 (68). №2. С. 1–5.

220. Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки России 1769-1917 годов. МОСКВА: Нумизматическая Литература, 2004. Ч. 3: Государственные бумажные денежные знаки 1898-1917 годов. 208 с.

221. Дерев'янкін Т.І., Сайкевич О.Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць.* Вип. 31–32. Київ, 2000. С. 54–67.

222. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Історія народного господарства Української РСР. К., 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. 463 с.

223. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2015. 15 с.

224. Джумига Є. Ю. Паливна криза в Одесі в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): соціальні аспекти проблеми. *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. зб.* Одеса, 2012. С. 26–32.

225. Джумига Є. Ю. Продовольче становище в Одесі протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 98–101.

226. Добржанський С.О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 27. С.82-93.

227. Довжук І.В. До питання про розвиток цукрової промисловості Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2006. С. 119–123.

228. Доклад Черниговской Губернской Земской Управы Черниговской Губернской Оценочной Комиссии об общих основаниях оценки городских недвижимых имуществ. Чернигов: Типография Г. М. Весёлой, 1913. 67 с.

229. Долакова М. И. Таможенные пошлины в системе доходов государственного бюджета в период Российской империи. *Юридическая наука: история и современность*. 2012. №2. С. 105-108.

230. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1865. 686 с., прилож. 19 с.

231. Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії. *Вісник Національного банку України*. 2001. № 8. С. 49–53.

232. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920 рр.). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.

233. Дроздова Е. А. Уровень образования банковских служащих в Беларуси (начало XX в.). *Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI в.*: мат. научно-практич. конф. молодых ученых БГПУ, Беларусь, г. Минск, 30 мая 2008 г. Минск: БГПУ, 2009. С. 110–112.

234. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861–1880. Москва: Наука, 1978. 287 с.

235. Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2004. 220 с.

236. Дружкова І.С. Приватні кредитні заклади Одеси (1796-1830 рр.). *Записки історичного факультету*. 2001. №11. С. 246–249.; Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (ХІХ – початок ХХ ст.). К., 2010. 266 с.

237. Дружкова І.С. Правові умови розвитку кредитно-банківських установ в 1860-70-х рр. ХІХ ст. на Півдні України. *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. 2005. Вип. 5. С. 42–52.

238. Дружкова І.С. Формування та розвиток кредитно-банківських установ в Одесі в пореформений період (1870-х рр.). С. 90–98. URL : <http://istznu.org/page/issues/21/21/druzhkova.pdf>

239. Друян А.Д. Очерки по истории денежного обращения в России в XIX веке. МОСКВА: Гос. фин. изд-во СССР, 1941. 125 с.

240. Егиазарова Н.А. Аграрный кризис конца XX века в России. Москва: АН СССР, 1959. 192 с.

241. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. М., 1855. 80 с.

242. Ермолаев А.Н. Сибирский тыл в годы Первой мировой войны (на примере города Кузнецка). *Сибирь и войны XIX-XX веков: тезисы Всероссийской (с международным участием) научной конференции*. Новосибирск, 2014. С. 107–109.

243. Ефимкин А.П., Харламов В.А. Нижегородские мытари. 1885-1921: в 2-х т. Нижний Новгород, 2000. Т. 1. 285 с.

244. Єлісеєва Л. В. Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України в XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Економіка*. 2011. Вип. 18. С. 38-45.

245. Жам О. Торгівля зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у XIX столітті. *Красзнавство*. 2008. №1-4. С. 190–195.

246. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

247. Железнов В.Я., Каценеленбаум З.С., Соколов А.А. и Шмелёв К.Ф. К теории денег и учёта. Пг.-М, 1922. 166 с.

248. Желізняк В.М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796-1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 242 с

249. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України кінця ХІХ-початку ХХ ст. та інтереси промислово-аграрного капіталу в оцінках істориків 1917-1927 рр. *Український селянин*. 2015. Вип.15. С. 9–12.

250. Заблоцкий А.П. Замечания о торговле хлебом в России в 1846 и 1847 гг. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1847. Ч. 24. Отд. I. С.66–78.

251. Заблоцкий А.П. Причины колебания цен на хлеб в России. *Отечественные записки*. 1847. Т.25. №5, С.6.

252. Завадский Й.Б. Наше свекольное производство, его прошлое и настоящее. К., 1878. 312 с.

253. Загорский К. Влияние транспортных расходов на понижение хлебных цен. *Русское экономическое обозрение*. 1897. №8. С. 143–188.

254. Зайцев М. В. Изучение государственной и общественной деятельности В. Н. Коковцова в современной российской историографии. *Научные ведомости БелГУ. История. Политология*. 2017. № 1 (250). Вып. 41. С. 123–132.

255. Записка о взаимных расчетах города Одессы с казной за прежнее время. Одесса : Тип. А. Шульце, 1895. 25 с.

256. Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шацилло М. К. История налогов в России. IX – начало XX в. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 296 с.

257. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856 – 1861. Москва: Из-во Московского ун-та, 1984. 256 с.

258. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

259. Зварич В., Шуст Р. Нумизматика: довідник. Тернопіль, 1998. 462 с.; Зварич В. В. Нумизматический словарь. Львов, 1980. 338 с.

260. Зеркаль М.М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. Наукові студії. Миколаїв, 2015. Вип. 14. С. 158–166.

261. Иванов К.Е. Таможенная политика Российской империи в конце ХІХ – начале ХХ веков: переход к системе конвенциональных торговых соглашений: дис.

... докт. ист. наук: 07.00.02 / Санкт-Петербургский гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2006. 531 с.

262. Иноземцев А.Н. Очерки и заметки податного инспектора. Златоуст: Тип. Т-ва Лебедева и Белякова, 1910. Вып.1. 98 с.

263. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.81. №1. С.3-61.

264. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.81. №2. С.3-45.

265. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.81. №3. С.3-38.

266. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.81. №4. С.36-59.

267. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.81. №5. 3-28.

268. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.81. №6. С.33-62.

269. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.82. №11. С.27-57.

270. Инсарский В.А. Записки. *Русский архив*. 1884. Т.82. №12. С. 29-52.

271. Инсарский В.А. Половодье: Картины провинциальной жизни прошлого времени. Санкт-Петербург, 1875. 390 с.

272. Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами: в редакции от 14.09.1905 г. *Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года с относящимся к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями*/ сост. присяжный поверенный М. И. Мышь / Санкт-Петербург: Типо-литография М. П. Фроловой, 1914. Т. II. С. 611–626.

273. Иоффе Я.А. Блокада и народное хозяйство в мировую войну. Москва–Ленинград, 1929. 224 с.

274. Исаев А.А. Чем объясняется вздорожание жизни? И как бороться с ним?. Санкт-Петербург, 1912. 50 с.

275. Истомин М.И. Каталог денежных знаков гражданской войны в России: Денежные знаки обязательного обращения. Харьков, 2008. Т. II. Ч. 1(Украина), Ч. 2 (Западная Украина). С. 401–406.

276. История Киева. В 3-х т., 4-х кн. Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / под ред. В. Г. Сарбей. Киев : Наукова думка, 1983. 463 с.

277. История Украинской ССР: в 10 т. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 5.: Украина в период империализма (начало XX века). 558 с.

278. Ишкинина АА. Деятельность Уфимского отделения Государственного банка Российской империи во второй по-ловине XIX – начале XX в. (1865–1917 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Уфа: Башкирский государственный университет, 2010. 28 с.

279. Иванов І.В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX – початок XX сто-ліття): історико-правове дослідження. Автореф. дис. ... канд. юридич. наук : 12.00.01. / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 18 с.

280. Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (Серпень 1914 р. – Червень 1915 р.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. Київ, 2015. Вип. 13. С. 77–78.

281. Ільницький І. Проблеми історії Першої російської окупації Галичини (1914-1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XIX. С. 320–344.

282. Ільницький І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): історіографічний аспект. *Зб. наук. праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ, 2014. Вип. 83. С. 167–172.

283. Істоміна А.О. Грошова політика уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни як об'єкт наукових досліджень. *Етнічна історія народів Європи*. К., 2019. Вип. 57. С. 61 – 75.

284. Істоміна А.О. Історіографічні джерела з історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.). *Forum Numizmatyczne. Studia i Materialy*. Bilystok, 2019. №3. С.119–127.

285. Істоміна А.О. Історіографічні студії з фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у 1861 – 1917 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського*

державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. 2019. № 43. С. 69 – 83.

286. Істоміна А.О. Науковий дискурс щодо грошового обігу в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей XIII міжнародної наукової конференції, 24-25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 44–45.*

287. Істоміна А.О. Податкові органи в Наддніпрянській Україні в пореформений період: сучасна українська історіографія. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. 2019. № 2 (141). С. 10 – 14.*

288. Істоміна А.О. Сучасне наукове осмислення особливостей справляння податків російською владою на українських землях в роки Першої світової війни. *Переяславський літопис. 2019. № 15. С. 54 – 65.*

289. Істоміна А.О. Сучасні історіографічні джерела як складова наукової комунікації з проблем державного регулювання грошового обігу та діяльності фінансово-кредитних установ у Наддніпрянській Україні в пореформений період. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 156–185.*

290. Історія Львова: у 3-х т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. 559 с.

291. Історія міст і сіл Української УРСР. Кіровоградська область. / голова ред.колегії П.Т.Тронько. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.

292. Історія міст і сіл Української УРСР. Полтавська область. / голова ред.колегії П.Т.Тронько. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 1027 с.

293. Історія міст і сіл Української УРСР. Харківська область. / голова ред.колегії П.Т.Тронько. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 664 с.

294. Історія міст і сіл Української УРСР. Черкаська область. / голова ред.колегії П.Т.Тронько. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.

295. Історія Української РСР: у 8 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917). 531 с.

296. Каблуков Н.А. Об условиях развития крестьянского хозяйства в России: (Очерки по экономии сельского хозяйства). МОСКВА: маг. «Книжное дело», 1899. 309 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10076680>

297. Казенна палата. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наук. думка. Т.5. С. 20 – 21.

298. Казьмирчук М. Рівень життя Київської губернії другої половини ХІХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 28. С. 72–77.

299. Казьмирчук М. Статистичний метод у соціальних дослідженнях дворянства Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Матеріали до української етнології.: зб. наук. пр.* Київ, 2014. Вип. 13 (16). С. 183–188.

300. Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

301. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. К., 2004. 496 с.

302. Календарь-справочник земского деятеля на 1915 год. / сост. Веселовський Б. Б. Санкт-Петербург, 1914. XII. 418 с.

303. Календарь-справочник земского деятеля на 1916 год. / сост. Веселовський Б. Б. Санкт-Петербург, 1915. XVIII, 416 с.

304. Календарь-справочник земского деятеля на 1917 год. / сост. Веселовський Б. Б. Санкт-Петербург, 1916. VI. 320 с.

305. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): монографія. Київ: Олан, 2003. 608 с.

306. Караваева И.В. Российские ученые о налоговой справедливости и методах оценки налогового бремени населения в начале ХХ века. *Вестник Института экономики РАН*. 2011. №2. С. 199-209.

307. Каратаев С.И. Библиография финансов, промышленности и торговли со времен Петра Великого по настоящее время. СПб, 1880. 375 с.

308. Кардаков Н. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769-1950 гг. Берлин, 1953. 452 с.

309. Карин А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Национальный аспект. *Схід*. Мариуполь, 2016. №2. С. 39–47.

310. Катсонис Я. Подданный и гражданин: налогообложение в России до и после 1917 года и его підтекст. *Россия XXI*. 1999. №1. С. 168-189.

311. Кауфман А.А. Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства. Москва: Изд. Г.А.Лемана и. С.И.Сахарова, 1918. 366 с.

312. Кауфман И.И. Кредит, банки и денежное обращение. Санкт-Петербург : тип. А.Е. Ландау, 1873. 928 с., XL с.

313. Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России. Санкт-Петербург : тип. «Север», 1909. 292 с.

314. Кауфман И.И. Кредитные билеты. Их упадок и восстановление. Санкт-Петербург : тип. В.С. Балашева, 1888. 383 с.

315. Кауфман И.И. Реформа кредитной денежной системы. *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1875. Т. 2. С. 365-399.

316. Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX в. Санкт-Петербург, 1910. 268 с.

317. Кауфман И.И. Статистика русских банков. Санкт-Петербург : Центр. стат. ком. МВД, 1872. Ч. 1. 355 с.

318. Кауфман И.И. Статистика русских банков. Санкт-Петербург : Центр. стат. ком. МВД, 1875. Ч. 2. 545 с.

319. Каценеленбаум З.С. Денежное обращение в России в 1914-24 годах. Москва-Ленинград: Экономическая жизнь, 1924. 192 с.

320. Каценеленбаум З.С. Учение о деньгах и кредите. Москва: Экономическая жизнь, 1928. Ч. 1. 520 с.

321. Каценеленбаум З.С. Учение о деньгах и кредите. Москва: Экономическая жизнь, 1928. Ч.2. 569 с.

322. Каценеленбаум З.С. Война и финансово-экономическое положение России. Москва, 1917. 80 с.

323. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2011. №4. С. 238–246.
324. Київ: Провідник / за ред. Ф. Ернста. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1930. 800 с.
325. Кириленко О.П. Історичні витоки місцевого оподаткування. *Вісник податкової служби України*. 2000. №6. С.36-40.
326. Кириллов А.К. Городские общественные банки как часть городского хозяйства. *Муниципальная экономика*. 2001. №2. С. 14–21.
327. Кириллов А.К. Городские банки Западной Сибири (вторая четверть XIX – начало XX века). Новосибирск: «Офсет», 2003. 192 с.
328. Кириллов А.К. Городские банки Западной Сибири во второй четверти XIX – початку XX века. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Новосибирск, 2002. 349 с.
329. Кириллов А.К. От подушной подати к подоходному налогу: податные реформы капиталистической России и их воплощение в Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Новосибирск: Параллель, 2017. 178 с.
330. Клаус Р. Война и народное хозяйство России (1914-1917 гг.) / Пер. с нем. и предисл. М. Заммеля. М.-Л.: Гос. воен. изд-во, 1926. 116 с.
331. Клименко Т. А. Черкащина в роки Першої світової війни. *Архіви України*. №4-5. С. 5–23.
332. Климович Л.В. Образ В.Н. Коковцова на страницах эмигрантской прессы (по материалам газеты «Возрождение»). *Научные ведомости БелГУ. История. Политология*. 2018. № 3. Том 45. С.553–563.
333. Ковальський В. К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2004. 173 с.
334. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX : Опыт количественного анализа. М., 1974. 413 с.

335. Ковальчук І.В. Правове регулювання оподаткування населення українських земель у складі Російської імперії. *Часопис Київського університету права*. 2009. №4. С.69-74.

336. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов(1881–1887 гг.). К.: Тип. Императорского у-та Св. Владимира, 1901. 460 с.

^{337.} Кованько П. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (выкупная операция: 1861 г. - 1907 г.). Киев: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. [2], IV, 484, [2], 82 с.

338. Кованько П.Л. Бумажные деньги, заем и борьба с дороговизной. *Война и заем*. Киев: Тип. импер. ун-та св. Владимира, 1917. С. 18–44.

339. Козаченко А.І. Особливості діяльності Полтавського земства у період Першої світової війни (1914-1916 рр.). *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип.1 (5). С.1–9.

340. Козельский О. Записки батарейного командира. Вып.1. Петроград: издание Б.А. Суворина, 1915. 97 с.

341. Козловский Я. И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. Рига, 1901. 853 с.

342. Козырин А.Н. Лебедев В.А. и развитие финансово-правовой науки в России. *Лебедев В.А. Финансовое право: Учебник*. Москва: Статут, 2000. С. 7–19.

343. Козырин А.Н. У истоков финансового права. Москва: Статут, 1998. С. 5–16.

344. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.

345. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

346. Колесников К.М., Морозов О.В., Виноградов Г.М., Дячок О.О. Історія митної справи в Україні. Київ: Знання, 2006. 606 с.

347. Колмаков Ю. П. Крупная торгово-промышленная буржуазия Восточной Сибири в период монополистического капитализма (1898 – март 1917) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Иркутск: Иркутский государственный университет имени А. А. Жданова, 1971. 25 с.

348. Коломийцов Н.П. Влияние войны на народное хозяйство России. *Великая война в образах и картинках*. Москва, 1915. Вып. 8. С. 379–382.

349. Колосов Л.Н. Монополии и иностранный капитал в нефтяной промышленности Грозненского района (1890–февраль 1917 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 История СССР. / Институт истории АН СССР. Ленинград, 1975. 45 с.

350. Конотопов М.В., Котова А.А., Сметанин С.И. История отечественной текстильной промышленности. Москва: Легпромбытиздат, 1992. 413 с.

351. Конотопов М.В., Сметанин С.И. Развитие экономики России в XVI – XX веках: в 4-х т. Санкт-Петербург: Алетейя. Т.1. 378 с.

352. Конотопов М.В., Сметанин С.И. Развитие экономики России в XVI – XX веках: в 4-х т. Санкт-Петербург: Алетейя. Т.2. (Развитие промышленности в крепостной России). 398 с.

353. Конотопов М.В., Сметанин С.И. Развитие экономики России в XVI – XX веках: в 4-х т. Санкт-Петербург: Алетейя. Т.3. (история отечественной текстильной промышленности). 457 с.

354. Корнилов А.А. Б.Б.Веселовский. «История земства за сорок лет». Санкт-Петербург, 1910. 72 с.

355. Корнієнко П.С., Терещенко В.Д., Старка В. В., Киданюк А. В. Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середини XX ст.). Тернопіль, 2016. 200 с.

356. Корсаков С. Справочные цены на провиант и фураж в Москве с 1819 по 1840 год. *Материалы для статистики Российской империи*. Москва, 1841. Ч.2. Отд.IV. С. 138–144.

357. Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: курс лекцій. Київ, 1996. 127 с.

358. Кочисов Г.Г. Городские общественные банки в системе местных финансов России второй половины XIX века : автореф. дис. ... канд. экономич. наук : 08.00.01. Москва, 2011. 25 с.

359. Кравков В.П. Великая война без ретуши. Записки корпусного врача. Москва: Вече, 2014.

360. Кравцова Е. С. Модернизация налоговой системы России: 1885-1917 гг.: дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.02. Курск, 2011. 602 с.

361. Кравцова Е.С. Влияние Первой мировой войны на налоговую сферу российского государства. Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. статей. Москва, 2014. С. 85–99.

362. Кравцова Е.С. История сбора налогов в российской провинции на рубеже XIX – XX столетий. Курск: Курский гос. Мед. Ун-т, 2007. 164 с.

363. Кравцова Е.С. История сбора налогов в российской провинции на рубеже XIX-XX столетий. Курск: КГМУ, 2007. 164 с.

364. Кравцова Е.С. Модернизация налоговой системы России: 1885-1917 гг.: дис. ... док-ра историч. наук : 07.00.02 / ОУВПО «Курский государственный технический университет». Курск, 2011. С.27. (602 с.)

365. Кравцова Е.С. Модернизация налоговой системы России: 1885–1917 гг.: автореф. дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Юго-Зап. гос. ун-т. Курск, 2011. 50 с.

366. Кравцова Е.С. Опыт организации налогового дела в России в конце XIX – начале XX столетий. Курск: КГМУ, 2010. 303 с.

367. Красильников В. Записка о деятельности торгово-хозяйственного отделения Одесской городской управы за четырехлетие 1877–1881 гг. Одесса: Типография Л. Нитче, 1892. 43 с.

368. Краснікова О.М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : історико-економічне дослідження. Полтава: РВВ ПДАА, 2018. 237 с.

369. Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.01.04. Київ, 1999. 18 с.

370. Красножен С. Борьба с пьянством и казенная винная монополия в России. Юрьев, 1901. 48 с.

371. Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. Санкт-Петербург, 1913. 295 с.

372. Кривопішин О.М. Південно-Західні залізниці на теренах України в другій половині XIX століття: досвід акціонування та структурних перетворень: монографія. Ніжин: Вид-во «Аспект-поліграф», 2012. 548 с.

373. Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів, 2004. 21 с.

374. Криськов О., Чехіра О. Цукровиробництво в губерніях Правобережної України у XIX ст. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 2011. Вип. 16 С. 131–137.

375. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Вісник НБУ*. 2000. № 9. С. 58–63.

376. Кулишер И.М. Введение подоходного налога. *Финансовая газета*. 1915. 14 августа.

377. Кулишер И.М. Военный налог. *Финансовая газета*. 1915. 15-17 сентября.

378. Курчинский М.А. Городские финансы. Санкт-Петербург: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1911. 246 с.

379. Кучера І.В. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східноголицьких земель (1914-1917 рр.). *Україна соборна: зб. наук. статей. Історична регіоналістика в контексті соборності України*. Київ, 2005. Вип.2. №3. С. 253–260

380. Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.02. Чернівці, 2005. 19 с.

381. Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1917 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23-24. С. 194–201.

382. Кучерявенко М. П. Генезис податкового регулювання. Харків: Легас, 2002. Т. 1. Ч.1. 665 с.

383. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права: в 6 т. Харьков: «Легас», 2002. Т. 1 : Генезис налогового регулирования. 665 с.

384. Кучерявенко Н. П. Налоговое право: учебник. Харьков: Консум, 1998. 448 с.

385. Лаверычев В.Я. Из истории государственного регулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.). *Первая мировая война 1914-1918*. Москва, 1968. С. 211–226.

386. Лазанська Т.І. Міська реформа 1870. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Ред.кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Miska_reforma_1870 (дата звернення: 25.04.2018).

387. Ламанский А.О. о возвышении цен на первые жизненные потребности в Москве за последнее десятилетие с 1847 г. *Экономист*. 1858. Т.1. Кн. 3. С. 1–49.

388. Ламанский Е.И. Воспоминания. 1840-1890 гг. Пенза: Земство, 1995. 133 [1] с.

389. Лапаева М.Г., Лапаева О.Ф., Овчаренко Е.В. Вопросы теории и методологии экономической истории. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2009. № 5. С.45. (38-46).

390. Лаптева Л. Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века). Москва: Ин-т гос-ва и права РАН, 1998. 151 с.

391. Ларина О.Г. Система финансовых прерогатив государства в России второй половины XVII – начала XX веков (историко-правовое исследование):

автореф. дис. ... д-ра юридич. наук: 12.00.01 / ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». Москва, 2011. С.4 (46 с.)

392. Лебедев В.А. Финансовое право: учебник. Москва: Статут, 2000. 461 с.

393. Лебедь-Юрчик Х.М. Сахарная промышленность в России. Киев: тип. И.И.Чоколова, 1909. 153 с. URL : <http://gpntb.dlibrary.org/ru/nodes/4521-lebed-yurchik-h-m-saharnaya-promyshlennost-v-rossii-kiev-1909#mode/inspect/page/146/zoom/5>

394. Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Пг.: Тип. И. Белопольского, 1917. 301 с.

395. Левин И.И. Свеклосахарная промышленность в России. Санкт-Петербург, 1910. С. 135 с.

396. Левин С.М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени: сб. в 2-х т. Петроград, 1915-1916. Петроград, 1915. Т. 1: Июль 1914 г.– апрель 1915 г. 728 с.

397. Левин С.М. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени: сб. в 2-х т. Петроград, 1915-1916. Петроград, 1916. Т.2: Апрель – декабрь 1915 г. 1916. 512 с.

398. Левицький В. Економічна політика Російської держави щодо легкої промисловості в українських губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2017. Вип. 1. Ч. 1. Тернопіль. С. 39–43.

399. Левицький В.О. Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття : монографія. Броди : Просвіта, 2018. 391 с.

400. Левичёва И.Н. Особенности становления денежной системы и проведения денежных реформ в России в XIX – начале XX вв. *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей.* Москва: Древлехранилище, 2004. С. 98–115.

401. Легун Ю. Інформативний потенціал документів повітових фінустанов XIX ст. (на прикладі фонду Могилів–Подільського казначейства). *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 75. С. 170–172.

402. Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сент.1915 – 2 июля 1916). Петербург: Гос. издательство. 1920. XVIII, 859 с.

403. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века. Полное собрание сочинений (далее ПСС). Т.17. Москва: Изд-во полит. лит., 1968. С. 57–137.

404. Ленин В.И. Европейский капитал и самодержавие: ПСС в 55 т. Москва: Гос. из-во полит. лит., 1967. Т.9. С. 372–379.

405. Ленин В.И. Из экономической жизни России: ПСС в 55 т. Т.6. С. 280 – 291

406. Ленин В.И. К характеристике экономического романтизма Сисмонди и наши отечественные сисмондисты: ПСС в 55 т. Москва: Гос. из-во полит. лит., 1967. Т.2. С. 119–262.

407. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. ПСС. Т.3. Москва: Изд-во полит. лит., 1971. С. 1–609.

408. Ленин В.И. Империализм, как высшая стадия капитализма (Популярный очерк): полн. собр. соч.: в 55 т. Москва, 1962. Т. 27. С. 299–426.

409. Ленин В.И. Социализм и война (Отношение РСДРП к войне): полн. собр. соч.: в 55т. Москва, 1961. Т. 26. С. 307–350.

410. Леонов М. И. Русская провинция в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) (Среднее Поволжье и Заволжье). *XX век и Россия: общество, реформы, революции. Электронный сборник*. 2014. Вып. 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkaya-provintsiya-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny-1914-fevral-1917-srednee-povolzhie-i-zavolzhie>

411. Леснича П. С. Повсякденне життя міських поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2019. 228 с.

412. Лившин Я.И. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX вв. *История СССР*. 1959. № 2. С. 95–117.

413. Лившин Я.И. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала). Москва: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1961. 448 с.

414. Лисий А.К. Повітове місто Поділля в буремні 1914-1917 рр. *Народи світу і Велика війна 1914-1918рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця, 2015. С.244 – 252.

415. Лисий А.К., Марценюк Н.М. Вінниця у 1914–1917 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2008. Вип. 13. С. 230-234.

416. Лисяк Л.В. Практика фінансових реформ та розвиток бюджетної політики в Україні. *Науковий вісник ЧДІЕУ*. 2011. №1. С.149-154.

417. Литвин В. Історія України: підручник / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 405.

418. Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Київ, 2005. 445 с.

419. Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2005. Вип. 7. С. 35–47.

420. Лозинська І.Г. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2017. Вип. 2. С. 21–30.

421. Лозинська І.Г. Російське воєнне генерал-губернаторство у Галичині (1914-1915 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2010. Вип. 1. С. 47–52.

422. Лозинська І.Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.00.22. Львів, 2010. 19 с.

423. Лозинська І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: напрямки економічної політики. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2016. Вип. 16. С. 82.

424. Лозинська І.Г. Українська історіографія Першої світової війни: стан та перспектива досліджень. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 3. С. 143.

425. Лозинський А.Ф. Про роль і значення сучасної української історіографії в дослідженні питань Першої світової війни. *Молодий вчений*. 2017. № 1 (41). С. 93–96.

426. Лукин К., Тихонский К., Тепакс П. Закон о положении о подоходном налоге с законодательными мотивами. Петроград, 1916 г.

427. Лутошкин С.А. Место и роль финансово-промышленных групп в дореволюционной России конца XIX – начале XX в. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*. 2016. №1. С.39–45.

428. Львов Д. Курс финансового права. Казань, 1887. 520 с.

429. Любченко В.Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916-1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2004. Вип. 19. С. 345–368

430. Любченко В.Б. Обласний комісаріат Галичини та Буковини (1917-1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 50–72.

431. Любченко В.Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. *Велика війна (1914–1918) і Україна*. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2013. Т.1. С. 248–300.

432. Лялин Н. На какие средства вела войны царская Россия. *Советские финансы*. 1942. №4. С. 29–33.

433. Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Пг.: тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1915. 293 с.

434. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: Капитализм. Москва: Госполитиздат, 1948. Т.2. 738 с.
435. Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. Москва: Госполитиздат, 1957. 390 с.
436. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. *Львівські історичні нариси*. Львів, 1996. С. 305–324.
437. Мазур О.Я. Галичина під російською займанщиною 1914-1915 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. Львів, 2000. № 408. С. 26–35.
438. Мазур О.Я. Наслідки війни для села Східної Галичини. *Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наук. конф., 14–15 травня 1998 р.* Київ, 1998. С. 101–108.
439. Мазур О.Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914-1918): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 1997. 20 с.
440. Мазур О.Я., Патер І.Г. Галицька “Руїна”: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914-1915 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. Львів, 2007. № 584. С. 44–52.
441. Макієнко О.З. З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70-80-ті роки ХІХ ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття*. Запоріжжя, 2000. №5. С.119-129.
442. Максимов Ю.А., Максимова Е.М. Образование финансово-казначейских органов и финансовая политика России в дореволюционный период: монография. Санкт-Петербург: Астерион, 2011. 250 с.
443. Макшеев Ф.А. Об экономической подготовке к войне. *Интендантский журнал*. 1914. № 6.

444. Макшеев Ф.А. Сведения о положении в Германии вопроса об экономической подготовке к войне. *Интендантский журнал*. 1914. №7 (отдел неофициальный).

445. Макшеев Ф.А. Экономика войны. *Военное хозяйство*. 1923. №1. С. 1–9.

446. Мамаев А.В. Городские бюджеты в условиях революции 1917 г. и муниципальной реформы. *Историко-экономические исследования*. 2012. Т. 13. № 1. С. 52–68.

447. Мамаев А.В. Кризис муниципальных финансов в России в 1917 г. *Вопросы истории*. 2010. №2. С. 73–83.

448. Мамаев А.В. Мировая война, революция и перспективы городского самоуправления. *Россия в годы Первой мировой войны, 1914-1918*: матер. междунар. науч. конф., г. Москва, 30 сентября – 3 октября 2014 г. Москва: ИРИ РАН, 2014. С. 302–308.

449. Мамаев А.В. Проблема реформирования муниципальных финансов в условиях революции 1917 г.: дискуссии и практические шаги. *Экономическая история*. 2017. № 2(37). С. 29–43.

450. Мамаев А.В. Тенденции и проблемы финансирования городского самоуправления в военных условиях: исторический опыт России в 1914 – феврале 1917 г. *Экономический журнал*. 2015. №4 (40). С. 97–108.

451. Мамаев А.В. Финансовое положение городских самоуправлений накануне революции 1917 года. *Экономическая история России: проблемы, поиски, решения*. 2008. Вып. 10. С.258–267.

452. Мамаев А.В. Финансы Москвы в условиях революции 1917 г. и муниципальной реформы. *Вестник Института экономики РАН*. 2014. № 2. С. 110–119.

453. Мамоян С.Ч. Банківська реформа другої половини ХІХ століття в сучасному історіографічному дискурсі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип.51. С.157-163.

454. Мамоян С.Ч. Грошова реформа 1895–1897 років на теренах Російської імперії в оцінках О.Д. Нечволодова. *Історія науки і біографістика*. 2018. №3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/index.html> (дата звернення: 25.03.2019).

455. Мамоян С.Ч. Фінансові реформи II половини XIX століття в Російській імперії: історико-історіографічна періодизація. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип.50. С. 371-375.

456. Марискин О.И. Государево тягло. Налогообложение крестьянства России во второй половине XIX – первой трети XX века (по материалам Среднего Поволжья). Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2004. 240 с.

457. Марискин О.И. Налогообложение населения России в период Первой мировой войны (по материалам Среднего Поволжья). *Гуманитарные науки в Сибири*. 2014. №3. С. 15–18.

458. Марискин О.И., Скворцова И.Г., Соловьева Ю.О. Налоговая система и денежное обращение в России в период Первой мировой войны. *Экономическая история*. 2014. № 4 (27). С. 44–49.

459. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987. 157 с.

460. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. 24 с.

461. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки царського та тимчасового урядів Росії на території Східної Галичини 1914-1917 рр. *Матеріали V науково-практичної конференції «Історія грошей України»*. Тернопіль, 2002. С. 168–170.

462. Марковецька Г.М. Місцеві паперові гроші (бони), випущені на Івано-Франківщині у 1849, 1914-1919 рр. *Наук. зап. ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 1997. Вип. VI. С.155-158.

463. Марковецька Г.М. Місцеві паперові гроші (бони), випущені на Львівщині у 1848-1849 та 1914-1920 роках. *Наук. зап.: зб. пр. мол. вчен. та асп. Ін-ту археографії та джерелознавства ім.М. С. Грушевського*. Київ, 1999. С. 192–202.

464. Марковецька Г.М. Необов'язкові місцеві і приватні випуски бон в Східній Галичині 1914-1920 рр. *Збірник наукових праць ТАНУ*. Тернопіль, 2002. С. 181–187.

465. Маркс К. Капітал : в 4 т. Київ: Політвидав УРСР, 1952. Т.І. Книга 1.: Процес виробництва капіталу. 790 с.

466. Маркс К. Капітал : в 4 т. Т.IV. Ч. 1, 2, 3. Київ: Держ. в-во. політ. літер. УРСР, 1964. 560 с.

467. Маркс К. Капітал : в 4 т. Т.II. Книга II.: Процес циркуляції капіталу. Київ: Політвидав УРСР, 1952. 515 с.

468. Маркс К. Капітал : в 4 т. Т.III. Ч. 1, 2. Книга III.: Сукупний процес капіталістичного виробництва. Київ: Політвидав УРСР, 1952. 926 с.

469. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). Київ, 1995. 217 с

470. Мартинов А. Життєвий рівень чиновників правоохоронних органів України у ХІХ – на початку ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України. 2007. 113с.: іл.38. *Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст.* 2007. Вип.ХІV. С. 360–361.

471. Мартынов С. Д. Финансы и банкирский промысел: Штиглиц, Гинцбурги, Поляковы, Рябушинские. Санкт-Петербург: Пирс, 1993. 89 с.

472. Материалы высочайше утверждённой 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения. Санкт-Петербург, 1903. Ч.1 (1871 – 1900 гг.). 450 с.

473. Материалы для оценки городов Херсонской губернии по Закону 8-го Июня 1893 года. Издание Херсонской Губернской Земской Управы. Херсон : Типо-литография насл. О. Д. Ходушной, 1909.; Вып. III: Принципы оценки городских имуществ по инвентарной стоимости их и нормы оценки городов и посадов губернии. 36 с.

474. Материалы для оценки недвижимых имуществ гор. Славянска / сост. оценочно-статистическим отделом Харьковской Губернской Земской Управы. Харьков : Типография «Печатное Дело», 1905. 158 с.

475. Материалы к определению норм доходности недвижимых имуществ г. Харькова / сост. статистический отдел Харьковской городской управы. Харьков : Тип. «Просвещение», 1913. 189 с.

476. Материалы по денежной реформе 1895-1897 гг. / под. ред. проф. А.И. Буковецкого. Вып.1. Петроград-Москва, 1922. 210 с.

477. Материалы по статистике движения земледелия в России. Вып. 1–25. Санкт-Петербург: Тип. Киршбаума, 1896 – 1917. б/с.

478. Материалы по статистике хлебной торговли. Вып.1. Санкт-Петербург, 1899. 92 с.

479. Материалы по статистике хлебной торговли. Вып.2. Санкт-Петербург, 1899. 98 с.

480. Материалы по статистике хлебной торговли. Вып.3. Санкт-Петербург, 1911. 115 с.

481. Мельников М.В. Судьба золотого рубля: споры между сторонниками и противниками денежной реформы С. Ю. Витте (1895-1897 гг.). *Новый исторический вестник*. 2010. № 23. С. 11–22.

482. Мельников М.В. Этапы проведения денежной реформы С Ю. Витте. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 15 (116). С. 49 – 54.

483. Меньков Ф. Финансовые мероприятия воюющих держав. *Новый экономист*. 1914. №37.

484. Меньков Ф.А. Военные займы и частные эмиссии. *Новый экономист*. 1916. №34. С.6–9.

485. Меньков Ф.А. Военные займы. *Новый экономист*. 1916. №35. С.6–8.

486. Меньков Ф.А. Наши военные займы. *Новый экономист*. 1916. №36. С.5–8.

487. Меньков Ф.А. Основные начала финансовой науки. М., 1924.

488. Местные финансы СССР. Бригада под рук. Н.Н.Ровинского. Москва: Госфиниздат, 1936. 484 с.

489. Мигулин П. П. Наша банковая политика (1729-1903): Опыт исследования. 439 с.
490. Мигулин П.П. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №8-9. С.1–3.
491. Мигулин П.П. Военные расходы и новые налоги. *Новый экономист*. 1914. №10. С. 1–3
492. Мигулин П.П. Война и золото. *Новый экономист*. 1914. №19. С.1 – 4.
493. Мигулин П.П. Война и кредитные операции. *Новый экономист*. 1914. №37. С.1–5.
494. Мигулин П.П. Двухмиллиардный заём. *Новый экономист*. 1916. №11. С.2-5.
495. Мигулин П.П. Личный военный налог. *Новый экономист*. 1914. №36. С.3–5.
496. Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729-1903) : Опыт исследования. Харьков : тип. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1904. 439 с. URL : <http://books.e-heritage.ru/book/10080377>
497. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893 - 1902). Харьков : типолитогр. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. 324 с.
498. Мигулин П.П. Твёрдые цены. *Новый экономист*. 1916. №36. С. 2-5.
499. Миллер П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Санкт-Петербург, 1892. Т.1. 119 с.
500. Милов Л.В. Парадокс хлебных цен и характер аграрного рынка в России XX. История СССР, 1974. №4. С. 48-63. URL: https://scepsis.net/library/id_1270.html
501. Милюков П. Н. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991.
502. Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. Ч.1. 687 с.

503. Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2-х ч. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. Ч.2. 717 с.

504. Мировая война в цифрах. Сборник Института мирового хозяйства и мировой политики. Москва, 1934. 127 с.

505. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. Москва: Мз-во «Весь мир», 2012. 844 с.

506. Миронов Б.Н. Движение хлебных цен в России в 1801-1914 гг. Вопросы истории. 1975. №2. С. 47-63.

507. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). Ленинград: Из-во «Наука», 1985. 302 с. URL: <https://www.on-island.net/History/Mironov/Miron.pdf>

508. Михайлевский Ф. Разменный кризис в годы первой мировой империалистической войны. *Деньги и кредит*. 1941. №4. С. 32 – 34.

509. Михайлов И.А. Государственные доходы и расходы России во время войны. Факты и цифры. *Война и экономическая жизнь: очерки и материалы для характеристики народного и государственного хозяйства в связи с войной*. Петроград: тип. «Правда», 1917. Вып. V–VII. 166 с.

510. Михайлов И.А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры. Петроград: тип. «Правда», 1916. Вып. 2. 48 с.

511. Михайлов И.А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры. Петроград, 1916. Вып.2. 48 с.

512. Михайлов С. Берберов Н. Положение о крепостных пошлинах с разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства Финансов. Санкт-Петербург: Тип. Д. В. Чичинадзе 1898. 213 с.

513. Місцеве оподаткування в Україні: еволюція та перспективи розвитку: монографія / Т. Ю. Александрюк та ін.; за ред. Л. Б. Баранник. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2015. 256 с.

514. Міщенко В.І., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.). Суми : Слобожанщина, 1999. 76 с.

515. Молчанов В.Б. Вплив грошової реформи С. Ю. Вітте (1895–1898 рр.) на життєвий рівень населення Підросійської України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 129–150.

516. Молчанов В.Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* Київ, 2014. Вип. 23. С. 92–102.

517. Молчанов В.Б. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 95–104.

518. Молчанов В.Б. Добробут населення міст правобережної України напередодні війни. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2 кн.* Київ, 2013. С. 433–440.

519. Молчанов В.Б. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2005. №5. С. 39–53

520. Молчанов В.Б. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 16. С. 266-287.

521. Молчанов В.Б. Життєвий рівень населення м. Києва у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2015. Вип. 24. С. 56–80.

522. Молчанов В.Б. Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2004. Вип. 7. С. 55–74.

523. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст.: монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2007. 151 с.

524. Молчанов В.Б. Рівень життя селян України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.). *Історичний журнал* : Наукове громадсько-політичне видання. Київ: Вища шк., 2007. № 1. С. 80–94.

525. Монастырёв В. Германия. (Подготовка к европейской войне и её причины). *Военный сборник*. 1914. №11. С. 23–32.

526. Морозов О.В. Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX - на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2002. 207 с.

527. Морозов О.В. Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII - початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2012. 33 с.

528. Морозов О.В. Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012. 431 с.

529. Морозов О.В. Митна система Російської імперії в Українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. 312 с.

530. Москалюк М.М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Вид-во Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.

531. Москалюк М.М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2012. 299 с.

532. Москалюк М.М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття : монографія. Тернопіль : Рада, 2009. 336 с.

533. Мосолов М.И. Спутник акцизного чиновника. *Свод уставов об акцизных сборах*. Тамбов: Электротиполитогр. губ.правления, 1914. Т.1. 1544 с.

534. Мошенський С.З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London, 2014. 453 с.

535. Мукосеев В.А. Военные займы России. *Военные займы: сборник статей*. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С.142–194.

536. Мукосеев В.А. Экономические причины войны. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 225–268.

537. Муравьёва Л.А. Финансовая политика царского правительства в годы Первой мировой войны. *Международный бухгалтерский учет*. 2014. №25. С. 55–64.

538. Муравьёва Л.А. Экономика и финансы России в период Первой мировой войны (1914–1918). *Финансы и кредит*. 2002. № 6(96). С. 39–48.

539. Муравьева Л.А. Экономическое развитие России во второй половине XIX – начале XX века. *Международный бухгалтерский учёт*. 2017. Т.20. Вып.21. С.1271-1271.

540. Муравьёва Л.Д. Денежная реформа С. Ю. Витте (1895–1897 гг.). *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей*. М. : Древлехранилище, 2004. С. 79–87.

541. Муравьёва Л.Д. Реформы министра финансов Н. Х. Бунге. *Финансы и кредит*. 2014. №17. С. 51–61.

542. Мухин А. Проект плана работ по оценке недвижимых имуществ в Волынской губернии. Житомир: Электо–Типография «РАБОТНИК» Р. Ивницкого и М. Денмана, 1913. 55 с.

543. Мыш М. И. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Санкт-Петербург, 1876. 160 с.

544. Наниташвили НЛ. Германский капитал в Закавказье: деятельность фирмы «Сименс и Гальске», 1860–1917. Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1982. 376 с.

545. Народное хозяйство и война: библиогр. справочник / под ред. С. А. Пугачёва и др. Москва, 1927. 167 с.

546. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2. Київ, 1962. 580 с.

547. Никольский П.А. Денежные кризисы. *Вестник Европы*. 1901. №11.
548. Никольский П.А. Золотые деньги в России. *Вестник Европы*. 1900. №8.
549. Нікітін Ю.О. Поререформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 328 с.
550. Новікова І.Е. З історії становлення вітчизняної банківської системи ринкового типу другої половини XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 8 (62). С. 3-9.
551. Новікова І.Е. Загальноросійська політика та її роль у становленні та розвитку вітчизняної банківської системи ринкового типу в другій половині XIX ст. *Фінансова система України: становлення та розвиток: Збірник наук. праць*. Острог: вид-во Національний університет «Острозька академія», 2007. Вип. 9. Ч.3. С. 130-140.
552. Новікова І.Е. Організація банківської справи на Поділлі (друга половина XIX – початок XX ст. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2006. № 12 (67). С. 131–135.
553. Новікова І.Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01. К., 2008. 20 с.
554. Новікова І.Е. Становлення банківської системи Києва в другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: економіка. 2006. № 90. С. 50–53.
555. Новікова І.Е. Формування вітчизняної банківської системи у другій половині XIX ст.: структура та функціональне призначення. *Історія народного господарства та екон. думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 172–180.
556. Нольде Б.Э. Организация народного хозяйства воюющей Германии. Петроград, 1916. 48 с.
557. О государственном подоходном налоге: Закон РИ от 6 апреля 1916 г. ст. № 838. *СУ и РП*. 1916. 26 апреля (№106). Отд. 1. Петроград, 1916. С. 899–938.

558. О некоторых мерах финансового характера в виду обстоятельств военного времени: Закон РИ №2096 от 27 июля 1914 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. №207. 1914 (29 июля). Отд. 1. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1915. С. 3135.

559. Об изменении состава податного надзора и об увеличении отпускаемых на его содержание из государственного казначейства средств: Закон РИ от 3 июля 1914 г. №2028. *СУ и РП*. 1914. 14 июля (№172). Отд. 1. Санкт-Петербург, 1914. С. 2957–2963.

560. Об объявлении некоторых местностей Империи на военном положении: Указ №2053 от 20 июля 1914 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. №1889. 1914 (20 июля). Отд. 1. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1914. С. 3011.

561. Обзор внешней торговли по европейской и азиатской границам за [1906–1915 г.] Санкт-Петербург, 1900–1917.

562. Обметко О. М. Роль земств у вирішенні питань соціально-економічного піднесення українських губерній в останній чверті ХІХ ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. Вип. 1. С. 101-109.

563. Обметко О. Труднощі у діяльності українських земств у другій половині ХІХ ст. *Питання історії України*. 2011. Т. 14. С.38–43.

564. Оболенский Л.К истории организации финансовых учреждений. *Вестник финансов*. 1927. №11. С. 53–61.

565. Обухов Н.П. Экономический кризис в России в годы Первой мировой войны. *История финансовой мысли*. 2009. № 2. С. 161–172.

566. Огієнко О.В. Соціальний концепт місцевих бюджетів: земські фінанси Волинської губернії початку ХХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки*. Вип. 5. 2008. С.94–99.

567. Огуй О. Грошовий обіг на Буковині часів Першої світової війни. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. Число 13. С. 48–86.

568. Огуй О. Обіг австрійських паперових грошей 1858-1914 рр. в Австрії та на Буковині. *Питання історії України: Зб. наук. ст.* Чернівці, 2004. Т. 17. С. 151–158.

569. Огуй О. Д. Чернівці та околиці: грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть. Чернівці: Рута, 2007. 144 с.

570. Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам). Москва: Тип. А. П. Поплавского, 1907. 320 с.

571. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: дополнение к 1-му выпуску. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1917. 73 с.

572. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. Москва: Тип. Д. С. Горшков, 1905. 273 с.

573. Озеров Н.М., Оптивцев А.Н., Орлов Ф.Е. Местные финансы и местный бюджет. Москва: Госфиниздат, 1931. 321 с.

574. Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков, 1912. 141 с.

575. Опря А.В. Из истории деятельности Крестьянского поземельного банка на Подолии в период столыпинской аграрной реформы (1907-1916 гг.). Тезисы докладов V-й Подольской историко-краеведческой конференции. Каменец-Подольский, 1980. С. 67–68.

576. Опря А.В. Покупные операции Крестьянского поземельного банка в Украине в годы столыпинской аграрной реформы (1906-1916). *Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР: Сб. научных трудов.* Днепропетровск, изд-во ДГУ, 1981. С. 121–129.

577. Опря А.В. Положения заемщиков Крестьянского поземельного банка в годы столыпинской аграрной реформы (на материалах Правобережной Украины). *Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научных трудов.* Днепропетровск, изд-во ДГУ, 1980. С. 152–158.

578. Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 История СССР. Днепропетровск, 1982. 24 с.

579. Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку у проведенні столыпінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 186 с.

580. Орлик В. Казенна палата. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4. С. 20-21.

581. Орлик В. Проблеми фіскальної політики Російської імперії в науковій спадщині Івана Олександровича Гуржія. *Гуржіївські історичні читання - збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О. Гуржію*. Черкаси, 2009. С.25-28.

582. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Київ. Вип. XVIII. С. 59 (59-64.)

583. Орлик В.М. До питання розвитку фінансових і фінансово-правових знань в Російській імперії та проведення податкових реформ XIX ст. *Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку. Збірник наукових праць*. Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2003. С.66-69.

584. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. №2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf (дата звернення: 25.03.2019).

585. Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 66 – 73.

586. Орлик В.М. Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії. *Український селянин*. Черкаси, 2010. Вип. 12. С. 67-69.

587. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01., 07.00.02. Переяслав-Хмельницький, 2008. 547 с.

588. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 190–199.

589. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. Вип.4 (28). С.239–247.

590. Орлик В.М. Поземельні відносини в Західних регіонах Російської імперії [Рецензія на книгу Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 роки): Монографія. – Київ: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.]. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Вип. 31. Київ: УНІВЕРС, 2009. С. 125–127.

591. Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей)*. Вип. 27. Київ: Інститут історії НАН України, 2004. С.224-239.

592. Орлик В.М. Селянство України у фіскальній політиці імперій Романових і Габсбургів. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2007. Вип. XIII. С.83–86.

593. Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст.(історіографія проблеми). *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* 2006. Вип.11. С.87. (85-95).

594. Орлик В.М., Годунова Л.В. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. *Наукові записки з української історії : зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 205–210.

595. Орлик В.М., Лишко С.В. «Дожовтневі» підручники з фінансового права, як історіографічне джерело до вивчення податкової політики уряду

Російської імперії. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки*. 2011. Вип. 29. Ч. II. С. 141–144.

596. Орлик М.В. Еволюція лихварства в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII–початок XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. Полтава, 2019. Вип.1(92). С. 6–14.

597. Орлик М.В. Зародження банківської кредитної системи в Російській імперії та Наддніпрянській Україні у другій половині XVIII–на початку XIX ст. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2018. Вип.1 (43). С. 75–82.

598. Орлик М.В. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Економічний вісник університету: зб. наук праць*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 42 С.217–223.

599. Орлик С.В. «Сухий закон» у системі фінансової політики російської окупаційної влади на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2017. Вип. 26. С. 171–182.

600. Орлик С.В. Банківська система Галичини й Буковини в період російської окупації в роки Першої світової війни. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2018. Спец. випуск 3. С. 223–230.

601. Орлик С.В. Військовий податок в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Вип. 33. С. 27–33.

602. Орлик С.В. Військовий податок в Україні: історія та сучасність. *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали дев'ятої міжнар. наук. конф.*, м. Дніпропетровськ, 29-30 жовтня 2015 р. Київ, 2015. С. 134–136.

603. Орлик С.В. Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*.

Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2016. Вип. 38. С. 81–96.

604. Орлик С.В. Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках ХІХ століття в Російській імперії. *Наукові записки з української історії : зб. наук. статей*. 2013. Вип.33. С. 259–262.

605. Орлик С.В. Державний податок на нерухоме майно в Російській імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер.: Економічні науки*. 2011. № 29. С. 123–127.

606. Орлик С.В. До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії. *NOVA UKRAINA. Zeszyty historyczno-politologiczne*. 2012. № 12. С. 5–13.

607. Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній). дис. ... кан. екон. наук: 08.00.01. Кіровоград, 2012. 246 с.

608. Орлик С.В. Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації в часи Першої світової війни. *Український селянин*. 2017. №18. С. 93–100.

609. Орлик С.В. К вопросу денежной реформы 1862-1863гг. в Российской империи. *Деньги, экономика и общество: материалы междунар. нумизматического симпозиума при САН (г. Кошице, Словакия, 16-19 мая 2013 г.)*. Кошице, 2013. С. 82–83.

610. Орлик С.В. Криза внутрішньої торгівлі на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни та вплив її на продовольчий ринок. *Україна – Європа–Світ: міжнародний зб. наук. праць*. Тернопіль, 2018. Вип. 21. С. 136–145.

611. Орлик С.В. Механізм впровадження військового податку в Україні: досвід періоду Першої та Другої світових війн і сучасність. *Зб. наук. праць Кіровоградського національного технічного університету. Серія: Економічні науки*. Кіровоград, 2015. Вип. 27. С. 119–129.

612. Орлик С.В. Оподаткування нерухомого майна в Наддніпрянській Україні на передодні та в роки Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Київ, 2016. Вип. 48. С. 24–30.

613. Орлик С.В. Організація та управління російською окупаційною владою державним майном на захоплених територіях Галичини й Буковини у період Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 27. С. 192–205.

614. Орлик С.В. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Карпатський край*. 2017. №1(9). С. 5–21.

615. Орлик С.В. Особливості грошового обігу Галичини та Буковини в часи російської окупації періоду першої світової війни. *Forum numizmatyczne: pieniądz I mennice*. Białystok, 2018. № 2. С. 25–33.

616. Орлик С.В. Особливості податкової політики російської окупаційної влади на захоплених територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Історія торгівлі, податків та мита: XI міжнародна наук. конф.*, м. Дніпро, 26-27 жовтня. 2017 р. Київ, 2017. С. 84–86.

617. Орлик С.В. Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині й Буковині. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання*. 2018. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf> (дата звернення 1.05.2019).

618. Орлик С.В. Проблеми акцизного оподаткування тютюнових виробів на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Переяславський літопис*. 2018. Вип. 13. С. 204–212. doi 10.5281/zenodo.1284876.

619. Орлик С.В. Проблеми визначення бази оподаткування для податку на нерухоме майно (XIX–початок XX ст.). *Наукові праці Кіровоградського*

національного технічного університету. *Економічні науки*. 2011. №20. С.236 – 243.

620. Орлик С.В. Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 26. С. 366–380.

621. Орлик С.В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині МІ Тугана-Барановського. *Український історичний журнал*. 2017. №1. С. 60-72.

622. Орлик С.В. Проблеми формування бюджету міста Станіславова періоду російської окупації в часи першої світової війни (1914-1915 рр.). *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Gospodarka – Kultura – Religia / redakcja naukowa: P. Nawrylszyn, M. Kardas, A. Ostanek. Warszawa -Stanisławów, 2017. Т. 2. С. 44–59.*

623. Орлик С.В. Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): матеріали III міжнародної наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 13-15 вересня. 2017 р. Тернопіль, 2017. С. 151–157.*

624. Орлик С.В. Регіональні особливості проведення податкових реформ у Російській імперії середини ХІХ–початку ХХ століття. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2013. Вип. 24. С. 257–264.

625. Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. Київ: Інститут історії України, 2015. Число 26–27. С. 141–148.

626. Орлик С.В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаускі Веснік*. 2018. № 2. С. 51–54.

627. Орлик С.В. Стягнення гмінних зборів на окупованих Росією територіях Галичини і Буковини в часи Першої світової війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 43. С. 97–106.

628. Орлик С.В. Тернопільське польове казначейство в системі казначейської служби російської окупаційної влади у містах Західної України в період Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч.1. С. 60–69.

629. Орлик С.В. Українське місто в умовах Першої світової війни (на матеріалах м. Єлисаветграда). *Перша світова війна й Україна (до 100 – річчя початку Великої війни): всеукр. наук. конф. з між нар. участю, Київ – Черкаси, 25–26 вересня 2014 р.* Київ, 2014. С. 138–142.

630. Орлик С.В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України, 2014. Випуск 23. С. 114–133.

631. Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2018. 806 с.

632. Орлик С.В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): автореф. дис. ... док. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2018. 35 с.

633. Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

634. Орлик С.В. Фінансовий контроль російської окупаційної влади за діяльністю нафтових підприємств Галичини у період Першої світової війни. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 41. С. 44–55.

635. Орлик С.В. Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Наукові записки*

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 48–58.

636. Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник.* Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 1. С. 143–164.

637. Орлик С.В., Годунова Л.В. Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX–на початку XX ст. у науковій спадщині В. В. Крутікова. *Історія науки і біограф істика.* 2014. №4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-4/11.pdf> (дата звернення: 1.05.2019)

638. Орловський Б. М. Селянські господарства України і становлення ринкових відносин після реформи 1861 р. *Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць.* Вип. 29. Київ, 1997. С. 81–89.

639. Островский А.В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XX – начало XX в. Москва: Тов-во научных изданий КМК. 2016. 431 с.

640. Отчёт Елисаветградской Городской Управы приход и расход городских и посторонних сумм на 1902 год. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М.А. Гольденберга, 1903. 388 с.

641. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1900 г. Киев: Типография К.И. Милевского, 1901. б\н с.

642. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1905 г. Киев: Типография К.Ш. Круглянского, 1906. б\н с.

643. Отчёт Киевской городской управы об исполнении росписи доходов и расходов города Киева за сметный период 1906 г. Киев: Типография К.Ш. Круглянского, 1907. 126 с.

644. Отчёт Киевской городской управы по исполнению росписи доходов и расходов г. Киева за сметный период 1881 года – Киев: Типография Е.Я. Фёдорова, 1882. 97 с.

645. Пакульский Н.А. Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии. Киев, 1901. 24 с

646. Пампура М. В. Правова регламентація фінансових повноважень органів земського самоврядування в українських губерніях Російської імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. Вип.4. С. 50–59.

647. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.): автореф. дис... канд. економ. наук: 08.01.04. Київ, 1994. 20 с.

648. Папакін Г. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914-1917). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2009. Число 16. С. 64-76.

649. Паридо М. Записка о полукопеечном сборе для улучшения портовых сооружений и устройства мостовых в городе Николаеве. Николаев : Русская типо-литография, 1880. 28 с.

650. Пахоменков Ю.Г. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №2. С. 70 – 74.

651. Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине ХІХ-ХХ ст. Москва, 2001. 201 с.

652. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. 311 с.

653. Перепелица Д. Казенные пошлины крепостные, наследственные, гербовые и судебные. Киев, 1898. 179 с.

654. Петишкина С. Первая банковская революция в России закончилась тогда же, когда началась первая социалистическая – в 1917 году. *Деловые люди*. 1995. № 55. С. 72–76.

655. Петров Ю. И. Историография истории налоговых органов дореволюционной России. *Вестник Юридического института МИИТ*. 2016. № 4 (16). С.160-169.

656. Петров Ю. И. Историография истории налоговых органов. *Вестник Юридического института МИИТ*. 2016. № 4 (16). С.160-169.

657. Петров Ю. И. История становления податной инспекции в западных губерниях России в конце XIX столетия. Москва: Ленанд, 2015. 224 с.

658. Петрович І. (Крипякевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Б.м.(Відень?): В-во «Політична бібліотека», 1915. 116 с.

659. Пивоваров С.В. Міські гроші Чернівців. *Буковинський журнал*. 1995. Ч.1/2. С. 125–132.

660. Пивоваров С.В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині. *Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи*: матеріали між народ. наук. конф. Чернівці, 2000. С. 82–88.

661. Пилипенко О. Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861-1914 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Київський славістичний університет. К., 2010. 40 с.

662. Пирейко А. В тылу и на фронте империалистической войны. Воспоминания рядового. Ленинград: Рабочее издательство «Прибой», 1926, 62 с.

663. Пихно Д.И. Коммерческие операции Государственного банка. Киев: Унив. тип., 1876. 121 с.

664. Пихно Д.И. Финансовые заметки Киев : тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1909. 48 с.

665. Плевако О. До матеріалів з історії цукробурякової промисловості України. *Україна*. 1925. Кн. 5. С. 89-96.

666. Плеске Э. Справочная книга для податных инспекторов, казенных палат и казначейств. Свод узаконений и распоряжений по прямым налогам (казенным, земским и городским) и пошлинам торговым, крепостным и с

безмездно переходящих имуществ. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1885. 832 с.

667. По оценке городских недвижимых имуществ [доклады Полтавской Губернской Земской Управы в Губернскую Оценочную Комиссию с приложением норм чистой доходности городских недвижимых имуществ]. Полтава: Электрич. Типография Г. П. Маркевича, 1910. 38 с.

668. Погребинская В.А. Социально-экономические проблемы России второй половины XIX – начала XX века. Москва: ИНФРА-М, 2009. 209 с.

669. Погребинский А.П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. Москва, 1968. 168 с.

670. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX вв.). Москва, 1954. 268 с.

671. Погребинский А.П. Финансовая политика царизма в 70—80-х годах XIX в. *Исторический архив*. 1960. № 2. С. 130–144.

672. Податная инспекция в России (1885-1910): очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. Санкт-Петербург: Тип. И. И. Сойкина, 1910. 10 с.

673. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева: друк «Работника» і «Громади», 1880. 147 с.

674. Позняков Г.А. Цены на хлеб и мясо в Москве. 1797-1895. Москва, 1896. 74 с.

675. Покровский Н.Н. О подоходном налоге. Петроград, 1915. 311 с.

676. Поликарпов В. Русская военно-промышленная политика 1914-1917. Государство и частные интересы. Москва: ЗАО из-во Центрополиграф, 2015. 383 с.

677. Половец В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). Чернігів, 1996. 137 с.

678. Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Сост. Мыш М.И. Изд. 3-е, испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. Лебедева, 1886. 948 с.

679. Полоз К. Первісне накопичення капіталу в Наддніпрянській Україні (XIX ст.). *Переяславський літопис*. 2017. Вип. 11. С. 33–42.

680. Поляк А. В. Становлення й розвиток податкових органів на українських землях. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. №2. С.81.

681. Пономарева Ю.Ю. Правовые основы формирования бюджета земских учреждений во второй половине XIX – начале XX веков. *Вестник Санкт-Петербургской юридической академии*. 2013. № 4 (21). С.25. (С.22-26).

682. Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. Москва: Новое издательство, 2006. 456 с.

683. Прищепя О.П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. 228 с.

684. Прищепя О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

685. Прищепя О.П. Порівняльні характеристики формування бюджетів державних і приватновласницьких міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Університету Острозька Академія: Історичні науки*. 2000. Вип. 1. С. 95–101.

686. Прищепя О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX-на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* 2002. Вип. 5. С. 128–132.

687. Прокопович С.М. Война и народное хазяйство. Москва, 1917. 264 с.

688. Прокопович С.М. Война и народное хазяйство. Москва, 1918. 265 с.

689. Прокопович С.М. Народное хазяйство СССР. Нью-Йорк, 1952.

690. Просьбин С.А. Закон 6 апреля 1916 г. Положение о госуд. подоходном налоге. Петроград, 1916.

691. Протопопов Д.С. О жалобах на обильные урожаи хлеба. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1844. Ч.11. Отд. II. С. 189 – 196.

692. Протопопов Д.С. О хлебной торговле в России. *Журнал Министерства государственных имуществ*. 1842. Ч.5. Отд. IV. С. 85 –136.

693. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. Москва: ИНФРА–М, 1996. 192 с.

694. Пушкарёва И.М. Финансовое положение России 1914-1917 р. (заметки на полях исторических трудов). Часть 1. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*. 2018. Том. 45. №4. С.722-734.

695. Пушкарёва И.М. Финансовое положение России 1914-1917 р. (заметки на полях исторических трудов). Часть 2. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*. 2019. Том. 46. №1. С. 138–153.

696. Радциг А.А. Железодельная промышленность всего света. Производство, потребление, цены. Санкт-Петербург, 1896. 78 с.

697. Ранненкамф Н. Новое Городское Положение в его практическом применении. Киев, 1874. 234 с.

698. Рахматуллин М.А. Хлебный рынок и цены в России в первой половине XIX в. *Проблемы генезиса капитализма*. М., 1970. С. 334 – 412.

699. Рахно О. Земська реформа 1864 р. і утворення органів земського самоврядування в Чернігівській губернії. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 101-111.

700. Ревуцька О. Економічне становище Тернопільської губернії в період російської окупації (серпень 1914 – травень 1915 рр.). *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): матеріали III міжнародної наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 13-15 вересня 2017 р.* Тернопіль, 2017. С. 157–160.

701. Реснт О. Україна XIX-XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. С., 2009. 486 с.

702. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2004. Вип.7. С. 5–47.

703. Реєнт О.П. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. 2004. Число 11. С. 138–146

704. Реєнт О.П. Перша світова війна XX ст. та українське суспільство. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2000. Вип.1. С. 6–38.

705. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). Київ, 2003. 340 с.

706. Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження. *Карпатський край.* 2012. №1. С.36-53.

707. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004. 480 с.

708. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. Київ, 2011. 365 с.

709. Реєнт О.П., Сердюк О.В., Шевченко В.В. Економічне становище в підросійській Україні. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна:* у 2 кн. Київ, 2013. Кн.1. С. 378–408.

710. Реєнт О.П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Укр. іст. журн.* 2004. №4. С. 3-33.

711. Реєнт О. П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження:* в 2 т. / ред. рада: В.М. Литвин (голова); відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

712. Ривкин Б.Б. Финансы и кредит в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Москва: Госфиниздат, 1939.

713. Рисіч Й.Л., Новосад Б.М., Морозов О.В. Історія митної справи та митної політики в Україні: навч. посіб.. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2000. 68 с.

714. Ровинский Н. Местные бюджеты дореволюционной России. Советские финансы. 1946. №6. С. 33–38.

715. Ровинский Н. Н. Местные бюджеты дореволюционной России. *Советские финансы*. 1946. №6. С.33–38.

716. Рогачевская М.А. Н. Х. Бунге – российский учёный-экономист и государственный деятель XIX века. *Историко-экономические исследования*. 2017. Т.18. №2. С. 279–308.

717. Романюк Н.Й. Промислове підприємництво другої половини XIX – початку XX ст.: політико-історичні умови розвитку. *Історичні записки: зб. наук. праць*. Луганськ, 2009. Вип. 21 С. 154-161.

718. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. 600 с.

719. Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник / отв.ред. А.П.Корелин. Санкт-Петербург: Блиц, 1995. 415 с.

720. Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). Москва, 1925. 103 с.

721. Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях в 2 т. Київ: Книга-плюс, 2013. Т. 1. 352 с.

722. Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях в 2 т. Київ: Книга-плюс, 2013. Т. 2. 368 с.

723. Рукавіцин І. Установи Державного банку на українських землях на початку XX століття. *Вісник Національного банку України*. 2013. № 5. С. 4–9.

724. Руковский И.П. О сметах и раскладке губернских и уездных земских сборов по 30 губерниям, в которых введены земские учреждения. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова, 1870. 107 с.

725. Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. М.: Наука, 1983. 272 с.

726. Рынков В.М. Налогообложение сибирского крестьянства в период войн и революций (1914 – 1919 гг.). *Налоги и заготовки в сибирской деревне (1890 – 1920-е гг.)*. Сб. науч. трудов / под ред. В. А. Ильиных. Новосибирск, 2004. С. 48–77.

727. Рябченко П., Бутко В. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1999 гг.). Киев: Логос, 1999. Т. 2: Боны Украины. 416 с.

728. Рязанцева І.М. Поліція і боротьба з правопорушеннями у фінансовій сфері під час реформ 60–70-х років XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії. *Право і безпека*. 2010. № 3 (35). С. 55-59.

729. Савицький М.Я. Экономика войны. Экономическая база современной войны. Москва, 1934. 85 с.

730. Савич В. Державний земельний (іпотечний) банк як елемент інфраструктури іпотечного ринку. *Банківська справа*. 2004. № 3. С. 10–16.

731. Савченко В. Восточная Галиция в 1914-1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России). *Вопросы истории*. 1996. №11-12. С. 95–106

732. Савченко В. Восточная Галиция в 1916-1920 годах (этнополитическая ситуация в крае). *Отечественная история*. 2004. № 2. С. 96–113

733. Савченко В. Восточная Галиция на историческом перепутье: 1910 – начало 20-х годов. *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*. Москва, 2005. С. 132–190.

734. Саломатина С.А. Интеграционные процессы в банковской системе Российской империи в конце XIX в.: статистический анализ. *Электронный научно-образовательный журнал. История*. Москва, 2015. Т. 41. №6(8–41).

URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/Salomatina_EJ_History_2015.pdf (дата звернення 1.08.2019).

735. Саломатина С.А. Труды Ефима Эпштейна и развитие концепций в изучении истории банков Российской империи. *Вестник Московского университета. Серия 8: История*. 2015. №2. С.79-94.

736. Сапилов Е.В. Государственные органы управления финансами России. Москва, 2000. 162 с.

737. Сапожник Г. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914-1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів, 2004. 25 с.

738. Сборник статистическо-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. Отдел сельской экономии и сельськохозяйственной статичтики ГУЗиЗ. Год 1–10. Санкт-Петербург, 1907-1917 (1900–1915 гг.). б/с.

739. Свод Основных Государственных законов. *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1912. Книга 2. Т. I. Ч. I. 314 с.

740. Свод товарных цен на главных рынках России в 1890 – 1896 гг. Санкт-Петербург, 1897. 32 с.

741. Свод товарных цен на главных рынках России в 1897 г. Санкт-Петербург, 1898. 32 с.

742. Свод товарных цен на главных рынках России в 1898 г. Санкт-Петербург, 1899. 34 с.

743. Сводные статистические таблицы за 1913 – 1916 гг. *Народное хозяйство в 1916 г. Вып. 7*. Петроград, 1922. 295 с.

744. Святловский Е. Экономика войны. Москва, 1926. 402 с.

745. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892 – 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 18 с.

746. Седой Ю.Н. Денежное обращение России в годы Первой мировой войны. *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2006. №2. С. 36–38.

747. Семенкова Т.Г. Академик финансового права. *Финансы*. 1993. №2. С. 77–80.

748. Семенов В.Е. Монеты России 1700-1917. Базовый каталог. Санкт-Петербург: Конрос-Информ, 2010. 704 с.

749. Семенова Е.Ю. «Продовольственный вопрос» в жизни горожан Поволжья в годы Первой мировой войны. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. *Вопросы теории и практики*. 2011. № 1 (7). С. 169–174.

750. Семенова Е.Ю. Влияние Первой мировой войны на мировоззрение, общественные настроения и поведенческие практики городского населения поволжских губерний Российской империи (июль 1914 г. – февраль 1917 г.) : автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02. Саратов., 2013. 50 с.

751. Сенин А.С. Развитие транспортной системы Новороссии и Крыма накануне и во время Первой мировой войны. *Новый исторический вестник*. 2016. №4. С.61–77.

752. Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. М., 1960. 579 с.

753. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. М., 1973. 655 с.

754. Сидоров А.Л., Бовыкин В.И., Волобуев П.В. Экономические и социальные проблемы первой мировой войны. *Первая мировая война 1914-1918*. Москва, 1968. С. 179 – 191.

755. Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни. Ніжин: в-ць ПП Лисенко М.М., 2014. 476 с.

756. Синявська Л.І. Зміни у податковій політиці Російської імперії під час Першої світової війни. *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали дев'ятої*

міжнар. наук. конф., м. Дніпропетровськ, 29-30 жовт. 2015 р. Київ, 2015. С. 99–101.

757. Сиринов М.А. Земские налоги: Очерки по хозяйству местных самоуправлений в России. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1915. 340 с.

758. Сиринов М.А. Местные финансы. Москва: Государственное узд-во, 1926. 216 с.

759. Скакун О.Ф. Джерельна база наукових досліджень з історії політичних та правових вчень. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип.9. С.159. (С.155-163).

760. Скалон В. Ю. Земские финансы. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1894 Т. XII а. С.514-531; Санкт-Петербург, 1905 Т. I а С. 787–790. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%97%D0%B5%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8B (дата звернення: 22.04.2019).

761. Скалон В.Ю. Земские взгляды на реформу местного управления. Обзор земских отзывов и проектов. Москва, 1884. [8], 236 с.

762. Скоморович І.Г. Грошові системи на Українських землях: історія і теорія. Львів, 2011. 244 с.

763. Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й. та ін. Історія грошей і банківництва: підручник. Київ, 2004. 340 с.

764. Сметанин С.И. История предпринимательства в России. Москва, 2004. 196 с.

765. Соболев М. Н. Перестройка финансовой системы России в связи с введением подоходного налога и поимущественного налогов. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1915. Т.1. Вып.1. С.1-12.

766. Соболев М.Н. Перестройка принципов торговой политики России в связи с вопросом о протекционизме. Харьков: Тип. М. Х. Сергеева, 1915. 32 с.

767. Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. Санкт-Петербург : Тип. «Экономия», 1910. Т. I. 1910. 102 с.

768. Содовский Г. Городской оценочный сбор: в 2 т. Санкт-Петербург : Тип. «Экономия», 1910. Т. II. 1910. 162 с.

769. Содовский Г. Сборы с недвижимых имуществ на земские потребности в России. Санкт-Петербург: Экономическая тип., 1911. 110 с.

770. Соколов А.А. Подоходный налог. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т. 1. Вып. 2-й. С. 5–18.

771. Соколов Б.И. Война и деньги. *Проблемы современной экономики*. 2010. № 2. С. 26–29.

772. Соловьев Я.В. Министерство финансов Российской империи в 1858–1903 гг.: организация и функционирование: дис. ... кан. ист. наук. Москва, 2003. 393 с.

773. Спасский И.Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914–1917 гг. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев: Наукова думка, 1968. Т. 3. С. 138–150

774. Спасский И.Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914 – 1917 гг. *Нумизматика и сфрагистика*. Киев, 1968. Т. 3. С. 138–150.

775. Статистический сборник за 1913–1917 г.: труды Центрального статистического управления. Москва, 1922. Т. VII. Вып. 2. 307 с.

776. Степаненко И. Т. Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената. X., 1913. 119 с.

777. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге. Судьба реформатора. Москва: РОССПЭН, 1998. 398 с.

778. Степанов В.Л. Предпосылки денежной реформы С.Ю.Витте: политика министра финансов И.А.Вышнеградского (1887–1892). *Отечественная история*. 2004. N 5. С.49–69.

779. Степанов В.Л. Разработка концепции денежной реформы 1895–1897 гг.: роль предшественников С. Ю. Витте. *Денежные реформы России: История и современность: Сб. статей*. Москва: Древлехранилище, 2004. С. 60–66.

780. Столетие Одессы 22 августа 1894 г. Одесса: Тип. А. Шульце, 1894. 140 с.

781. Страхов В.В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Рязанский гос. пед. ун-т. им. С.А.Есенина. Рязань, 2000. 256 с.

782. Струве П.Б. Война и экономическая жизнь. Москва-Петроград, 1916.

783. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. Москва: Наука, 1966. 514 с.

784. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. Москва: Из-во социально-экономической литературы, 1960. 548 с.

785. Субботин А. Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах. Санкт-Петербург, 1879. 122 с.

786. Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. 520 с.

787. Судейкин В.Т. Война и наша финансовая политика. Петроград, 1915. 83 с.

788. Суляк С. Русины: Уроки трагической истории. *Русин*. 2008. №3-4. С. 7–34.

789. Сухова О.А. «Дороговизна» как фактор трансформации повседневности в эпоху первой мировой войны: предмет и метод исследовательской. *Известия ВУЗов. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2014. № 2 (30). С. 44–53.

790. Сухонин П.П. Листки из далекого прошлого. *Колосья*. 1885. №3. С. 63–97.

791. Сытин П.В. О вздорожании жизни в России в 1900-1909 гг и его причинах. Москва, 1913. 36 с.
792. Тарасенко-Отрешков М.И. О причинах дороговизны. *Северная пчела*. 1853. № 280, 281.
793. Тарасенко-Отрешков М.И. От чего возвышаются цены на все предметы. *Северная пчела*. 1857. №10.
794. Твердохлебов В.Н. Влияние войны на городские и земские финансы. *Вопросы мировой войны*: Сб. статей. Петроград, 1915. С. 443–465.
795. Твердохлебов В.Н. Городское обложение и оценка недвижимых имуществ. Одесса : Типография и Литография Т. Я. Кумана, 1911. 15 с.
796. Твердохлебов В.Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. Одесса : «Экономическая» тип., 1903. 27 с.
797. Твердохлебов В.О реформе прямых налогов. *Вопросы финансовой реформы в России*. Москва, 1916. Т. 1. Вып. 2-й. С. 50–75.
798. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. Почаев, 1893. 269 с.
799. Теодорович Н. И. Город Заслав Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1894. 50 с.
800. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1899. 89 с.
801. Теодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904. 141 с.
802. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2005. 19 с.
803. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис / за ред. В.М.Орлика. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2009. 240 с.
804. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання діяльності міських громадських банків у другій половині ХІХ ст. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 8. С. 92–94.

805. Ткаченко А. О. Положення про міські громадські банки 1862 р. як джерело нормативноправового регулювання банківської діяльності. *Збірник наукових праць, присвячений 75-річчю Державного архіву Сумської області (Суми, 25–27 трав. 2000 р.)*. Суми : Сумський обласний архів, 2000. С. 79–83.

806. Ткаченко А.О. Проблеми формування банківської системи на території України: історико-гносеологічний аспект. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2(9). С. 7-12.

807. Ткаченко А.О. Створення та розвиток системи міських громадських банків у Росії в другій половині ХІХ ст. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2010. № 5(44). С. 211–216.

808. Ткаченко А.О., Ткаченко І.В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (ХVІІІ століття–початок 30-х років ХХ століття). Суми: видавництво «Ярославна», 2014. 252 с.

809. Толпигин М.А. Изыскание мер к понижению цен на сахар и влияние нормировки на развитие сахарной промышленности и понижение цен на сахар. Киев: тип. И. И. Горбунова, 1908. 29 с.

810. Тотомианц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. Санкт-Петербург: В.В.Битнер, 1910. 79 с.

811. Трипольский Н. Исторические исследования о городах, местечках и селах Волынской губернии. Острожский уезд (из Волын. губ. ведомостей 1878 и 1879 года). Житомир, 1880. 370 с.

812. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и война. *Речь*. 1915. №16. С. 2.

813. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и метал. *Новый экономист*. 1916. №40, 42. С. 3–6; 4–7.

814. Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов. *Северные записки*. 1915. № 3. С. 47.

815. Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 269–324.

816. Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. *Военные займы: сб. статей*. Петроград, 1917. С. 5 – 25.
817. Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 5 – 23.
818. Туган-Барановский М.И. Год войны в народнохозяйственном отношении. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1915. С. 434–471.
819. Туган-Барановский М.И. Значение биржи в современном хозяйственном строе. *Банковая энциклопедия*. Киев, 1916. Т.2. С. 24–39.
820. Туган-Барановский М.И. Новые бумажные деньги. *Речь*. 1915. №109 (3132). С. 2.
821. Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. Петроград, 1917. 40 с.
822. Туган-Барановский М.И. Русская кооперация и заём Свободы. Петроград, 1917. 16 с.
823. Турченко Г.Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: у 2 кн.* Київ, 2013. Кн.1. С. 408–433.
824. Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні. Тернопіль, 1999. 238 с.
825. Удовенко Л. О. Дозвілля харківців наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 1006. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 15. С. 70–75.
826. Удод О. Історична політика й академічна свобода істориків: європейські стандарти й українські реалії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 29. С. 233-246.
827. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. Вип. 3, С. 5–9.

828. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. 2010. №2. С.17-39.

829. Уездников В. В. Монеты России 1700-1917. Москва: И-во Датастром, 1992. 678 с.

830. Устав об акцизе с сахарного песка туземного приготовления: Закон РИ от 26 ноября 1863 г. №40313. ПСР РИ. Соб. 2. Отд. 2. Санкт-Петербург, 1866. Т. 38. Ч.2.С. 229–243.

831. Фабрично-заводская промышленность и торговля в России. Санкт-Петербург: Тип. И.А. Ефрона, 1896. 636 с.

832. Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли. Санкт-Петербург, 1889. 361 с.

833. Федьков О.М. Світлана Орлик. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). Монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2018. 716 с. *Науков іпраці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28. С. 460–468.

834. Фенглер Х., Гироу Г., Уингер В. Словарь нумизмата. Москва: Радио и связь, 1993. 400 с.

835. Филипов К. История денег – почтовых марок Первой мировой войны. *Банкаўскі веснік*. 2008. Сакавік. С. 80–83.

836. Филипов К. История денег – почтовых марок Первой мировой войны. *Банкаўскі веснік*. 2008. Сакавік. С. 80–83.

837. Фокин С.В. Как Галиция боролась за Украину в Первой мировой войне. *Вопросы национальных и федеративных отношений*. 2015. № 2. С. 27–32.

838. Фридман М.И. Война и финансы. *Чего ждет Россия от войны: сборник статей*. Петроград, 1915. С. 24 – 48.

839. Фридман М.И. Война и государственное хозяйство России. *Вопросы мировой войны: сб. статей*. Петроград, 1915. С. 367–374.

840. Ходский Л.В. К вопросу о восстановлении металлического обращения в России. Санкт-Петербург, 1896. 107 с.

841. Ходский Л.В. Политическая экономия в связи с финансами. Санкт-Петербург : Тип. из-ва «Правда», 1908. Т.2. 240 с.

842. Хутарев-Гарнишевский В.В. Российская жандармерия на занятых территориях Галиции и Буковины в годы Первой мировой войны. *Вестник Московского университета. Серия 8: История*. 2012. № 2. С. 47–58.

843. ЦДІАК України. Ф. 1439. Оп.1. Спр. 1675. Арк.347-347 зв.

844. ЦДІАК України. Ф. 285. Оп.1. Спр.1121. Арк. 59.

845. ЦДІАК України. Ф. 377. Оп.1. Спр.89. Арк.5-9.

846. Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904). Киев: Тип. Р.К. Лубковского, 1904. С. 97. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003725661#?page=35>

847. Цимбал П.В. Правові наслідки податкової реформи другої половини ХІХ століття. *Право і Безпека*. 2007. Т. 6. № 2. С.191 (189-192).

848. Черемисин А. В. Финансирование городского самоуправления Южной Украины из системы земского налогообложения Российской империи 1785–1917 годов. *Университеты 21 века: исследования в рамках научных школ*. Тула, 2013. С. 176–182.

849. Черемисинов Г.А. Макроэкономическая динамика России в годы Первой мировой войны. *Вестник Волгоградского гос. у-та*. 2014. №5. С. 6–21.

850. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785-1917 рр. Херсон: «Олді-плюс», 2017. 582 с.

851. Черемісін О.В. Міські бюджети Півдня України в 1870–1917 рр. *Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип.1. Ч.2. С.17–23.

852. Честухин А. А. О практических приемах в деятельности податного инспектора: доклад. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1909. 16 с.

853. Честухин А.А. Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг. Москва: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. 112 с.

854. Честухин А.А. Пособие для податных инспекторов при промышленном обложении предприятий по торговым книгам. Москва: Тип. Ф. Я. Пригорина, 1914. 37 с.

855. Честухин А.А. Пособие для податных инспекторов при промышленном обложении предприятий по торговым книгам. Москва: Тип. Ф. Я. Пригорина, 1914. 476 с.

856. Честухин А.А., Лукин Б.Я. Новые налоги и повышениесуществующих налогов. Москва:Юрид. кн. маг. «Право» Ф. В. Бусыгина, 1915. 292 с.

857. Честухин А.А., Лукин Б.Я. Новые налоги и повышение существующих налогов. Москва, 1915. 32 с.

858. Чинчик А. А. Особливості податкової реформи 1863 року та її вплив на соціально-економічний розвиток України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2015. Вип. 15(4). С. 13–17.

859. Чичинадзе А.В. Устав о питейном сборе : сост. по послед.офиц. изд., согласно со всеми продолжениями и узаконениями, опубликованными до последнего времени. Санкт-Петербург: Изд. А. В. Чичинадзе, 1894. 867 с.

860. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.

861. Чудаков О.В. Городское самоуправление в Западной Сибири в годы первой мировой войны, июль 1914 - февраль 1917 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Омск, 2002. 255 с.

862. Чудаков О.В. Городское самоуправление в Томской губернии в годы Первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917 гг.). *Вестник Омского университета*. 2011. №3. С. 146–154.

863. Чудаков О.В. Формирование доходной части бюджета органами городского самоуправления в западной Сибири в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.). *Омский научный вестник*. 2009. №5. С. 13–16.

864. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні. (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

865. Шандра В. Палати державних маєтностей. Енциклопедія історії України : у 10 т. / голова редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 30.

866. Шандра В.С., Бобкова О.М. А. Я. Фабр: Портрет адміністратора на фоні епохи/ под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. Симферополь, 2007. 312 с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 350–354.

867. Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2006. Вип. 11. С. 28–39.

868. Шандра І.О. Розвиток банківської справи та її організаційних форм в Україні (другій половині XIX – на початку XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXII. С. 145–149.

869. Шапкин И.Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков. Москва: МАЭП, 1999. 200 с.

870. Шаравара Т. Сучасна історіографія фінансових реформ Російської Імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2010. Вип. 103. С.44–47.

871. Шаравара Т.О. Дорадянська історіографія фінансових реформ другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XIX. С. 459-468.

872. Шаравара Т.О. Радянська історіографія фінансових реформ Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету.* 2010. 18(119). С.192-202.

873. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX - початку XX століття в Російській імперії: історіографія : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2011. 541 с.

874. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ - початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра К., 2011. 487 с.

875. Шацилло К.Ф. Из истории финансового капитала. Влияние первой войны на развитие государственной промышленности Юга России. *Первая мировая война 1914-1918*. Москва: Из-во «Наука», 1968. С. 192–210.

876. Шванебах П.Х. Денежное преобразование и народное хозяйство. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. 237 с.

877. Швець В. Банки у Львові на початку ХХ століття. *Forum numizmatyczne: pieniadz I mennice*. Białystok, 2018. № 2. С. 253–264.

878. Швець В. Банки у Львові на початку ХХ століття. *Forum numizmatyczne: pieniadz I mennice*. Białystok, 2018. № 2. С. 255.

879. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2010. 266 с.

880. Шевченко В.В. Організація функціонування банкірських установ Південної України (ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ-початку ХХ ст.* 2008. Вип. 15. С. 189–194.

881. Шевченко В.В. Правове регулювання банкірської діяльності у підросійській Україні (кінець ХІХ–початок ХХ ст.). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 133–139.

882. Шевченко В.В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2009. 246 с.

883. Шевченко В.В. Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2012. Вип. 20. С. 324. (С. 317 – 328).

884. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія. Ніжин: Вид-во «Аспект-поліграф», 2010. 344 с.

885. фШевчук Б. Здійснення фінансового контролю Волинською казенною палатою наприкінці ХVІІІ–1860-х рр. ХІХ ст. *Волинські історичні записки*. 2010. №4. С.132 – 140.

886. Шевчук Б. Л. Реформування системи адміністрування податків: діяльність податних інспекторів (кінець ХІХ–початок ХХ століть). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С Сковороди. Серія: Історія та географія*. 2011. № 41. С.198 – 202.

887. Шепелев Л.Е. Акционерные коммерческие банки в годы Первой мировой войны. *Исторические записки*. 1963. Т. 73. С. 156–193.

888. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. Ленинград: Наука, 1973. 347 с.

889. Шигалин Г.И. Военная экономика в Первую мировую войну. Москва: Воениздат, 1956. 332 с.

890. Шигаль Д.А. Методика здійснення порівняльного історико-правового аналізу. *Проблеми законності: Збірник наукових праць*. Вип.126. Х.: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2014. С.14-21.

891. Шиловский М.В. Первая мировая война 1914-1918 годов и Сибирь / отв. Ред.. В.П.Зиновьев. Новосибирск: Автограф, 2015. 330 с.

892. Шингарев А. «Подаренный» и возвращённый миллиард. *Русские ведомости*. 1915. №19, №25. С. 5.

893. Шингарев А. Бюджет 1914 г. *Ежегодник газеты Речь на 1914 год*. Петроград, 1914. С. 129–149.

894. Шингарев А. Война и финансы. *Ежегодник газеты Речь на 1915 год*. Петроград, 1915. С. 377–433.

895. Шингарев А. Финансы России во время войны. Петроград, 1917. 27 с.

896. Шингарьов А. Бюджет 1914 г. *Ежегодник газеты Речь на 1914 год*. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1914.С. 129–149

897. Шишкіна Є.К. Необов'язковий грошовий обіг України 1914-1925 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*. Харків, 2007. Т.ХІІІ. Кн.1. С.229-236.

898. Шмелёв К. Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: историко-экономический очерк. Москва: Фин. изд-во, 1926. 127 с.

899. Шпортун О. Регулювання грошового обігу казенними палатами у Наддніпрянській Україні. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Меджибіж, 21–22 черв. 2018 р. Меджибіж; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький; Київ, 2018. С.136 – 139.

900. Шрейдер Г.И. Город и Городовое положение 1870 г. *История России в XIX в.* Санкт-Петербург, 1903. Т. 4. Отд. 2. С.1–29.

901. Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. *История России в XIX в.* Санкт-Петербург, 1905. Т. 5. Отд. 1. С.181–228.

902. Шумилова Э.Е. Повседневная жизнь населения крупных городов Западной Сибири (Омск, Томск, Новониколаевск, Барнаул) в июле 1914-феврале 1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Томск, 2018. 28 с.

903. Шуст Р. Грошова система і фальшування грошових знаків у Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* Львів-Київ, 2004. Т. 1. С. 637–662.

904. Шуст Р. Грошові знаки Львова 1914-1918 рр. *Сайт Карта Львова.* URL: <http://map.lviv.ua/statti/shust.html> (дата звернення: 01.10.2017).

905. Шуст Р. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. Київ, 2009. 376 с.

906. Эпштейн Е. Денежный рынок, банки и биржи. *Ежегодник газеты Речь на 1914 год.* Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1915. С.117-128.

907. Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. Москва: Советский писатель, 1990. Т. 1. С. 784 с.

908. Юровский Л. Н. Денежная политика советской власти (1917-1927). Москва, 1928. 401 с.

909. Юровский Л. Н. На путях к денежной реформе. Москва: Из-во «Финансовой газеты», 1924. 114 с.

910. Якименко Н. А., Опря А. В. Переселенческая политика царизма и Крестьянский поземельный банк. Вопросы истории СССР. Харьков, изд-во при ХГУ «Вища школа», 1986. С. 106–113.

911. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. Москва: «Статут», 2002. 555 с.

912. Янсон Ю. Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. Санкт-Петербург, 1870. 373 с.

913. Янсон Ю.Е. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1877. 160 с, с табл. 26 с.

914. Янсон Ю. Э. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях. *Труды императорского вольного экономического общества*. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1868. С. 257–276.

915. Ярославська Л. Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці ХІХ–на початку ХХ ст. *Український історичний збірник*. 2010. Вип.13. С. 144–152.

916. Яснопольский Л. Военные выпуски кредитных билетов. *Русские ведомости*. 1916. 9 марта (№56). С. 2.

917. Яснопольский Л. Война и откуда воюющие государства берут для нее деньги. *Война и заем*. Киев: тип. импер. ун-та св. Владимира, 1917. С. 45–46.

918. Яснопольский Л.Н. Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики. Москва: Из-во НКФ СССР, 1927. 75 с.

919. Яснопольский Л.Н. Государственный банк. Его современное устройство и коммерческие операции. *Банковая энциклопедия* / под ред. Л. Н. Яснопольского. Киев: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 331–370.

920. Яснопольский Л.Н. Зачатки коммерческого банковского кредита в России. *Банковая энциклопедия*. К.: Тип. 2-й артели, 1914. Т. 1: Коммерческие банки. С. 269–282.

921. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев: колекция Кинга, 1890. Ч. 1. 236 с.

922. Яцунский В.К. О публикации материалов по истории урожаев и цен. *Вопросы источниковедения*. 1955. Т. IV. С. 350 – 355.

923. Яшин В.О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 30–43.

924. Bernatskiy M.V. Russian Public Finance during the War. Yale University Press, New Haven. 1928

925. Best P., Moklak J. The Lemkos of Poland. Articles and Essays. Carpatho-Slavic Studies Group, Cracow-New Haven, Connecticut, 2000, pp. 240.

926. Bowman L. Russia's First Income Taxes: The Effects of Modernized Taxes on Commerce and Industry, 1885-1914. *Slavic Review*. Vol.52. №2. 1993. P.256-282.

927. Franaszek P. Czy Bank Krajowy dla Królestwa Galicji I Lodomerii z Wielikim Księstwem Krakowskim był“bankiem centralnym” Galicji? *Pieniądz I banki w Małopolsce*. T.4. 2018. С. 179–194.

928. Gatrell P. Russia's First World War: An Economic and Social History. Harlow – Pearson, 2005. 318 p.

929. Gorlin R. Problems of tax reform in imperial Russia. *Jornal of Modern Histiry*. Vol.49. №2/ 1977. P. 246–265.

930. Kotsonis Y. «Face-to-Face»: The State, the Individual and the Citizen in Russian Taxation, 1863-1917. *Slavic Review*. Vol.63. №2. 2004. P.221-246.

931. Mamoian S. Banking reform and development of the banking system in the Russian empire in the second half of the XIX century : historiography. *Переяславський літопис*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13 С.108-113.

932. Mamoian S. Monetary reform of the Russian empire in the historiography of the nineteenth – the beginning of the twentieth century. *Східноєвропейський*

історичний вісник. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 8. С. 36–44.

933. Moklak J. Republiki łemkowskie 1918–1919, „Wierchy”. Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK, Kraków 1994, T. 97 (1993). S. 63–76.

934. Moklak J. The Lemko Region in The Polish Second Republic, Jagiellonian University Press, Kraków 2013, pp. 180.

935. Moklak. J. Aspekty polityczne życia religijnego Ukraińców w Galicji. Ekspansja prawosławia rosyjskiego, [w:] Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*. red. Stanisław Stępień, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl 1990. T. 1. S. 199–20.

936. Morawski W. Lwolskie banki komercyjne do roku 1939. *Pieniądz I banki w Małopolsce*. T. 4. 2018. C. 231–240.

937. Orlyk S. Financial reforms and currency in the Russian Empire in the 60-ies of the XIX century. *Pieniądz a propaganda. Wspólne dziedzictwo Europy*. Warszawa, 2015. P. 212–216.

938. Orlyk S. Obligacje państwowych wewnętrznych wojennych pożyczek Rosyjskiego imperium w okresie Pierwszej wojny światowej. *Forum numizmatyczne: pieniądz I mennice*. Bilystok, 2016. №1. C.180–190.

939. Orlyk S. Polityka celna Imperium Rosyjskiego na okupowanych terenach Galicji i Bukowiny w okresie pierwszej wojny światowej. *NowaUkraina. Zeszytyhistoryczno-politologiczne*. Kraków-Przemyśl, 2017. № 16/17. C. 5–11.

940. Orlyk S., & Orlyk V. Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *Східноєвропейський вісник*. 2019. № 10. С. 85–93. doi: 10.24919/2519-058x.10.159178.

941. Saunders D. Russia in the age of Reaction and Reforms, 1801–1881. Longman, 1992.

942. Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801–1917. Oxford.: Oxford University Press, 1967.

943. Shvets V. Rozwój bankowości hipotecznej na Ukrainie. *System bankowy a gospodarka: perspektywy Polski, Białorusi i Ukrainy*. Kielce, 2007. S. 157–176.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав:

1. Істоміна А.О. Сучасне наукове осмислення особливостей справляння податків російською владою на українських землях в роки Першої світової війни. *Переяславський літопис*. 2019. № 15. С. 54 – 65.

2. Істоміна А.О. Податкові органи в Наддніпрянській Україні в пореформений період: сучасна українська історіографія. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2019. № 2 (141). С. 10 – 14.

3. Істоміна А.О. Грошова політика уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни як об'єкт наукових досліджень. *Етнічна історія народів Європи*. К., 2019. Вип. 57. С. 61 – 75.

4. Істоміна А.О. Історіографічні студії з фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у 1861 – 1917 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2019. № 43. С. 69 – 83.

5. Істоміна А.О. Історіографічні джерела з історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.). *Forum Numizmatyczne. Studia i Materialy*. Bilystok, 2019. №3. С.119–127.

6. Істоміна А.О. Сучасні історіографічні джерела як складова наукової комунікації з проблем державного регулювання грошового обігу та діяльності

фінансово-кредитних установ у Наддніпрянській Україні в пореформений період. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 156–185.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Істоміна А.О. Науковий дискурс щодо грошового обігу в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія торгівлі, податків та мита: тези доповідей XIII міжнародної наукової конференції, 24-25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 44–45.*

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях:

міжнародних – VII Forum numizmatyczne: Polska – Wschod. «W 100. Rocznice restytucji zlotego» (Польща, м. Августов, 11–14 червня 2019 р.); XIII-й міжнародній конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 24–25 жовтня, 2019 р.);

всеукраїнських – XX Джерелознавчі читання «Архівознавство в контексті історичної пам'яті та цифровізації суспільства», присвячені 75-річчю від дня заснування кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. (м. Київ, 28 листопада 2019 р.).